

**ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені І. І. МЕЧНИКОВА
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА ФІЛОСОФІЇ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ КОЗАЦТВА
ВІДДІЛ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ**

**INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ODESA I. I. MECHNIKOV NATIONAL UNIVERSITY
THE DEPARTMENT OF HISTORY AND PHILOSOPHY
RESEARCH INSTITUTE OF COSSACKS
THE DEPARTMENT OF COSSACK HISTORY IN THE SOUTH OF UKRAINE**

**ЧОРНОМОРСЬКА МИНУВШИНА
CHORNOMORS'KA MYNUVSHYNA**

**Записки Відділу історії козацтва на півдні України
The transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine**

**Випуск 21
Volume 21**

**Одеса 2026
Odesa 2026**

УДК 94(477)
ББК 63.3(4Ук)
Ч-75

Редакційна колегія:

академік НАН України, д.і.н. Смолій В. А. (почесний голова редколегії), д.і.н. Бачинська О. А. (головний редактор), д.і.н. Ковалевська О. О., д.і.н. Котляр Ю. В., д.і.н. Кульчицький С. В., д.і.н. Мільчев В. І., д.і.н. Михайлуца М. І., д.і.н. Хмарський В.М., д.і.н. Емеджен Ферідун (Туреччина), д.і.н. Кирилми Хакан (Туреччина), д.і.н. Струква Грегор (Польща).

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України
(Протокол № 2 від 26 березня 2026 р.)

Чорноморська минувшина : зап. Від. історії козацтва на півдні України :
Ч-755 зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2026.
Вип. 21. 158 с.
ISSN 2519-2523

Згідно з Рішенням Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення
№ 36 від 11.01.2024 р. збірник зареєстрований як друковане медіа
і внесений до Реєстру суб'єктів у сфері медіа з ідентифікатором R30-02249.

Наказом МОН України від 24 вересня 2020 р. збірник «Чорноморська минувшина»
включено до Переліку фахових видань України категорії «Б»
(історичні науки, 032 (В9) Історія та археологія)

Сайт та сторінки видання в Інтернет-просторі: <http://chm.onu.edu.ua/>
<http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe>
<http://lib.onu.edu.ua/ua/chernomorskoe-proshloe/>

Збірник реферується та індексується у таких базах даних та архівах:
Електронний архів-репозитарій ОНУ імені І. І. Мечникова;
Електронна бібліотека Інституту історії України НАН України;
«Наукова періодика України» НБ України імені В. І. Вернадського; Україніка наукова;
Index Copernicus Journals Master List; Google Академія; Base-search

*Висловлюємо щирю подяку за сприяння у виданні старшині та козакам
Чорноморського Гайдамацького з'єднання Українського козацтва*

Обкладинка: Козацький загін у поході (Альбом “З української старовини” М. Самокиша,
С. Васильківського).

ISSN 2519-2523

© Автори статей, 2026

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2026.21.359722>

УДК 323.3:316:45:94(477)«18»

SAMILO VELICHKO AS AN EARLY MODERN HISTORIAN OF UKRAINE: A DIACHRONIC-SEMANTIC ANALYSIS OF CONCEPTUAL LEXEMES

Taras Chukhlib

DSc (History),

Institute of History of Ukraine of the
NAS of Ukraine,4 Hrushevskoho St, Kyiv, 01001,
Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-2604-4816>E-mail: taras_chuhlib@ukr.net

Citation: Chukhlib, T. (2026) Samiilo Velichko as an early modern historian of Ukraine: a diachronic-semantic analysis of conceptual lexemes, *Chornomors'ka mynushyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 21, pp. 3–9.

Submitted: 22.03.2026.

Abstract

This article is devoted to the humanistic legacy of the early modern Ukrainian historian Samuil Velychko, who made an exceptionally significant contribution to the formation of pre-modern Ukrainian historical thought. Studying S. Velychko's historical legacy allows us not only to reconstruct the historical thought of the second half of the 17th century and the early 18th century, but also to examine the state of development of the Ukrainian language and the political consciousness of the leading and middle classes of the Ukrainian Hetmanate at that time. Using the diachronic-semantic method of conceptual history, the author of this article examines the issues surrounding the development of the Ukrainian people and their statehood during the early modern period of Eastern European history. The author of the article concludes that the conceptual framework of the early modern historian of Ukraine and Eastern Europe, Samuil Velychko, exhibits a certain polysemantic nature. Already in the "Preface to the Reader," included as a brief introduction to the main body of the work, the historian writes simultaneously of "Sarmatian-Cossack ancestors" and "our Cossack-Rus ancestors." Velychko also refers to "Slavic-Cossack scribes" as "ours," distinguishing them from "foreign Greek, Latin, German, and Polish historians."

Keywords: Samuil Velychko, Fatherland, Ukraine, Rus, Little Russia, people, historian.

САМІЙЛО ВЕЛИЧКО ЯК РАННЬОМОДЕРНИЙ ІСТОРИК УКРАЇНИ: ДІАХРОННО-СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТІЙНИХ ЛЕКСЕМ

Тарас Чухліб

доктор історичних наук,

головний науковий співробітник

Інститут історії України

НАН України,

вул. Грушевського, 4, Київ, 01001,
Україна

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-2604-4816>E-mail: taras_chuhlib@ukr.net

Анотація

Стаття присвячена гуманітарній спадщині ранньомодерного історика України Самійла Величка, який здійснив надзвичайно великий внесок у формування передмодерної української історичної думки. Вивчення історичної спадщини С. Величка дозволяє відтворити не тільки історичну думку другої половини XVII століття - початку XVIII століття, але й вивчити тогочасний стан розвитку української мови та політичної свідомості провідних і середніх станів Українського Гетьманату.

Цитування: Чухліб Т. Самійло Величко як ранньомодерний історик України: діяхронно-семантичний аналіз понятійних лексем. *Чорноморська минувшина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України : зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2026. Вип. 21. С. 3–9.

Отримано: 22.03.2026 р.
0,65 д.а.

Застосовуючи діяхронно-семантичний метод понятійної історії, автор статті висвітлює проблеми розвитку українського народу та його державності у ранньомодерну добу історії Східної Європи.

Ключові слова: Самійло Величко, Отчизна, Україна, Русь, Мала Росія, народ, історик.

Ми вже неодноразово у своїх попередніх дослідженнях аналізували ранньомодерні понятійні лексеми і торкалися питань функціонування і термінологічного наповнення поняття «народ» та «український народ» впродовж другої половини XVII ст. [4], відзначали їхню певну полісемантичність в офіційному дискурсі Війська Запорозького [5], а також уживання у міжнародних договорах держав Східної Європи [6]. Тепер звернімося до історико-лінгвістичного аналізу творчої спадщини одного з найбільших ранньомодерних істориків України Самійла Величка. Як відомо, головною історичною працею С. Величка є «Сказання о війні...», яка була написана у 1720-х рр. і вперше була опублікована під назвою «Летопись событий о Юго-Западной России в XVII веке» [1]. У своїй статті будемо посилатися на оригінал рукописної книги, який було факсимільно опубліковано у 2020 р. під назвою «Літопис» [2]. Відразу ж хотіли б зазначити, що назва «Літопис» не відповідає змісту історико-наукової праці С. Величка, бо у ній не просто хронологічно рок за роком описуються події, а на науковому рівні ранньомодерного часу аналізується історичний розвиток подій.

У своїй багатосторінковій (а це більше 1000 аркушів тексту) праці автор використовує різноманітні історичні документи і матеріали та цитує їх повністю. З огляду на те, що окремі з них є оригінальними, а інші частково редаговані, або ж і повністю написані (по пам'яті) самим автором, то ми за допомогою діяхронно-семантичного методу будемо аналізувати ці «величківські джерела» і сам його текст через призму вживання у них політонімічної назви «Україна» або ж похідних від неї лексичних моделей.

***

Уже в початковій частині своєї історичної праці Самійло Величко, аналізуючи працю польського автора Мацея (Матвія) Титлевського [7] про Хотинську війну 1620 – 1621 рр., зауважує, що той не згадує про важливу релігійно-політичну місію до Києва єрусалимського патріарха Феофана III: «Але умовчав про те, що і до святійшого єрусалимського патріарха Феофана, в Малій Росії *на Україні козацькій* тоді бувшого»¹. Власне, у даному випадку С. Величко пояснює, що вважає назви «Мала Росія» та «Україна» тотожними і конкретизує їхню географічно-політичну локалізацію додаючи до іменника «Україна» прикметник «козацька». Таким чином, читач повинен розуміти, що «Україна» знаходиться там, де знаходяться козаки.

Щоб обґрунтувати своє твердження про перебування в Києві у 1620 р. єрусалимського патріарха, С. Величко наводить оригінальний польськомовний лист краківського біскупа Марціна Шишковського до Феофана III-го, де серед іншого йдеться і про «*українських козаків*» («*ukraynnych kozakow*») [2, арк. 2 зв.]. При цьому автор «Сказання о війні...» зазначив, що єрусалимський патріарх під час перебування в «*Україні козацькій*»

¹ Звертаємо увагу читача, що посилання робимо за оригінальним рукописом С. Величка, який був факсимільно відтворений вже у наш час: Самійло Величко. Літопис. Арк. 1.

переклав цього листа з польської мови на «гречеське письмо» і відправив даний переклад послання краківського біскупа гетьману та старшині Війська Запорозького [2, арк. 3].

Про «*українських козаків*» двічі згадується у розділі про хворобу гетьмана П. Сагайдачного. Тут автор зазначає, що у 1622 р. «орди азовські, кубанські і черкеські, пактів Хотинських невідомими чинившіся, мали приходити *війною на Україну і Польщу*» [2, арк. 21]. Як бачимо, тут назва «Україна» вживається в одному ряду з Польщею, як назва окремої країни. У цьому ж розділі Величко наводить текст листа гетьмана П. Сагайдачного до польського короля Сигізмунда III Вази, де тричі згадується слово «Україна»: 1) «*На Україні, власной предковечной отчизне нашей*» [2, арк. 23]; 2) «з козаками з *України* вийшов»; 3) «в державу вашого величества и *Україну нашу Малоросійськую*» [2, арк. 23 зв.]. Тут вперше автор називає Україну «отчизною нашою», а також означає її додатковим прикметником – «Малоросійська». Окрім того, у підписі П. Сагайдачного під цим посланням (не можемо стверджувати чи цей лист є достовірним, чи редагованим, чи видуманим самим С. Величком) читаємо таке його титулування – «*гетьман український*» [2, арк. 24 зв.]. На сьогодні історичній науці відомо близько двох десятків оригінальних листів Сагайдачного, але у них він титулується як гетьман або ж «старший» Війська Запорозького. Отже, уживання Величком прикметника «український» стосовно іменника «гетьман» мало б засвідчити факт керування цим гетьманом не лише козаками Війська Запорозького, але й усіх тогочасних станів України.

Окремий розділ своєї праці С. Величко присвячує виступу проти Корони Польської козаків на чолі з Яцьком Остряницею і вже у його назві вживає назву «Україна»: «О війні Остряниновій з ляхами на Україні Малоросійській» [2, арк. 32]. А в самому тексті цієї частини своєї історичної праці автор знову неодноразово вживає іменник «Україна» та прикметник «український» – «Українські городи», «Україна Малоросійська» (3 рази), «з Військом Запорозьким на Україну прибудемо», «прибудемо на Україну», «на Україні оглядати» [2, арк. 29–32]. При цьому автор конкретизує та локалізує понятійне словосполучення «Україна Малоросійська», яка простягалася «по обоїх сторонах ріки Дніпра» [2, арк. 31 зв.]. При підрахунку коронного війська, яке придушувало постання на чолі з Я. Острянином та Д. Гунею, автор зазначив, що магнат Станіслав Потоцький «від брата свого, гетьмана польного, *на Україні* з військом польським зоставлений був» [2, арк. 32 зв.].

С. Величко включив до своєї праці виданий у 1639 р. в Кракові «Діаріуш Симона Окозького». З огляду на те, що ці історичні мемуари були перекладені самим Величком та його учнями і, зважаючи на те, що одним з методів Диканьківської історичної школи було творче доопрацювання використаних джерел, ми будемо порівнювати оригінал з величківським перекладом у контексті вживання/невживання назви «Україна». Отже, слово «Україна» у самому скороченому і «доопрацьованому» Величком щоденнику С. Окозького вживається не дуже часто – всього у 4 випадках на 52 аркушах. При цьому, у дуже коротких авторських коментарях до книги Окозького, що охоплюють всього півтора аркуша, назва «Україна» вживається двічі. А у короткому записі за 1640 р. С. Величко пише, що «*на Україні* гетьманував тоді комісар польський» [2, арк.76 зв.], а у записі за 1645 р. автор відзначає, що «*по усій Україні* була велика саранча і велику шкоду людям і пашням учинила» [2, арк.77 зв.].

Неодноразово у своїй праці С. Величко відзначає, що він широко використовував відомості щодо тієї чи іншої події з книги «Війна Домова» (видання 1681 р.) польського автора Самуїла Твардовського. При цьому багатьох випадках український ранньомодерний історик критично оцінює свого попередника, на що звернули увагу сучасні історіографи. З огляду на проблематику нашої статті, проаналізуємо працю С. Твардовського стосовно вживання/невживання назв «Україна» та «український», а також ідейно-патріотичного спрямування цього твору. На сторінках своєї мега-історичної поеми Твардовський пише про: 1) «*Знищена Україна, і половина Польщі*» («*Znieczona Ukraina, i pul Polski*») [7]; 2) «Трохи

Україна в собі має простору від Русі до Горині («*Cokolwiek Ukraina w sobie ma przestworu/Od Rusi do Horynia*») [8, s.13], 3) «*Прийшли з України* (до Варшави. – Т. Ч.)/Не дуже від Киселя щасливі новини» («*Przyjdo z Ukrainy/Nie barzo od Kisiela pomyslnie nowiny*») [8, s. 46]; 4) «*По тих обох східних Українах*» («*Po tamtych Ukrainach Wschodowych oboich*») [8, s. 67]; 5) «*Вся без мала відпала Україна*» («*Wsytk bez mala/Odpadla Ukraina*»); 6) «*Міста Українські, / Київ, Брацлав, Чернігів*» («*Grody Ukrainne, / Kijow, Braclaw, Czernichow*») [8, s. 115]; 7) «*Україну Хмельницький йому подарував*» («*Ukrainy Chmielnicki mu podarua*») [8, s. 118]; 8) «*Вже будучи паном України*» («*Panem juz Ukraine*») [8, s. 133]; 9) «*Юрисдикцію/На обох Українах*» («*Jurysdyksyeu/Po obu Ukrainach*») [8, s. 263]. Окрім того, у двох випадках поляк вживає такі словосполучення як «*вся Україна*» («*wsytka Ukraina*») [8, s. 15, 24].

Як бачимо для С. Твардовського існувало кілька «Україн» – під однією він розумів Надніпрянщину (Правобережну Україну у межах «до Русі», тобто Руського воеводства), а під другою – Лівобережжя (найбільш «східне» від річки Дніпро).а Однак тогочасна Україна постає у творі Твардовського як частина його «отчизни» Польщі, а жителі України – «Козаки» є такими ж самими «поганами», як і «Татари», що постійно нищили батьківщину автора. При цьому, як уже зазначали дослідники, українці, які повстали у 1648 році проти влади Корони Польської, називалися «гультяями», «наволоччю», «мерзенним хлопством», «гієнами», «зграєю хлопства» тощо [3, с. 104]. З іншого боку, захисниками вітчизни С. Твардовським проголошувалися представники польського народу – «поляки», «славні лицарі», «легіонери» тощо. Особливо польський автор возвеличує діяльність воєводи Руського воеводства, князя Яреми Вишневецького. Тому стає зрозумілою позиція С. Величка, який поставив за головну мету свого твору донести до читачів свою головну ідею, яка, на нашу думку, полягала у таких історіографічних завданнях: а) запереченні тези Твардовського про «українців-гультяїв»; б) доведення факту існування поряд з «польським народом» ще одного народу – «українського/ козакоруського/малоросійського; в) глорифікації ролі гетьмана Богдана Хмельницького; г) розкритті основних причин повстання українського народу в середині XVII ст.; д) висвітленні загальної історії «матки бідної отчизни України» саме як окремої «отчизни» від Речі Посполитої.

У *Передмові* до основної частини своєї праці під назвою «Сказаніє про війну Козацьку з Поляками...» С. Величко відразу ж визначає що ця війна, яка розпочалася у 1648 р. на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким, велася проти «поляків». У передмові автор свідчить, що відвідав на початку XVIII ст. «*тогобічну* аж від Корсуня і Білої Церкви *Малоросійську Україну*, потім на Волинь і князівство Руське аж до Львова, Замостя, Бродів і далі подорожував» [2, арк. 79]. Описуючи свою поїздку землями Правобережжя, на які з 1648 до 1676 рр. поширювалася гетьманська влада, історіописець відзначає, що «поляки жаліючи утрати *України тієї тогобічної*, раєм світу польського в своїх універсалах її називали й проголошували» [2, арк. 79]. С. Величко стверджує, що територія Правобережної України ніколи не була «польською», а є «*землею нашою українсько-малоросійською*», де проживали «славні предки наші». Автора турбує чому відбулося таке «*запустіння українське*» і які причини спонукали до «*запустіння України*», яка є «тогобічною отчизною нашою» [2, арк. 79 - 80].

Історик звертається «до чительника», що основними завданнями при написанні своєї праці було висвітлення: по-перше, «війни з поляками Хмельницького», по-друге, «запустіння *тогобічного українсько-малоросійського*» і, по-третє, «бідкування *сьогобічної уже України*» [2, арк. 80], тобто досліджувати події, які відбувалися на Лівобережній Україні після смерті гетьмана Б. Хмельницького. «Коли ж через сімдесят років після війни Хмельницького, вивчаючи цю військових дій його історію, і *українське тогобічне* (правобережне. – Т. Ч.) *запустіння* і *сьогобічне* (лівобережне. – Т. Ч.) пошкодження...» [2, арк. 80 зв.], - підсумовує колишній канцелярист Генеральної військової канцелярії Війська Запорозького.

Отже, бачимо, що вже у короткій передмові до своєї праці, яка охоплює 4 рукописних аркуші, С. Величко у 8 випадках вживає іменник «Україна» та прикметник «український», які використовує як назву «нашої», тобто своєї «отчизни», а також застосовує їх для маркування як Правобережжя так і Лівобережжя.

Вже у розгорнутій анотації до *Першої частини* своєї праці під назвою «І рік перший початку війни Хмельницького проти поляків...» С. Величко у 3-х лексичних конструкціях вживає слово «Україна»: 1) «причини від'їзду Хмельницького з *України* до Січі Запорозької»; 2) «прибуття військ польських *на Україну*»; 3) «розсилання універсалів його змістовних звідти (під час походу з Корсуня до Білої Церкви. – Т.Ч.) у *всю Україну*» [2, арк. 82].

У *Розділі 1 «Вивод про гетьмана Хмельницького, хто він був і звідки...»* С. Величко вживає іменник «Україна» та прикметник «український» у таких 6 випадках: 1) «...Від Бродів прибув (Хмельницький. – Т.Ч.) *на Україну*» [2, арк. 83]; 2) «...крові православної і римській зробив пролиття, але і велике *Короні Польській і Україні Малоросійській* зробив спустошення» [2, арк. 83 зв.]; 3) «А Домна на свої отчисті добра з *України*... в *землю Волоську* від'їхавши» [2, арк. 83 зв.]; 4) «...а гетьманом знову *від Порти на Україну* присланим був» [2, арк. 83 зв.]; 5) «...багато польських вельмож великих *на Україні* маєтності і села собі стяжали» [2, арк. 84]; 6) «...поляки воїнство своє приводять *на Україну*» [2, арк. 84 зв.].

Власне, тут відразу впадає в очі те, що автор вживає слово «Україна» як назву окремої країни в одному синонімічному ряду з назвами тогочасних держав – Польщею, Волощиною і Туреччиною. Тут як і в Передмові, С. Величко знову вживає таке етнополітичне словосполучення як «Україна Малоросійська», що на його думку мало б краще пояснювати читачеві на яку територію поширюється ця сконструйована ним назва. Окрім того, у цьому розділі історіописець свідомо проводить думку протиставлення своєї «православної» країни, «Короні Польській» та «полякам», які були чужою і ворожою «римською» державою, що хочуть завоювати «Україну».

У *Розділі 2 «В обідах, утисненнях і разореннях, малоросіянам від поляків_творимих...»* український історіописець вживає відповідні назви у таких 9 лінгвістичних конструкціях: 1) «поляки... владою тоді бувшу Русь і козаків всередину Польщі і *на Україні, по обох сторонах ріки Дніпра проживаючих*» [2, арк. 86]; 2) «Будучи значним *на Україні* товаришем Війська Запорозького (полковник Я. Барабаш. – Т. Ч.)» [2, арк. 87]; 3) «творимих *на Україні* від поляків образ і утисків» [2, арк. 87 зв.]; 4) «*на Україні* свого мати гетьмана» [2, арк. 87 зв.]; 5) «поляки *на Україні* пануючі» [2, арк.87 зв.]; 6) «від поляків *на Україні* бідах і розореннях» [2, арк. 87 зв.]; 7) «гинучій *Україні*» [2, арк.89]; 8) «*на Україні* тоді замість гетьмана бувшого [польського комісара] [2, арк.90]; 9) «Заслали грізний *на Україну* указ» [2, арк. 90 зв.].

Власне, при аналізі смислових словосполучень, ужитих в цьому розділі впадає у вічі різке протиставлення автором «України» ворожим «полякам», а також те, що ще до революційного 1648 р. «Україна» мала своїх «гетьмана» та «комісара», відповідно як представників місцевої та центральної влади, що засвідчує політичну суб'єктність тогочасної України як такої в межах Речі Посполитої.

Також у цьому ж розділі С. Величко розмістив хронологічну таблицю під назвою «Хронологія королів польських від Казимира Великого до Владислава Четвертого або шостого бувших, під ними ж *Русь з Україною і козаками* були аж до війни Хмельницького» [2, арк.86 зв.], де вмістив короткі відомості про роки правління королів Польщі та великих князів Русі від часу правління Казимира III (1370 – 1382) до королювання Владислава IV (1632 – 1648 рр.).

Наступні чотири розділи історичної праці побудовано у формі листів від Б. Хмельницького до різних посадових осіб Війська Запорозького та Речі Посполитої, а тому спочатку здійснимо контент-аналіз цієї частини твору С. Величка, а потім вже

охарактеризуємо їх з точки зору методів понятійної історії. При цьому звертаємо увагу на те, що усі ці листи, вочевидь, не є написаними самим Б. Хмельницьким, адже до цього часу не віднайдено їхніх оригіналів.

У 3-му Розділі «Лист від Хмельницького з Запорожжя до Барабаша», який і побудовано, власне, у формі листа-звернення від Б. Хмельницького до черкаського полковника Я. Барабаша історіописець у 3-х випадках вживає відповідні назви: 1) «Зруйнованої і гинучої **України і синам її** зробити»; 2) «Сердець людських і **всенародне українське голосіння**; 3) «Обтяжену багатьма від панів поляків бід **Україну**» [2, арк.91].

Цікаво де конкретно проживав «народ» Самійла Величка? Яка була його безпосередня територіальна локалізація, окрім того, що він населяв «Україну» та «Малу Росію»? У тексті того ж самого універсалу Яцька Остряниці 1638 р. читаємо: «...Аки нехристияни вам, православним християнам, виброїли й учинили. А іменно в городах і повітах **Козельському, Бориспільському, Басанському, Гоголівському, Яготинському, Остерському, в Ніжинському, Борзнянському, Прилуцькому, Варвинському, Срібнянському, Красноколядинському, Конотопському, Любецькому, Березинському, Менському, Сосницькому, Коропському і Кролевецькому, в Лубенському, Лукомському, Лохвицькому, Пирятинському, Чигриндубровському і Роменському, Переяславському, в Гадяцькому, Миргородському і в усіх інших**, де тільки її небачена и милості народ християнський не імуций зоставався і зостає консистенції» [2, арк. 32 зв.].

***

Підсумовуючи, зробимо короткі висновки про певну полісемантичність понятійного апарату ранньомодерного історика України та Східної Європи Самійла Величка. Вже у самій «Передмові до чительника», вміщеній як короткий вступ до основної частини, історіописець пише одночасно і про «сармато-козацьких предків», і «предків наших козако-руських». Величко також позиціонує і про «писарів слов'яно-козацьких», як «наших», що були відмінними від «іноземних грецьких, латинських, німецьких і польських історіографів». При цьому, перебуваючи у військовому поході землями Правобережжя, що відійшли до Польщі, автор зауважує про «втрачену отчизну нашу українсько-малоросійську» та жалкує про «втрату України оної тогочасної» та «запустілу Україну». Він також переживає і за «бідкування вже України сьогочасної». А свою «Передмову до чительника» історіописець підписує як «Істинний Малої Росії син, тобі же, чительнику твоєї ж Отчизни, всіх благ прісно бажаючий брат і слуга, Самійло Васильович Величко...».

На початку XVIII ст. український історик Самійло Величко поставив за основну мету свого твору донести до читачів свою головну ідею, яка, на нашу думку, полягала у таких історіографічних завданнях: по-перше, запереченні тези польського історика Самуїла Твардовського про «українців-гультаїв»; по-друге, доведення факту існування поряд з «польським народом» ще одного народу – «українського/козакоруського/малоросійського»; по-третє, глорифікації ролі гетьмана Богдана Хмельницького; по-четверте, розкритті основних причин повстання українського народу в середині XVII ст.; по-п'яте, висвітленні загальної історії «матки бідної отчизни України» саме як окремої незалежної «отчизни» від Речі Посполитої.

Джерела та література:

-
- 1.Летопись событий о Юго-Западной России в XVII веке. Киев, 1848. Т. 1. 550 с.
  - 2.Самійло Величко. Літопис / Відп. ред. В. Смолій. Київ, 2020. 1016 с.
  - 3.Тарасенко І. «Wojna Domowa» польського хроніста С. Твардовського як історичне джерело та памятка історичної думки. Київ, 2011. 207 с.
  - 4.Чухліб Т. «Усі жителі української породи...»: мовна та свідомісна еволюція поняття «народ» у Війську Запорозькому в другій половині XVII ст. *Чорноморська минувшина* : зап. Від.

історії козацтва на півдні України : зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2018. Вип. 12. С. 17 – 39.

5. Чухліб Т. Поняття «Україна», «Український», «отчизна», «народ» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1666 – 1672 рр.). *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2017. Вип. 17. С. 41 – 79.

6. Чухліб Т. Він же. Уживання назви «Україна» в міжнародних угодах Війська Запорозького з Швецією, Туреччиною та Кримом (1710 – 1712 рр.). *Український історичний журнал*. 2024. № 1. С. 57 – 77.

7. *Narratio de praeliis gestis inter Polonum et Turcam Annis 1620 et 1621*. Napoli, 1622. 44 s.

8. *Woyna Domowa z Kozaki i Tatory... od Samuela z Skrzypny Twardowskiego*. Calissii, 1681. URL: <https://dlibra.kdm.wcss.pl/dlibra/publication/153780/edition/112598/content> (дата звернення: 15.01.2026).

References:

1. *Letopys sobytyi o Yuho-Zapadnoi Rossyyu v XVII veke*. Kyev, 1848. T.1. 550 s. [in Russian].

2. Samiilo Velychko. *Litopys / Vidp. red. V. Smolii*. Kyiv, 2020. 1016 s. [in Ukrainian].

3. Tarasenko I. «Wojna Domowa» polskoho khronista S. Tvardovskoho yak istorychne dzherelo ta pamiatka istorychnoi dumky. Kyiv, 2011. 207 s. [in Ukrainian].

4. Chukhlib T. «Usi zhyteli ukrainskoi porody...»: movna ta svidomisna evoliutsiia poniattia «narod» u Viisku Zaporozkomu v druhii polovyni XVII st. *Chornomorska mynuvshchyna*. Odesa, 2018. Vyp.12. S.17 – 39. [in Ukrainian].

5. Chukhlib T. Poniattia «Ukraina», «Ukrainskyi», «otchyzna», «narod» v ofitsiinomu dyskursi Viiska Zaporozkoho (1666 – 1672 rr.). *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. Kyiv, 2017. Vyp.17. S.41 – 79. [in Ukrainian].

6. Chukhlib T. Vin zhe. Uzhyvannia nazvy «Ukraina» v mizhnarodnykh uhodakh Viiska Zaporozkoho z Shvetsiieiu, Turechchynoiu ta Krymom (1710 – 1712 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2024. №1. S.57 – 77. [in Ukrainian].

7. *Narratio de praeliis gestis inter Polonum et Turcam Annis 1620 et 1621*. Napoli, 1622. 44 s.

8. *Woyna Domowa z Kozaki i Tatory... od Samuela z Skrzypny Twardowskiego*. Calissii, 1681. URL: <https://dlibra.kdm.wcss.pl/dlibra/publication/153780/edition/112598/content> (Accessed: 15 January 2026).

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2026.21.359723>

УДК 94 (477)«15-17»

THE CRIMEAN FACTOR OF GOVERNANCE IN OTTOMAN BUDZHAK AND OCHAKIV LAND

Oleksandr Sereda

PhD (History),

Institute for Historical Studies, Bulgarian
Academy of Sciences.52 Shipchenski Prohod Blvd, 1113 Sofia,
BulgariaAssociate Professor, South Ukrainian National
Pedagogical University named after K. D.

Ushynsky

26 Staroportofrankivska St, Odesa, 65020, Ukraine

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5921-8907>E-mail: olexer@ukr.netCitation: Sereda, O. (2026) The Crimean factor of
governance in Ottoman Budzhak and Ochakiv land.
*Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of
Department of Cossack History in the South of
Ukraine*, 21, pp. 10–23.

Submitted: 23.03.2026.

Abstract

This article examines the role of the Crimean Khanate in the administration of the Ottoman territories of Budzhak and the Ochakiv region. The topic is relevant in the context of research into the Crimean Khanate and its contribution to the development of the southern Ukrainian Black Sea region during the 16th–18th centuries. The main mechanisms of the iltizam system — the basis on which Crimean administration was carried out in the Ottoman territories — are examined. In particular, the phased settlement of the Budzhak Horde in the Danube-Dniester interfluvium and the Yedisian Horde in the Bug-Dniester interfluvium is identified, along with the formation of territorial-fiscal districts — mukataas — based on them. A classic example of the granting of fiefs to the Crimean Khan in the North-Western Black Sea region and the establishment of Ottoman fiscal control over the sultan's khass is Khan's Ukraine — the Tombasar mukataa.

Keywords: *Iltizam, Mukataa, Crimean Khanate, Ottoman Budzhak, Ottoman Empire, Khan's Ukraine.*

КРИМСЬКИЙ ЧИННИК УПРАВЛІННЯ В ОСМАНСЬКОМУ БУДЖАКУ І ОЧАКІВСЬКІЙ ЗЕМЛІ

Олександр Середя

Кандидат історичних наук,

Інститут історичних досліджень,

Болгарська академія наук

бул. Шипченски проход, 52, 1113 Софія,
Болгарія

Доцент, Південноукраїнський

національний педагогічний університет

імені К. Д. Ушинського

вул. Старопортофранківська, 26, м. Одеса,
65020, Україна**Анотація**

Стаття присвячена кримському фактору ханського управління на османських територіях Буджака і Очаківської землі. Тема актуальна у контексті дослідження Кримського ханату і його внеску в освоєння південноукраїнського Причорномор'я протягом XVI–XVIII ст. Розглянуто основні важелі відкупної системи — ілтізаму, на основі якої здійснювалось кримське урядування на османських володіннях.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5921-8907>

E-mail: olexer@ukr.net

Цитування: Середа О. Кримський чинник управління в османському Буджаку і Очаківській землі. *Чорноморська минушина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України : зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2026. Вип. 21. С. 10–23.

Отримано: 22.03.2026 р.
1,15 д.а.

Зокрема, визначено етапність розміщення Буджакської орди у Дунайсько-Дністровському межиріччі і Єдисанської орди у Буго-Дністровському межиріччі, та формування на їх основі територіально-фіскальних округів — мукатаа. Класичним зразком надання відкупних земель кримському хану у Північно-Західному Причорномор'ї і утворення османського податкового контролю над султанським хассом є Ханська Україна – мукатаа Томбасар.

Ключові слова: ільтізам, мукатаа, Кримський ханат, Османський Буджак, Османська держава, Ханська Україна.

В історії півдня України, з кінця XV до початку XIX ст., виокремлюється більш як трьохсотрічний період османського панування у Північно-Західному Причорномор'ї. Початок османської присутності в цьому регіоні безпосередньо пов'язаний з інкорпорацією Кримського ханату до Османської держави у 1475-1478 рр., що зумовило у подальшому спільний напрямок військової експансії до Центрально-Східної Європи. Відтак у османському наступі, сфокусованого на причорноморських землях Молдови і Литовського князівства, вагому роль відігравав саме військовий фактор Кримського ханату, що дозволило османам заволодіти обширними територіями від Дунаю до Дністра і далі до Дніпра. Спільний характер османсько-кримської експансії в регіоні призвів до поширення османської влади на увесь Буджак і Очаківську землю, а також зумовив подальше спільне управління цими землями. У той же час, від самого початку османської присутності в регіоні таке спільне освоєння новозавойованих земель було регламентовано чітким розмежуванням важелів османської централізованої влади і кримського управління на землях отриманих у користування від султанського уряду.

У наслідку османських завоювань на Балканському півострові і зокрема на Північно-Західному Причорномор'ї більшість земель проголошувалась султанським володінням – хассом, що було державною власністю. Частина цих земель, з волі султанського уряду розподілялася між військовими або адміністративними чиновниками, але значні завойовані володіння залишались в особистій власності султана як *havass-i hümtâyün*, що відходили до державної скарбниці.

Хасс, як султанське землеволодіння, і менші за обсягом військово-ленне землеволодіння – *зеамет* і *тимар*, є ключовими елементами відкупної системи – *ільтізам*, що передбачала передання функцій збирання доходів з державних джерел/земельних наділів цивільним особам чи спеціальному агенту – *мюльтезіму*. Функціонально *мюльтезім*, як отримувач відкупного земельного наділу, був адміністратором над населенням, яке звершувало свою господарську діяльність на податковому наділі, практично виступав посередником між безпосереднім користувачами земельних наділів та державною адміністрацією у фінансових зобов'язаннях відкупу. За військові заслуги перед Османською державою, найбільші *хассові* володіння, як правило, отримували державні сановники з найвищим рангом *паша*. [43, с.18-23] Зокрема у Північно-Західному Причорномор'ї такими привілеями були удостоєні кримські хани, як безпосередні учасники військової експансії до Центрально-Східної Європи. У Буджаку і Очаківській землі султанськими *хассами* були як правило степові і прикордонні землі, а кримський хан, як *мюльтезім* цих земель, розміщував на них підконтрольні йому ногайські орди і козацькі громади, що були на султанській службі.

Отримувачі султанського *хассу* (службовці, представники центральної влади чи то кримський хан), які ставали *мюльтезімами* – відкупниками султанського *хассу* із зобов'язуванням сплати обов'язкової ренти за отримані володіння, були наділені важелями вищого адміністративним управління на цих землях. Проте й ці володіння підлягали контролю зі сторони збирачів державних податків, а правосуддя вершили *кадійські* суди відповідних судово-адміністративних районів – *каза* [50, с.18], на території яких виділялися *хассові* землі. Якщо в *каза* більшість *хассів* були султанські, над цими землями призначався *войвода*. Наприкінці XVI – XVII століття, посадові особи у ранзі *войводи*, які керували султанськими *хассами*, стають важливими представниками у провінційній адміністрації [29, с. 321]. До зобов'язань *войводи* відносилось організація та збір доходів з *хассів* наданих *бейлербеям* та *санджакбеям*, чи то кримському хану [23, с.36]. Відповідно до умов, за якими держава відмовляється від свого права стягнення цих доходів в обмін на отримання відкупу від *мюльтезіма*, центральна влада вирішує декілька проблеми: по-перше держава знаходить джерело для отримання регулярних доходів, які надходять до скарбниці у вигляді грошових зборів, що складається з однієї початкової суми та відповідних щорічних внесків; по-друге держава безболісно обмежує вплив неефективної *тимарської* організації в системі володіння та контролю над землею, бо саме доходи з султанських *хассів* кількісно перевищували *тимари* та *зеамети*.

Однак виявляється, що держава допускає сильний вплив *мюльтезімів* на довірені їм землі, наприклад як і у випадку контролю кримським ханом земель у Буджаку і Очаківській землі. Відкупник – *мюльтезім* (тобто кримський хан) має не тільки економічну владу, але й фактичний контроль над певним регіоном. Поряд зі своїм основним обов'язком зі збору податків він забезпечує і адміністративне урядування у ввірених йому султанських *хассах*, покладаючи функції урядування на *войводу*, чи то на ногайського *сераскера*, як на своїх представників на місцях.

Османський уряд у другій половині XVI і протягом XVII ст., задля упорядкування системи користування держаних земельних наділів і унормування отримання відкупу за їх володіння, розпочинає процес приєднання *тимарських* земель до старих султанських *хассів*. На основі об'єднання старих відкупних земель і створення нових *хассів* формуються аграрні інституції у вигляді територіально-фіскальної одиниці – державної *мукатаа* [43, с. 57-58], з притаманним їй господарським і адміністративним урядуванням над населенням з належних земель до *мукатаа*. Основна мета запровадження інституції *мукатаа* була пов'язана з отриманням доходів від державної ренти на землю, відрахування якої напряму попадали до державної скарбниці [41, с. 489-544]. Поземельна *мукатаа*, за твердженням Лаоша Фекете, визначалася як податкова одиниця, ділянка державної власності під державним наглядом або правом користування, з відповідним способом адміністрування та оподаткування, яка фактично знаходилась в оренді відкупника [21, с. 85].

Очільниками територіально-фіскальної одиниці призначають *войвод* султанських *хассів*, на основі яких утворювалася *мукатаа*, що стає новою формою контролю землеволодіння без нагляду провінційних властей [23, с. 35-36]. *Войвода*, як представник кримського хана, дбає про збір доходів від ввіреного йому *хасу*, а пізніше й від *мукатаа*, на користь султана та вищих сановників і зокрема кримського хана, які є *мюльтезімами* султанського *хассу*. *Войвода* отримує фінансові, адміністративні та поліцейські функції та повноваження на виділених землях у відповідному судово-адміністративному окрузі – *каза*, і стає частиною місцевої адміністрації на ряду з *кадієм* чи *назіром*. Таким чином, деякі з *мукатаа* виокремлюються подібно до територіально-адміністративних одиниць османської централізованої влади і порушують звичайний чіткий поділ на *каза*, *санджаки* та *еялети* [44, с. 3-25]. Формально було б важко віднести *войводу* до військово-адміністративної ієрархії, оскільки його обирають серед довірених осіб провінційних управителів чи то кримського хана, що входять до їхнього оточення. У XVII та XVIII ст. спостерігається процес консолідації та об'єднання декількох *мукатаа* під керівництвом одного *войводи*, у результаті

чого з'являються територіально-адміністративні одиниці *войводалик*. Так, зокрема на теренах Буджака і Очаківської землі у другій половині XVIII століття був створений об'єднаний *войводалик* каушанських і дубосарських земель. У даному випадку *войвода* виступав вже як самостійний відкупник – *мюльтезім*, і самостійний адміністратор об'єднаного *войводалика*. [37, с. 259]

Поняття *войвода* і *войводалик* використовувались також для означення балканських васальних князівств у складі Османської держави. Так в османському підпорядкуванні князівство Молдова визначалось як *войводалик* Богдан (Boğdan Voyvodalıǵı); князівство Валахія як *войводалик* Ефляк (Eflak Voyvodalıǵı); князівство Трансильванія як *войводалик* Ердель (Erdel Voyvodalıǵı). Функціонально очільник кожного з князівств визнавався османською владою як *войвода* – тобто як відкупник султана, як окремий *мюльтезім*, але при цьому зберігав самостійність у внутрішньому самоврядуванні князівства і при васальному статусі все ж таки зберігав деяку самостійність у зовнішніх відносинах. Територія князівства проголошувалась як *войводалик* – підконтрольні землі відповідного *войводи*, з яких збиравсь відкупні податки османському султану. Таким чином *войводалик* створений на основі об'єднаних державних *мукатаа* кардинально відрізняється від *войводалика* – васального князівства, яке визнавалось сусідніми державами як суб'єкт міжнародного права, анексованого Османською державою. *Войводалик* створений на основі *мукатаа* передусім був відкупною територією султанського *хассу*, який залишався під внутрішнім адміністративним управлінням в територіальних межах османського провінційного адміністрування і не мав автономного статусу у васальній залежності, що мали Молдова і Валахія.

Таким чином, відповідно до вищенаведеного алгоритму виділення султанських володінь у Північно-Західному Причорномор'ї та утворення на їх основі інституцій територіально-фіскальних округів, протягом XVII та XVIII ст. виокремлюються декілька *мукатаа*, населення якого було у підпорядкуванні до Кримського ханату. Зокрема на відкупних територіях кримський хан розміщує ногайські спільноти, що утворюють Буджакську і Єдисанську орди, а також виділяє відкупні землі для християнського населення Прибережних сіл нижньої течії Дністра і Ханської України, при цьому зберігає традиційне самоврядування як у ногайців так і у козацьких поселеннях прикордоння.

Османський уряд змушений був рахуватися з традиційними формами самоврядування переселенців на *хассові* володіння прикордоння і з управлінням кримських представників на місцях, передусім через політичну залежність місцевого населення від Кримського ханату і можливості їх використання на фронті протистояння османів з Європою. Також кочовий спосіб життя ногайців та релігійні і етнічні особливості решти населення в *мукатаа* вимагали збереження традиційних важелів управління задля закріплення населення у складних умовах зовнішнього впливу на прикордонні. У подальшому впровадженні адміністративних реформ, Порто нібито накладає централізоване османське судове та податкове управління на традиційне кримськотатарське, поступово витісняючи його [35, Т. 1, с. 773-775]. Звичайно, це викликало опір та ігнорування законів центральної османської влади, а згодом вилилося у низку повстань кочового ногайського населення і призвело до хаотичної міграції прикордонного християнського населення. Османська влада змушена піти на поступки, спочатку встановлює особливі привілеї для прикордонних територій, тим самим пом'якшує систему оподаткування для військових категорій населення, що були на османській службі.

Кримське адміністрування населення на відкупних територіях, тривало протягом усього періоду османського панування в Північно-Західному Причорномор'ї. Накопичення кримськотатарського населення в Буджаку починається від часу спільного з османами заволодіння Кілії та Акермана [25, с. 487]. Турецькі літописці вказують кінноту Менглі-Герая як основний кочовий контингент, що отримав право на пасовища в Буджаку [18, с. 63] після 1484 р. Наступним кроком кримського хана Менглі-Герая у XVI ст. до інтенсивного

заселення Буджака ногайськими татарами було пов'язано з розгромом залишків Золотої Орди і переведення кінноти до околії Аккермана. Це право він отримує згідно *ферману* Баязида II, за яким кримському хану надаються землі біля Дністра у вигляді султанського *хассу* за військову допомогу при захопленні Кілії та Аккермана [16, с. 19-20]. Той самий *ферман* зобов'язує татар захищати від «невірних» новопридбані фортеці. Колишні піддані улусів *бейлербека* Тимура Мансура оселяються на цих територіях під назвою «аккерманські козаки» [48, с. 450]. У скаргах польського короля до османського султана цих же татар називають «белгородські козаки» [27, с. 22-23]. Зокрема у листі Мехмеда Герая до Сигізмунда I, у 1516 році зазначаються «белгородські козаки» що здійснили набіг на Україну [53, с. 7].

Також *шехзаде* Селім, перебуваючи на буджакському узбережжі Дністра в містечку Саруяр у 1511-1512 р. [20, с. 54], розміщує на цих землях кримськотатарський контингент, який становив основу до створення *вакифу* Явуза султана Селіма у територіальному розширенні від Саруяра на Дністрі до Татар-Бунар на річці Когильник.

З кожним подальшим османсько-татарським вторгненням до Центрально-Східної Європи автоматично зростає присутність кочівників у Північно-Західному Причорномор'ї. Так, після чергової військового походу османів на Молдову у 1538 році, на місці завойованої Тягині султан Сулейман I будує фортецю Бендер, а в її околіях залишає значну кількість татарської кінноти для охорони навколишніх теренів, що дозволяло б у разі потреби, швидко організувати похід з ногайського війська на прикордонні. Це стимулювало декілька хвиль масових переселень ногайців до центральної частини Буджака з 1538 по 1590 рік. Особливо значного впливу на зміну залюднення Буджаку зіграла масова міграція ногайців 1559-1560 рр., яка найбільше змінила щільність сільських агломерацій *каза* Аккерман. Порівняння реєстрів населення 1570 і 1596 років показують збільшення саме татарсько-ногайського населення на 30 відсотків [28].

Вагоме збільшення ногайсько-татарського контингенту у Буджаку вимагало встановлення чіткої вертикалі військового підпорядкування і адміністративної організації. До кінця 1596 року з основної маси татар і ногайців була сформована Буджацька орда, яка повністю займала степ між Бендерськими, Акерманськими та Кілійськими землями, а також частково розміщена на західній частині Очаківської землі. Відповідно до тюркської назви історико-географічного регіону – Буджак, татари, які щільно заселили територію по обидва боки Дністра і всю степ до Дунаю, позначаються назвою «буджакські татари». А територія їх розселення або кочовищ відповідно отримала назву «Земля Буджакських татар» (*Yusak Tatarlarının Toprağı*) [26, с. 23-24].

Утворення Буджацької орди в 1596 р. стимулює подальше масове переселення і найчастіше хаотичне розселення ногайців у степах Північно-Західного Причорномор'я протягом усього XVII ст. Спочатку займаючи порожні простори в степу кочовики заповнили степи між Дністром і Дунаєм і згодом втручаються в освоєні осілим населенням ділянках османсько-молдовського межування [36, с. 39]. Землі *войводалику* Богдан (Молдавське князівство) стають головною ціллю у зазіханнях ногайців, які таким чином розширяли свій життєвий простір.

Кримський ханат використовуючи передусім військовий потенціал Буджакської орди у зовнішніх походах також вдається до внутрішнього упорядкування адміністративного управління територій розселення ногайців. Головним фактором упорядкування є визначення степового Буджака як *хассове* володіння кримського хана, отримане від султана. Передусім Бахчисарайський диван призначає на управління в орді Буджацького хана (*сераскера*), як креатуру Кримського хана, що досить нагадує цивільні функції *войводи* на відкупних землях *мукаата*. Окрім цього, як контролюючий орган над Буджакською ордою від Бахчисараю призначається Прибережний ага (*Yalı Ağası*), який також у якості *войводи* контролює *мукаата* прибережних сіл.

Османське провінційне управління також всіляко намагається регламентувати більш чіткі межі розселення ногайців. Почасти в намірах узгодити питання ногайської присутності у Буджаку та протидіяти їх самочинному займанню пасовиськ, османська влада вдавалась до примусових заходів, а в разі прямого опору приймала рішення про виселення бунтівних формувань «буджакських татар і татар ногайця Аділя з Акермана» [51, с. 191] до Криму.

В архівному документі 1761 року «Про походження едисанських, буджакських і едичкульських татар» вичерпно висвітлено історію найбільшої хвилі переселення ногайців до Буджаку у середині XVII ст.: «...буджакці раніше жили біля річки Еділь (Волга), де зараз живуть калмики. Два ногайських вождя Арак-улу і його брат Ор Мамбет-улу 140 або 135 років тому прийняли підданство Туреччини і з кількома тисячами татар були поселені в степу Буджака між Дунаєм, Дністром і Прутом ...» [31, с. 1]¹. Особливо після спільної козацько-татарської військової кампанії 1650 року в Молдові, кримський хан наполегливо вишукує місце для розселення у Дністровсько-Прутському міжріччі ногайців на чолі з мурзами, для закріплення основної військової сили у подальших походах.

Кардинальним кроком османської влади у питанні впорядкування ногайсько-татарського розселення і вгамування прикордонних конфліктів у Буджаку було встановлення чіткого розмежування молдавських та османсько-татарських володінь у міжріччі Дністра і Прута. Врегулювання конфліктів землеволодіння безпосередньо пов'язано зі встановленням у 1666 році так званого «розмежування Халіль паши», за яким кордон з Молдовою встановлювався по річці Ялпуг і «Верхньому Троянову валу». У контексті такого територіального розширення і узгодження розташування Буджакської орди на землях між судово-адміністративними округами – «каза Аккерман, Кілія, Ізмаїл і Бендер» [22; 24, с. 849], османський уряд визначає регіон її розміщення як «Халіль-Паша юрду» (Halil Paşa Yurdu) [11], кордони якого визначали межі земель для кочового скотарства і поселення ногайців. Окрім того у 1672-73 рр. землі трьох південних районів Молдови [34, с.50] підпали під нове розмежування, наслідком чого було наказано звільнити території західного Буджака для розміщення нових орд. До встановленої лінії Халіль паши, приєднувалась смуга землі завширшки «2,5 години ходу» і протяжністю у «36 годин ходу» [31, с. 1], вздовж кордону від каза Бендер північніше від Верхнього Троянового вала і західніше від течії річки Ялпуг до Нижнього Троянова валу до *нахії* Тимарова.

Під час війни європейських держав «Священної ліги» з османами (1683-1699 рр.) ногайсько-татарські орди постійно порушували встановлений кордон Халіль паши і використовували для своїх господарських потреб сусідні молдавські землі [33, с. 338]. З цієї причини остаточне розмежування татарських кордонів часто відноситься до 1702-1703 рр. [17, с. 210] і пов'язується з підписанням Карловицького мирного договору в січні 1699 р., згідно з яким вводиться порядок у прикордонних територіях і передбачається виведення ногайців із земель Молдавського князівства [34, с. 49]. Однак під час перебування усуненого хана Каплан-Герая в Каушані, Буджацька орда його підтримує, і під загрозою неминучого повстання провідники бунтівних ногайців надсилають до Порти через коменданта Бендер наполегливе прохання, щоб їм були знову виділені землі в Молдові, звідки вони були вигнані [47, с. 45].

Упорядковуючи територіальне адміністрування на відкупних землях *хассу* наданого кримському хану у Буджаку, османська влада формує територіально-фіскальну одиницю «*мукаата* Халіл-Паша юрду», до якої входять ногайські орди Ор-Мехмед Оглу, Орак Оглу, Джан Турак, Тюркман, Джанбойлук, Докузбай і Єдисан [7]. З огляду на те, що Буджакський хан мав резиденцію в містечку Каушан (Kauşan), та ж сама відкупна територія позначалась за назвою осідку очільника військового об'єднання «Буджацька орда» як «*мукаата* Каушан». Очільником «*мукаата* Халіл-Паша юрду» спочатку визнається буджакський *сераскер*, а у

¹ Копію документа отримано з власного архіву Анатолія Деомидовича Бачинського.

подальшому при виокремленні «*мукатаа* Каушан» очільником призначається *субаши* чи *войвода*.

Таким чином протягом двох століть у центральній частині Буджака зосереджується досить велика кількість кочівників, що зумовлює створення Буджацької орди. Балансуючи між Портою і Кримом, вона відіграє досить важливу роль у їхніх взаєминах. Орда вирішує насамперед свої економічні та недостатньо чітко встановлені управлінські привілеї. Османська держава у свою чергу регламентує перебування підконтрольних кримському хану ногайців в Буджаку через встановлення територіально-фіскальної одиниці *мукатаа* Халіл-Паша юрду.

За таким самим регламентуванням перебування єдисанських ногайців в Очаківській землі визначається відповідне адміністрування Єдисану у XVIII ст. Західна частина Очаківської степу від Тилігула до Кучургана починає заселятися татарсько-ногайськими ордами ще у XVI столітті. Так само, як і ногайці Буджака, вони входять до військово-територіального об'єднання Буджацька орда, адміністративно підпорядкованого Акерманському санджакбею. Як вказують османські джерела, саме у зв'язку з територіальним розширенням Акерманського санджаку в XVI столітті відбувається масове переселення татар на Очаківську землю. У листуванні до польського короля Сигізмунда I в 1542 році османський султан Сулейман I повідомляє, що терени на лівому березі нижнього Дністра до річки Тилігул є частиною Акерманського санджаку, де кримський хан вже «тридцять-сорок» років збирає частину ренти на свою користь, решта ж територій є султанським *хассом* (*hassa-i hümayûn*) [45, с. 145]. Рента, збирається з ногайців, які в той час заселяли ці території і перебували в статусі «орендарів» відданих у відкуп земель кримському хану. У свою чергу, кримський хан також не будучи повноправним власником земель у Північно-Західному Причорномор'ї, за аналогією з Буджаком, є *мюльтезімом* – отримувачем султанського *хассу*, на основі якого створено чергову *мукатаа*, для Єдисанської орди.

Територіальне визначення земель для єдисанців фіксується на початку XVIII століття. Зокрема, картографічні данні Річчі-Занонні в його атласі Польщі позначають центральну частину Буго-Дністровського межиріччя як «Земля Очаківських татар» (Özi Tatarlarının Toprağı) [26, с. 23-24]. Таким чином позначаючи ногайсько-татарське населення в територіальному розширенні Очаківського *санджаку*, західну частину Очаківської землі – межиріччя Дністра і Кучургана визначаються належним до Буджакської орди, сформованої на територіальному розширенні Бендерського *санджаку*.

У 1700 році, через конфлікти з калмиками, вісім *мурз* – представників своїх родів, офіційно звернулися до османської влади з проханням дозволити їм оселитися на Очаківській землі [4]. Як зазначає французький конфідент Тунманн, «назва Єдисан не є давньою для цієї місцевості» [49, с. 49]. Він описує події 1715 р., коли кримський намісник-*сераскер* Кубані продовжує виведення ще однієї численної групи єдисанців з калмицьких володінь Північного Кавказу до віддалених територій Північно-Західного Причорномор'я. Їх переселення відбувається на внутрішні степи Буджака [15] та Очаківської землі. Хоча з другої половини XVII століття до 1715 р. частина єдисанців вже проживає на Очаківській землі, через свою нечисленність до того часу вони не мають можливості сформувати свою окрему орду за прикладом Буджакської. Саме так османські джерела вказують на розселення нових ногайських переселенців на території західної частини Очаківської землі «належних до Бендер на протилежній стороні ріки Турла (Дністер) які сягають річки Сарису (Кучурган), що є на просторах територіях “Озі Кири” (Очаківської землі)» (Turla'nın karşı yakasında Sarı Su nehri sahasına kadar devam eden Bender toprağında Özi civarında) [5].

Однак, вже у 1723 р. велика частина єдисанських ногайців на чолі з Батир-Тайджі переходить з Кубані через річку Дон і поступово переселяючись на землі Північно-Західного Причорномор'я у 1728 р. остаточно приймає верховенство Османської держави та Кримського ханату [49, с. 49]. Територіальне розселення єдисанців відбувається вже

відомими ногайцям теренами між Дніпром і Дністром, а також Східним Буджаком. Сформована Єдисанська орда займає центральну частину Очаківської землі [12] до володінь Буджацької орди, де межею між ними визначаються водорозділом річок Малий (Сухий) Куяльник і Кучурган [32, с. 413], тобто східним кордом земель Бендерського *санджаку*. Також у другій половині XVIII ст. єдисанці розташовуються в східній частині Буджака, між річками Алкалія і Когильник, на землях *вакифу* Явуза султана Селіма в межах *нахії* Татарбунар і *каза* Аккерман.

Єдисанська орда як кочове згрупування дрібних родових і територіальних ногайських громад об'єднувалась під управлінням кримської креатури з титулом *сераскера*. Очільником єдисанської орди могли стати тільки призначенці кримського хана обраних з ханського роду Ґераїв чи з родин бахчисарайських беїв і довірених хану осіб. Враховуючи, що єдисанці як кочівники не мали постійних поселень на Очаківській землі, спочатку центр орди не був закріплений за певним місцем, а визначався басейном ріки Березань. Вже у другій половині XVIII століття за картографічними даними у центральній частині Очаківської степу вздовж північної частини озера Тилігул позначається «Резиденція ногайського солтана» [38, с. 34]. Зокрема Річчі-Занонні позначає центр орди на території між Тилігулом і Сари-ґолям як *Kabile-i Nogay Yedizan* [26, с. 24]. Кримське ханське управління при подальшому призначенні єдисанськими *сераскерами* синів Халім Ґерай хана зазначають центр орди в селищі Хантуран [42, с. 321], біля гирла річки Тилігул (Деліґол) при його впадіння до однойменного озера. З середини XVIII ст. Єдисанська орда поступово переходить до осілого способу життя, а на території що вона займала до 1779 р. було сформовано до 48 сіл чи «урочищ і місць, що належали очаківським татарам» [35, Т.ІІІ, с. 91-91].

У територіально-фіскальному аспекті, на центральних і східних теренах Очаківської землі відзначається наявність принаймні однієї великої земельної *мукатаа*, створеної османською адміністрацією за зразком аналогічної у Буджаку. У територіальному розширенні її позначено як «ногайська *мукатаа* на Очківському степу на березі ріки Сари (Кучурган)» (*Özi sahrasında Sari nehri sahilindeki Nogaylıyan mukataası*) [12]. У рапорті 1765 року, щодо місця знаходження Ходжабея, відповідно резолюції головного управління *мукатаа* зазначається, що землі на північ від шляху Маяки-Ходжабей-Очаків між ріками Сари-су і Березань «відносяться до *мукатаа* Берізан», а кримський хан «збирає її десятини» [45, с. 231-232]. Таким чином території Єдисану визначено як відкупні землі у підпорядковані до кримського хана, а ногайське населення для османської адміністрації визначалось як ще одне податкове джерело з доходів *мукатаа*.

Одним з найяскравіших прикладів кримського чинника в управлінні населення на османських володіннях Очаківської землі прослідковується у XVIII ст., через введення адміністративних важелів *мукатаа* в територіальному обхваті Ханської України.

Поняття «Ханська Україна» з'являється в контексті прийняття Правобережної України під османській протекторат. Зокрема на Брацлавщині у прикордонних землях з Молдовою і Османською державою у трикутнику вздовж річок Дністра і Ягорлика визначається перебування «гетьмана України» (*Ukrayna hetmanı*) [3] Стецька (Степана Лозинського), з підпорядкуванням до кримського хана. Ставка гетьмана визначалась у містечку Ягорлик, яке було ключовим місцем у польсько-османсько-молдавському прикордонному розмежуванні. Поступово «Стецик Ягорлицький» отримує у підпорядкування Дубоссари з навколишніми молдавськими селами, що було відкупним володінням кримського хана. Під час одного з походів «польських» козаків восени 1695 р. на «села Стецькові», або «ханські села» в районі Дубоссар, Стецика було смертельно поранено [52, с. 376-379]. Новим очільником Ханської України у 1695 р. став призначений кримським ханом Петро Іваненко. За різними даними, він міг обіймати цю посаду до 1712 р. [46, с. 66]

Ханська Україна у складі Османської держави формується наприкінці XVII ст. на північній частині Очаківської землі від Південного Бугу вздовж Кодими, Ягорлика і до

середньо-нижньої течії Дністра. В церковних джерелах іноді Ханську Україну ототожнюють з усією територією Буго-Дністровського межиріччя. Протягом XVIII ст. терени Ханської України межували із Запорозької Січчю по Південному Бугу, а по Кодимі, Ягорлику до Дністра з Брацлавським полком Гетьманату.

Формування Ханської України відбувається на основі залюднення Лівобережного Подністров'я молдавськими і болгарськими переселенцями, а також козацькими групами населення з Поділля, Правобережної України і Запорізької Січі. Зокрема гетьман Степан Лозинський «Стецько» розміщує вище Дубоссар певну групу козаків з Правобережної України і заохочує до козацького стану «молдавських підданих» із-за Дністра, чим викликав протести молдовського *войводи* надіслані султану. [2]

Значна кількість українського козацтва, очолювана Петром Іваненком у 1692 р. прибуває до Криму, де від імені “Удільного Князівства Київського, Чернігівського і всього Війська Запорізького городового і народу малоросійського” скріплює з ханом договір про “вічний мир і братерство” і спільну оборони від Москви і Польщі. Кримський хан в свою чергу визнає Петрика гетьманом України і йому надається військова допомога у протистоянні з московськими військами. Поразка Петрика у військовій компанії обумовила перехід його в османські володіння та розміщення його війська на визначених землях вздовж Дністра, де у подальшому його гетьманська влада поширювалась тільки на козаків на підконтрольних кримському хану теренах Буго-Дністровського межиріччя.

Після постанови польського сейму 1699 р. про ліквідацію правобережних полків частина козаків на чолі з полковниками Т. Маяцьким і Ф. Швачкою, які базувалися в м. Дашкові (тепер Вінницька обл.) та його околицях, перейшли під протекцію кримського хана Девлет-Герая II. Окрім того польський король вимагає від османського султана забрати з Подільського воєводства на свої території «вірних йому козаків», яких було полонено при битві під Кам'янцем [45, с. 208]. Всі ці представники правобережного козацтва були розміщені в селах навколо Дубоссар, що стало основою для утворення Ханської України у територіальних межах Османської держави.

Накопичення на османському прикордонні з Брацлавщиною і Молдовою переважно християнського населення вимагало відповідного до їх статусу адміністрування згідно законів Османської держави. На початку XVIII ст. все українське населення козацького стану, що було прийнято на османську службу на прикордонні, внесено до відповідних реєстрів-дефтерів «з поіменним списком козаків» [45, с. 207-208]. Таким чином османська влада виділяла решту немусульманського населення Ханської України, що має сплачувати подушний податок – *джизйя*, від представників козацького стану, які замість подушного податку несли військову службу. Також козацьким сільським громадам було збережене традиційне самоврядування з їх очільниками – отаманами, а особа, яку призначали на управління в Ханській Україні, зазначається як «гетьман». Досить цікавим прикладом поєднання татарської і української доміанти в управлінні регіоном було призначення в Ханську Україну бахчисарайської креатури із зазначенням посади «гетьман Дубосарський» [42, с. 96].

«Ханська Україна» як територіальне формування на османських володіннях фіксується в єпархіальних джерелах XVIII ст. [40, с. 1-24]. Одним з перших позначень у документі 1737 р., наведеному в роботі А. Кочубинського, зазначається, що «треба... козацькими партіями напади робити в Ханську Україну» [39, с. XXXIII]. Однак офіційне османсько-турецьке діловодство для означення прикордонних земель Буго-Дністровського межиріччя не використовувало історико-географічну назву «Ханська Україна», а послуговувалось термінологією притаманною для османської адміністрації за «прецедентним» першим позначенням. Як вже згадувалось, у 1542 році османське прикордоння з поляками було у володінні кримського хана отримане як султанський *хасс*, де він вже «тридцять-сорок» років збирає частину ренти на свою користь і податки згідно з умовами відкупу [45, с. 145].

Османським документом 1777 року стверджується, що «вже більше як п'ятдесят років» (тобто у 1720-х роках) козацьке населення у подністровській частині Очаківської землі позначається як належне до «управління *хассу*, який з давнього часу є в руках кримських ханів» [45, с. 254]. Очільником над населенням цього султанського *хассу* кримський хан призначав *войводу*, з осередком у містечку Дубоссари (Tombasar hâssi voyvodası) [1]. Назва населеного пункту Дубоссари (в османсько-турецькому варіанті – Tombasar[10]), за османськими правилами встановлення адміністративного апарату *войводи*, стає складовою частиною назви територіального утворення, судової чи то господарської управлінської одиниці. Саме у такому означенні було створено територіально-фіскальну одиницю – *мукатаа*, з центром біля р. Дністер у селищі Дубоссари (Dubrusârı) [26, с. 24], з османською назвою регіону як: Tombasar *mukataası* [8], або Tombasar *Hassı mukataası* [6; 9]. Визначення назви територіально-фіскальної одиниці надає приблизне місцезнаходження оподаткованого населення і територіальне охоплення їх розселення у відповідній *мукатаа*, при цьому завжди наголошується на тому, що вона створена на основі султанського *хассу*. Решта територій із селами, нивами та ріками позначається терміном «належних [до *мукатаа*]», що були приєднані до контролю податкового відомства, але знаходились за територіальними межами початкового *хассу*.

Порівнюючи посаду призначуваного кримським ханом «*войводи мукатаа* Томбасар» з титулом призначуваного кримським ханом «гетьман Ханської України» чи «гетьман Дубоссарський», а також територіальний обхват їхнього адміністрування, можна стверджувати про існування одного територіального утворення (Ханська Україна – *мукатаа* Томбасар) з одним очільником, якій поєднував військово-політичні функції управління з господарсько-податковими (гетьман – *войвода*).

У другій половині XVIII ст. відбуваються процеси об'єднання декількох крупних *хассових* володінь до територіально-адміністративної одиниці *войводалик*, у межах якої можуть міститися декілька або одна велика поземельна *мукатаа*. Так у 1777 році зазначаються села нижнього лівобережжя Дністра під управлінням *войводи* Томбасар [45, с.254], але територіально віддалені від основного анклаву Ханської України. У 1778 році козаки вздовж ріки Тилігул вписані як «*невідємна частина хассу* Томбасар» [45, с.258]. Найдетальніше описано об'єднані дані у «Дефтері оподаткування і видатків *мукатаа хассу* Томбасар» [45, с.263-289], де позначено під керівництвом одного *войводи* всі населені пункти колишніх *мукатаа* Каушан, *мукатаа* Прибережних сіл і прикордонної *мукатаа* Томбасар.

В османських джерелах таке об'єднання колишніх *мукатаа* з обох сторін Дністра позначалось як «*войводалик* Томбасар», а очільника цієї адміністративно-територіальної одиницю визначали як: «*войвода мукатаа* Томбасар» [19, с. 115-116], або «воевода Томбасарської сторони» [30, с. 615-616]. Зокрема у 1785 р. скарбничий Ібрагім Бей був призначений очільником у «*войводалик* Томбасар» (Tombasar Voyvodalığı'nın Hazinedar zade İbrahim Bey) [13; 14], а його влада поширювалась на регіони Дубоссар, Каушан і Буджака [19, с. 109-110].

Отже, на основі османсько-турецьких документів можна стверджувати про територіальні володіння кримських ханів у Буджаку і Очаківській землі протягом всього періоду османського протекторату над Кримським ханатом. Всі територіальні розширення Османської держави у Північно-Західному Причорномор'ї проголошувались султанським *хассом*, що надавалось кримському хану до управління як *мюльтезіму* відкупних земель. Кримський хан у свою чергу розміщує на отриманих володіннях Буджакську і Єдисанську Орди, та визначає регіон розташування Ханської України. Османська влада у свою чергу формує на цих землях територіально-фіскальні – *мукатаа* Каушан, *мукатаа* Берізан і *мукатаа* Томбасар, які очолюють призначенці кримського хана – *войводи*. Кульмінацією кримського управління на османських територіях стало окупація Кримського ханату

Російською імперією, що призвело до ліквідації всіх важелів кримської присутності у Буджаку і Очаківській землі.

Джерела та література:

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (далі – BOA). Fon adı: “A.DVN.KRM.” Dosya № 2. Gömlek № 18 [1193 Z 29/07.01.1780].
2. BOA. Fon adı: “A_{DVNSMHM.d.”, Dosya № 101, Gömlek № 36, [1102 C 10/16.03.1691].
3. BOA. Fon adı: “A_{DVNSMHM.d.”, Dosya № 102, Gömlek № 532, [1103 R 10/01.12.1691].
4. BOA. Fon adı: “AE.SMST.II.”, Dosya № 2, Gömlek № 139 , [1112 B 08 / 19.12.1700].
5. BOA. Fon adı: “C.DH.”, Dosya № 32 , Gömlek № 1559 , [1121 Ra 29 / 08.06.1709].
6. BOA. Fon adı: “C.ML”, Dosya № 172, Gömlek № 7274 [1206 N 13/05.05.1792].
7. BOA. Fon adı: “C.ML”, Dosya № 617, Gömlek № 25442.
8. BOA. Fon adı: “C.ML”. Dosya № 454. Gömlek № 18351 [1195 B 29/21.07.1781].
9. BOA. Fon adı: “C.ML”. Dosya № 673. Gömlek № 27564 [1194 Z 25/22.12.1780].
10. BOA. Fon adı: “C.ML”. Dosya № 783. Gömlek № 31937 [1192 Ra 29/27.04.1778].
11. BOA. Fon adı: “C.MTZ”, Dosya № 3, Gömlek № 117, [1194 Za 19 / 16.11.1780]
12. BOA. Fon adı: “C.MTZ”, Dosya № 19 , Gömlek № 923 , [1144 Za 13 / 08.05.1732]
13. BOA. Fon adı: “HAT”. Dosya № 18. Gömlek № 804 [1199 Za 07/11.09.1785].
14. BOA. Fon adı: “HAT”. Dosya № 18. Gömlek № 804 A [1199 L 06/12.08.1785].
15. BOA. Fon adı: “MAD”. Defter № 7389. [1127 / 1715].
16. Başer A. Bucak tatarları (1550-1700). Afyonkarahisar, 2010.
17. Catalogul documentelor turcești. Vol.II. (1455-1829). Întocmit de Mihail Guboglu. București, 1965.
18. Cronici turcești privind țările române. Vol.I. Sec. XV – mijlocul sec. XVII. Volum întocmit de Mihail Guboglu și Mustafa A. Mehmet. București.1966.
19. Documente turcești privind istoria României. V. 2: 1774-1791. Întocmit de Mehmet M.A. București, 1983.
20. Emecen, F. M. Yavuz sultan Selim. I Baskı. İstanbul, 2010.
21. Fekete, L. Die Siyâqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. Beitrag zur türkischen Paläographie mit 104 Tafeln. Erster Band: Einleitung, Textproben, Budapest, 1955.
22. Gemil, T. Relațiile Țărilor Române cu Poarta Otomană în documente turcești (1601-1712). Bukurești, 1984, Doc. №142, 144, 147.
23. Inalcik, H. Centralization and Decentralization in Ottoman Administration. Studies in eighteenth century Islamic History, T. Naff and R. Owen (eds.), Carbondale: Southern Illinois University Press, 1977.
24. Maxim, M. Țările Române și Imperiul Otoman. (§4. Teritorii românești sub administrația otomană). *Istoria Românilor*. Vol. V. O epocă de înnoiri în spirit European (1601-1711/1716). București, 2002.
25. Öztürk, Y. Kırım Hanlığı. *TÜRKLER*. Cilt.8. Ankara, 2002.
26. Ricci-Zannoni G.B.A. Carte de la Pologne divisée par palatinats et subdivisée par district construite d'après quantité d'Arpentages d'Observations et de Mesures prises sur les Lieux. Paris, 1772. Map № 24.
27. Sroeckovsky, V. E. Muhammed Giray Han ve Vassalları, Çev. Kemal Ortaylı, Su Yayınları, Ankara 1978.
28. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Silistre ve Akkerman. VAYS.ED nr. 561.
29. Uzunçarşılı, İ.H. Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı. Ankara, 1948.
30. Veliman V. Relațiile Româno-Otomane, 1711—1821: Documente turcești. București, 1984. P. 615-616. Doc. № 212 [1793].
31. Архів зовнішньої політики Російської імперії. Ф. 69. «Едисанские дела». 1761. Оп. 112/1. Спр. 1.

32. Бачинский, А. Д. Едисанские ногаи в степях нижнего Побужья. *XV Наукова конференція Інституту археології, присвячена 50-річчю утворення СРСР*. Одеса, 1972. С. 12-17.
33. Дмитриев, П. Г. Народонаселение Молдавии. Кишинев, 1973. 413 с.
34. Дмитриев, П. Г., Киртоагэ И. Г. Изменения в административно-территориальном устройстве центральной части Днестровско-Прутского междуречья в XVII-XVIII вв. *Известия Академии наук Молдавской ССР. Серия общественных наук. №1*. Кишинев, 1989. С. 35-50.
35. Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции и донесения. Т. I-III. СПб., 1887. 905 с.
36. Зененчук В. С. Население Бессарабии и Поднепровья в XIX веке. Кишинев, 1979. 286 с.
37. Каяпънар А. Мукатаите и илтизамската система във Видинско през XVI в. като принос за стопанската история на региона. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. II. Разнообразието в българското стопанско-историческо развитие. Варна, 2017. С. 248-263.
38. Кордт В. Матеріали до історії картографії України. Ч. 1. Київ, 1931. 111 с.
39. Кочубинский А.А. Граф Андрей Иванович Остерман и раздел Турции: из истории Восточного вопроса. Война пяти лет: 1735 – 1739. Одесса, 1899. 618 с.
40. Лебединцев А. Г. Ханская Украина. Одесса: "Славянская" типография Е. Хрисогелось, 1913. 25 с.
41. Мутафчиева В. Откупването на държавните приходи в Османската империя през XV – XVII век и развитието на паричните отношения. Османска социално-икономическа история. София, 1993. 454 с.
42. Петрунь Ф.Е. Пути и подступы к Днестру. Байрам-Али, 1944. 310 с.
43. Радусhev, Е. Аграрните институции в Османската империя през XVII – XVIII век. София, 1995. 267 с.
44. Серета О. Османський адміністративно-територіальний устрій Буджака й Очаківської землі. *Чорноморська мінувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України*: зб. наук. праць / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М., 2022. Вип. 17. С. 3-25.
45. Серета О. Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. [= XVIII. *Yüzyıl Osmanlı Belgeleri Işığında Osmanlı-Ukrayna Bozkır Serhatti*]: [монографія] / Олександр Серета [= Oлександр Sereta]. Одеса: Астропринт, 2015. 312 с.
46. Серета О. Ханська Україна в адміністративній структурі Сілістринсько-Очаківського еялету. *Чорноморська мінувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України*: зб. наук. праць / за ред. В. А. Смолія. Одеса, 2008. Вип. 3. С. 57-72.
47. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Отоманской Порты в XVIII столетии. Одесса, 1889. 252 с.
48. Трепавлов, В. В. История Ногайской Орды. Москва, 2002. 752 с.
49. Тунманн. Крымское ханство. Симферополь. Таврия. 1991. 92 с.
50. Цветкова Б. Турский феодальный род и болгарский народ. София, 1962. 80 с.
51. Челеби Э. Книга путешествия. Вып.1. Земли Молдавии и Украины / пер.: под ред. А. С. Тверитиновой. Москва, 1961. 340 с.
52. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. Київ, 2005. 518 с.
53. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків : у 3 т. Том II. Львів: Світ, 1990. 596 с.

References:

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (as follows – BOA). Fon adı: “A.DVN.KRM.” Dosya № 2. Gömlek № 18 [1193 Z 29/07.01.1780].
2. BOA. Fon adı: “A_{DVNSMHH.d.”, Dosya № 101, Gömlek № 36, [1102 C 10/16.03.1691].
3. BOA. Fon adı: “A_{DVNSMHH.d.”, Dosya № 102, Gömlek № 532, [1103 R 10/01.12.1691].
4. BOA. Fon adı: “AE.SMST.II.”, Dosya № 2, Gömlek № 139 , [1112 B 08 / 19.12.1700].
5. BOA. Fon adı: “C.DH.”, Dosya № 32 , Gömlek № 1559 , [1121 Ra 29 / 08.06.1709].

6. BOA. Fon adı: "C.ML", Dosya № 172, Gömlek № 7274 [1206 N 13/05.05.1792].
7. BOA. Fon adı: "C.ML", Dosya № 617, Gömlek № 25442.
8. BOA. Fon adı: "C.ML". Dosya № 454. Gömlek № 18351 [1195 B 29/21.07.1781].
9. BOA. Fon adı: "C.ML". Dosya № 673. Gömlek № 27564 [1194 Z 25/22.12.1780].
10. BOA. Fon adı: "C.ML". Dosya № 783. Gömlek № 31937 [1192 Ra 29/27.04.1778].
11. BOA. Fon adı: "C.MTZ", Dosya № 3, Gömlek № 117, [1194 Za 19 / 16.11.1780].
12. BOA. Fon adı: "C.MTZ", Dosya № 19 , Gömlek № 923 , [1144 Za 13 / 08.05.1732].
13. BOA. Fon adı: "HAT". Dosya № 18. Gömlek № 804 [1199 Za 07/11.09.1785].
14. BOA. Fon adı: "HAT". Dosya № 18. Gömlek № 804 A [1199 L 06/12.08.1785].
15. BOA. Fon adı: "MAD". Defter № 7389. [1127 / 1715].
16. Başer A. Bucak tatarları (1550-1700). Afyonkarahisar, 2010.
17. Catalogul documentelor turcești. (1965) Vol.II. 1455-1829. Întocmit de Mihail Guboglu. București.
18. Cronici turcești privind țările române. (1966) Vol.I. Sec. XV – mijlocul sec. XVII. Volum întocmit de Mihail Guboglu și Mustafa A. Mehmet. București.
19. Documente turcești privind istoria României. (1983) V. 2: 1774–1791. Întocmit de Mehmet M.A. București.
20. Emecen, F. M. (2010) Yavuz sultan Selim. I Baskı. İstanbul.
21. Fekete, L. (1955) Die Siyâqat-Schrift in der türkischen Finanzverucaltung. Beitrag zur türkischen Paläographie mit 104 Tafeln. Erster Band: Einleitung, Textproben, Budapest.
22. Gemil, T. (1984) Relațiile Țărilor Române cu Poarta Otomană în documente turcești (1601-1712). Bukurești, Doc. №142, 144, 147.
23. Inalcik, H. (1977) Centralization and Decentralization in Ottoman Administration. Studies in eighteenth century Islamic History, T. Naff and R. Owen (eds.), Carbondale: Southern Illinois University Press.
24. Maxim, M. (2002) Țările Române și Imperiul Otoman. (§4. Teritorii românești sub administrația otomană.) *Istoria Românilor*. Vol. V. O epocă de înnoiri în spirit European (1601-1711/1716). București.
25. Öztürk, Y. (2002) Kırım Hanlığı. *TÜRKLER*. Cilt.8. Ankara.
26. Ricci-Zannoni G.B.A. (1772) Carte de la Pologne divisée par palatinats et subdivisée par district construite d'après quantité d'Arpentages d'Observations et de Mesures prises sur les Lieux. Paris. Map № 24.
27. Sroekovsky, V. E. (1978) Muhammed Giray Han ve Vassalları, Çev. Kemal Ortaylı, Su Yayınları, Ankara.
28. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Silistre ve Akkerman. VAYS.ED nr. 561
29. Uzunçarşılı, İ.H. (1948) Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı. Ankara.
30. Veliman V. (1984) Relațiile Româno-Otomane, 1711–1821: Documente turcești. București. P. 615-616. Doc. № 212 [1793].
31. Arkhiv zovnishnoi polityki Rosijskoi imperii [Archive of Foreign Policy of the Russian Empire]. F. 69 «Edisanskie dela». 1761. D.1. Op.112/1. L.1. [in Russian].
32. Bachinskiy, A. D. (1972) Edisanskie nogai v stepyah nizhnego Pobuzh'ya. *XV Naukova konferentsiia Instytutu arkheolohii, prysviachena 50-richchiu utvorennia SRSR*. Odesa. P. 12-17. [in Russian].
33. Dmitriev, P. G. (1973) Narodonaselenie Moldavii. Kishinev. 413 p. [in Russian].
34. Dmitriev, P. G., Kirtoageh I. G. (1989) Izmeneniya v administrativno-territorial'nom ustrojstve central'noj chasti Dnestrovsko-Prut'skogo mezhdurech'ya v XVII-XVIII vv. *Izvestiya Akademii nauk Moldavskoj SSR*. Seriya obshchestvennyh nauk. №1. Kishinev. [in Russian].
35. Dubrovin N. (1887) Prisoedinenie Kryma k Rossii. Reskripty, pis'ma, relyacii i doneseniya. Tom I-III. SPb. 905 p. [in Russian].
36. Zenenchuk, V. S. (1979) Naselenie Bessarabii i Podnestrov'ya v XIX veke. Kishinev, s. 39. [in Russian].

37. Kayapanar, A. (2017) Mukataite i iltizamskata sistema vav Vidinsko prez XVI v. kato prinos za stopanskata istoria na regiona. *Izvestia na Tsentara za stopansko-istoricheski izsledvania*. Tom II. Raznoobrazieto v balgarskoto stopansko-istorichesko razvitie. Varna. P. 248-263. [in Bulgarian].
38. Kordt, V. (1931) *Materialy do istorii kartohrafii Ukrainy*. Ch. 1. Kyiv. 111 p. [in Ukrainian].
39. Kochubinskij A.A. (1899) Graf Andrej Ivanovich Osterman i razdel Turcii: iz istorii Vostochnogo voprosa. *Vojna pyati let: 1735 – 1739*. Odessa. 618 p. [in Russian].
40. Lebedincev A. G. (1913) *Hanskaya Ukraina*. Odessa: "Slavyanskaya" tipografiya E. Hrisogelos. 25 p. [in Russian].
41. Mutafchieva, V. (1993) Otkupuvaneto na darzhavnite prihodi v Osmanskata imperia prez XV – XVII vek i razvitiето na parichnite otnoshenia. *Osmanska sotsialno-ikonomicheska istoria*. Sofia. 454 p. [in Bulgarian].
42. Petrun', F.E. (1944) Puti i podstupy k Dnestru. *Bajram-Ali*. 310 p. [in Russian].
43. Radushev, E. (1995) *Agrarnite institutsii v Osmanskata imperia prez XVII – XVIII vek*. Sofia. 267 p. [in Bulgarian].
44. Sereda O. (2022) Osmanskyi administratyvno-terytorialnyi ustrii Budzhaka y Ochakivskoi zemli. *Chornomorska mynuvshyna: zapysky Viddilu istorii kozatstva na pivdni Ukrainy: zb. nauk. prats / za red. V. A. Smoliia*. Odesa : FOP Bondarenko M., Vyp. 17. P. 3-22. [in Ukrainian].
45. Sereda O. (2015) Osmansko-ukrainske stepove porubizhzhia v osmansko-turetskykh dzherelakh XVIII st. [= XVIII. Yüzyıl Osmanlı Belgeleri Işığında Osmanlı-Ukrayna Bozkır Serhattı] / Oleksandr Sereda [= Oleksandr Sereda]/ Odesa: Astroprynt. 312 p. [in Ukrainian].
46. Sereda O. (2008) Khanska Ukraina v administratyvni strukturi Silistrynsko-Ochakivskoho eialetu. *Chornomorska mynuvshyna: zapysky Viddilu istorii kozatstva na pivdni Ukrainy: zb. nauk. prats / za red. V. A. Smoliia*. Odesa. Vyp. 3. Odesa. P. 57-72. [in Ukrainian].
47. Smirnov, V. D. (1889) *Krymskoe hanstvo pod verhovenstvom Ottomanskoj Porty v XVIII veke*. Odessa. 252 p. [in Russian].
48. Trepavlov, V. V. (2002) *Istoriya Nogajskoj Ordy*. Moskva. 752 p. [in Russian].
49. Tunmann. (1991) *Krymskoe hanstvo*. Simferopol'. Tavriya. 92 p. [in Russian].
50. Tsvetkova, B. (1962) *Turskiyat feodalen red i balgarskiyat narod*. Sofia. 80 p. [in Bulgarian].
51. Chelebi, Eh. (1961) *Kniga puteshestviya*. Vyp. 1. Zemli Moldavii i Ukrainy. (per.: pod red. A. S. Tveritinovoj). Moskva. 340 p. [in Russian].
52. Chukhlib, T. (2005) *Hetmany i monarkhy. Ukrainska derzhava v mizhnarodnykh vidnosynakh 1648-1714 rr*. Kyiv. 518 p. [in Ukrainian].
53. Iavornytskyi, D. I. (1990) *Istoriia zaporizkykh kozakiv : u 3 t. T. II*. Lviv: Svit. 596 p. [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2026.21.359724>

УДК 630*26+712.4(091)

THE ROLE OF GARDENING ENTHUSIAST-PRACTITIONERS IN THE CREATION OF DENDROAGROCENOSSES IN ODESA (FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY)

Viacheslav Kuznetsov

PhD in History, Associate Professor
Department of Botany, Plant
Physiology, and Landscape Gardening
Odesa I. I. Mechnikov National
University
2 Zmiiienka Vsevoloda St,
Odesa, 65082, Ukraine
ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-3603-1584>E-mail: va.cuznetsov@onu.edu.ua

Citation: Kuznetsov, V. (2026) The role of gardening enthusiast-practitioners in the creation of dendroagrocenoses in Odesa (first half of the 19th century). *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 21, pp. 24–30.

Submitted: 02.03.2026.

Abstract

The article explores the historical experience of forming green construction and forest reclamation in the Odesa region during the first half of the 19th century. Primary attention is paid to the practical contribution of figures who were not academic theorists but played a decisive role in transforming the arid steppe into a cultural landscape: the first city gardener H. I. Herman, Odesa Governor O. I. Lyovshin, and the director of the “Exemplary Farm,” M. I. Isnar.

The author analyzes the organizational and technological aspects of creating artificial plantations under extreme natural and climatic conditions. In particular, the study highlights the history of the “City Plantation,” a large-scale project for afforesting the Peresyp sands using mass “under-the-plow” (pid pluh) planting methods, and the activities of the Exemplary Farm of the Agricultural Society of South Russia (ASSR).

It is proven that the combination of administrative resources and the agronomic enthusiasm of these figures laid the foundation of Odesa's modern green zone and led to the development of effective means for providing the city with its own nursery stock.

Keywords: Odesa, history of gardening, green construction, steppe afforestation.

РОЛЬ ПРАКТИКІВ-ЕНТУЗІАСТІВ САДІВНИЦТВА У СТВОРЕННІ ДЕНДРОАГРОЦЕНОЗІВ В ОДЕСІ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)

Вячеслав Кузнєцов

Кандидат історичних наук, доцент
Кафедра ботаніки, фізіології рослин
та СПГ
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова
вул. Змієнка Всеволода, 2,
м. Одеса, 65082, Україна
ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-3603-1584>E-mail : va.cuznetsov@onu.edu.ua**Анотація**

У статті досліджено історичний досвід формування зеленого будівництва та лісомеліорації в Одеському регіоні в першій половині ХІХ ст. Основну увагу приділено практичному внеску постатей, які не були вченими-теоретиками, проте відіграли вирішальну роль у перетворенні посушливого степу на культурний ландшафт: першого міського садівника Г. І. Германа, градоначальника О. І. Льовшина та директора «Зразкової ферми» М. І. Изнара.

Цитування: Кузнецов В. Роль практиків-ентузіастів садівництва у створенні дендроагроценозів в Одесі (перша половина XIX ст.). *Чорноморська минувшина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України : зб. наук. пр. за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2026. Вип. 21. С. 24–30.

Отримано: 02.03.2026 р.
0,55 д.а.

Автором проаналізовано організаційні та технологічні аспекти створення штучних насаджень в екстремальних природно-кліматичних умовах. Зокрема, висвітлено історію створення «Міської плантації», масштабний проєкт із заліснення Пересипських пісків методами масової посадки «під плуг», а також діяльність Зразкової ферми Товариства сільського господарства Півдня Росії (ТСГПР).

Доведено, що саме завдяки поєднанню адміністративного ресурсу та агрономічного ентузіазму зазначених діячів було закладено фундамент сучасної зеленої зони Одеси, розроблено ефективні засоби забезпечення міста власним посадковим матеріалом.

Ключові слова: *Одеса, історія садівництва, зелене будівництво, заліснення степу.*

Одеський регіон від початку його активного освоєння завжди був складним із лісівничої та сільськогосподарської точок зору. З перших днів перебування на нових землях переселенці зіткнулися із суворими природними умовами. Я. Л. Десмет так характеризував кліматичні особливості регіону: «Степ, відкритий всім вітрам, що спалюється спекотним сонцем, позбавлений майже протягом всього літа благодатної дії роси і дощів і понад усе підданий норавливим мінливостям клімату...» [2, с. 275].

Цю невтішну картину підтверджують і сучасні карти природно-сільськогосподарського районування, побудовані на агробіоекологічній основі, що розкривають природний біокліматичний потенціал територій. Одеський природно-сільськогосподарський район (код 08) належить до степової посушливої зони з ризикованим землеробством [7].

Керівництву міста швидко стало очевидним, що без залучення фахівців, здатних організувати інтродукційну та акліматизаційну роботу, вирішити проблему озеленення буде неможливо. До розв'язання цього питання в різні часи долучалися видатні вчені: професори Я. Л. Десмет, О. Д. Нордман, Д. С. Обніський та багато інших науковців-садівників. Їхній доробок ретельно вивчений, проаналізований та узагальнений сучасними дослідниками, проте поза увагою часто залишаються ентузіасти садівничої справи, які зробили значний внесок до розв'язання цієї проблеми. Розглядаючи історію створення дендроагроценозів в Одесі в першій половині XIX ст., необхідно згадати постатей, які не були вченими-теоретиками, але своєю практичною діяльністю значно сприяли розвитку зеленого будівництва в місті: Г. І. Германа, О. І. Льовшина, М. І. Ізнара.

У 1803 р. градоначальником Одеси був призначений герцог де Рішельє. Він чітко розумів, що озеленення міста – це не лише питання естетики, а й нагальна потреба, зумовлена специфікою сухостепового ландшафту. Саме тому в 1812 р. герцог де Рішельє організував за межами тогочасного міста (на території сучасного стадіону «Спартак») спеціальну «Міську плантацію» для розмноження і вирощування плодкових та лісових дерев, куди запросив із Петербургу досвідченого садівника, австрійського підданого Г. І. Германа.

1. Перший Міський садівник Ганс Юган Герман (1784- 1864?).

Інформація про Г. І. Германа вкрай обмежена. Відомо, що він був сином лютеранського пастора, вивчав у Пруссії землеробство, лісорозведення, садівництво та ботаніку, а з 1803 р. служив у ботанічному саду Санкт-Петербурзької академії наук. Відомості про його наукову діяльність відсутні [8].

На утримання Міської плантації коштів не передбачалося, тому всі важкі земляні роботи виконували арештанти, яких у кількості 8–10 осіб під охороною щодня відряджали до Г. І. Германа. Крім того, для підготовки нових кадрів кошторисом передбачалося навчання двох учнів під керівництвом садівника; на їхнє утримання та оплату праці майстра з державної казни виділялося 3000 рублів на рік.

Завдяки цим заходам в Одесі розпочалася планомірна робота з озеленення міста. У 1824 р. було завершено оформлення Приморського бульвару, де висадили 454 дерева, а також озеленено Олександрівський проспект (нині *проспект Українських Героїв*) і плац-парадне місце (нині сквер Пале-Рояль). Велику увагу Г. І. Герман приділив Міському саду, завдяки його зусиллям уже у 1820 році сад став не просто парком, а центром світського життя.

Після від'їзду з Одеси дюка де Рішельє догляд за його садом також здійснював Г. І. Герман [1]. Він керував роботами і в усіх громадських садах міста. Одеса, крім державних і приватних садів, мала таку рідкісну на той час форму власності, як міські громадські сади. «У всякому разі, в Новоросійському краї це було єдине місто, яке мало подібні сади. Всього на той час їх було чотири:

1. Дослідний хутір Товариства сільського господарства півдня Росії (ТСГПР), переданий на особливих умовах почесному громадянину М. І. Ізнару, який, зі свого боку, зобов'язаний був безкоштовно відпускати саджанці дерев для суспільних потреб.

2. Сад при будинку сиріт Жіночого благодійного товариства, який був одним із найчарівніших куточків Одеси і під який місто передало Товариству 26 дес. землі.

3. Сад Інституту шляхетних дівчат, розташований на Молдаванці; він призначався насамперед для прогулянок вихованок, а тому мав форму внутрішнього парку.

4. Ліцейський хутір, що належав Одеському Рішельєвському лицю. Він займав близько 26 десятин землі й розташовувався на березі моря, за три версти від самої будівлі лицю» [15, с. 112].

Крім робіт з озеленення міста, Г. І. Герман керував розведенням садів і шовковичних плантацій у приміських німецьких колоніях. За поданням голови Піклувального комітету у справах іноземних поселенців південного краю Росії І. М. Інзова, Г. І. Герман у 1819 р. був нагороджений золотою медаллю на Анненській стрічці з написом «За старанність».

У 1825 р. Г. І. Герман отримав російське підданство. У 1848 р. його нагородили діамантовим перстнем і другою золотою медаллю на Володимирській стрічці «За корисні праці».

У 1862 році Ганс Герман продовжував працювати в місті як садівник. Але, незважаючи на 50-річну службу на благо міста, формально він не мав ані чину, ані, відповідно, пенсії. І лише завдяки Михайлу Воронцову Герману надали звання спадкового почесного громадянина та виділили землю для будівництва (1851). А в 1864 р. губернатор Павло Коцебу домогся призначення пенсії Гансу Герману, до того ж вона була не державною, а виділялася за спеціальною статтею міських витрат [8; 12].

Точна дата смерті Г. І. Германа невідома, проте, за непрямыми даними, це сталося невдовзі після 1864 року.

2. Градоначальник Одеси Олексій Іраклійович Льовшин (1798-1879).

Друга постать, яку необхідно згадати у зв'язку зі створенням штучних лісових насаджень, – градоначальник Одеси О. І. Льовшин. Він не був ученим-природознавцем, але його організаторська діяльність з озеленення пересипських пісків заслуговує на особливу увагу.

О. І. Льовшин обіймав посаду градоначальника Одеси з 1831 по 1837 р. Народився 10 травня 1798 р. в селі Пожиліно Тульської губернії – родовому маєтку представників старовинного дворянського роду. Більшу частину дитинства провів у Воронежі, де успішно закінчив гімназію. Освіту продовжив у Харківському університеті, де здобув ступінь магістра гуманітарних наук [5, стб. 210].

Навесні 1818 р. він вступив на службу до Колегії іноземних справ. Після представлення М. С. Воронцову прийняв пропозицію останнього обійняти посаду секретаря в його канцелярії генерал-губернатора Новоросійського краю і наприкінці травня 1823 р. вирушив до Одеси. На цій посаді Льовшин перебував до 1826 р., після чого відбув у тривале відрядження до Франції,

Австрії та Італії для ознайомлення з роботою карантинних служб. З 1828 р. Олексій Іраклійович виконував обов'язки секретаря ТСПР. У 1831 р. його призначили градоначальником Одеси – наймолодшим за всю історію міста [6].

Від початку розбудови Одесу переслідувало стихійне лихо: під час північних вітрів хмари піску та їдкої пилу з боку Пересипу буквально поглинали вулиці й будинки. Щоб усунути цю проблему, восени 1831 р. О. І. Льовшин вирішив закласти на Пересипу лісову плантацію. Він переслідував двояку мету: зміцнити корінням рослин пісок та оживити зеленню цей малопродатний для життя простір. Цю проблему намагалися розв'язати майже всі попередні керівники міста, проте на заваді ставав брак коштів: висока вартість посадкового матеріалу, оплата праці великої кількості робітників та витрати на залучення фахівців.

Ретельно вивчивши проблему, Льовшин знайшов спосіб реалізувати проєкт із мінімальними витратами. Сучасник подій М. М. Кір'яков зазначав: «П. Льовшин, як Градоначальник, мав у своєму розпорядженні арештантську робочу роту, яка складалася зі 180 осіб. Він відокремив від неї четверту частину виключно для цієї справи, і таким чином зекономив на робітниках. Нагляд за ними було доручено міському садівнику, який і без того перебував на посаді за кошти міста (...)» [4, с. 50]. Таким чином, на плечі Г. І. Германа лягла практична реалізація заліснення Пересипу.

Дізнавшись, що в маєтку барона Франка в Катеринославській губернії (нині Дніпропетровська область) успішно розводять на пісках червону лозу (*Salix rubra*), Льовшин закупив там кілька десятків тисяч живців. Вони добре прижилися, але постійна закупівля готового матеріалу була дорогою. Тоді градоначальник почав купувати хмиз кубічними сажнями, що давало десятки тисяч живців за значно меншу ціну. Завдяки таким заходам витрати на всю плантацію протягом шести років склали лише 5000 рублів, а в останні роки дерева перших насаджень уже самі давали матеріал для розмноження [4, с. 50].

О. І. Льовшин запровадив висаджування живців «під плуг»: у глибокій борозні працівники за допомогою залізного кола робили ямки та висаджували живці верби, лози, тамариксу й пірамідальної тополі. У такий спосіб протягом 1833–1837 рр. було висаджено близько 1 800 000 рослин [4, с. 56]. Площа заліснення склала понад 253 десятини. Серед основних порід були: тополі біла (*Populus alba*), віргінська (*P. virginiana*) та пірамідальна (*P. dilatata*), гребенщик (*Tamarix germanica*), дереза (*Lycium barbarum*), сумах (*Rhus typhina*), верба біла (*Salix alba*), лоза жовта (*S. caprea*) та червона (*S. rubra*).

У 1835 р. Товариство для заохочення лісового господарства нагородило Льовшина золотою медаллю, а у вересні 1837 р. він отримав особисту подяку від імператора. На жаль, у другій половині XIX ст. Пересип почали активно забудовувати фабриками, і до кінця століття вона перетворилася на промисловий район.

Подальша кар'єра О. І. Льовшина була пов'язана з високими державними посадами: він очолював сільськогосподарський департамент Міністерства державного майна, був заступником міністра внутрішніх справ та брав участь у підготовці селянської реформи 1861 р. Помер 16 /28 вересня 1879 року у своєму маєтку Хомутовка (Курська область).

3. Почесний громадянин Одеси Микола Іванович Ізнар (1796/97-1886).

На окрему увагу заслуговує ще один почесний громадянин Одеси – підприємець, зразковий агроном, винахідник, виноградар, винороб і виноторговець, виходець із Франції Жан (Ніколя) Ізнар, або Микола Іванович Ізнар.

О. В. Полевщикова у праці «Французи в «Обществе сельского хозяйства Южной России»: Джин-Изнар» зазначає, що в більшості архівних документів, зокрема й у власноручних підписах, він згадується під ім'ям Іоанна або Івана Івановича. Проте з 1860-х років його почали називати Миколою або Миколою Івановичем. Зрештою, у траурних повідомленнях і короткому некролозі він поіменований як Микола Францевич Ізнар [13]. У літературних джерелах прізвище зустрічається у варіантах: Ізнар, Існар, Ізнард, Існард. Ми використовуємо повне ім'я – Микола Іванович Ізнар, яке найчастіше вживане в літературі.

М. І. Ізнар прибув до Одеси у 1828 р. У документах він значиться як купець 1-ї гільдії. Ставши одним із найкращих виноторговців у місті, він імпортував якісні вина, лікери, херес,

мадейру, малагу тощо. Орендував магазин на вулиці Дерibasівській, а у 1850 р. став власником заводу шампанських вин [13].

У січні 1832 р. він вступає до ТСПР і стає одним із найактивніших його членів. Рік по тому Товариство призначає його директором дослідного хутора (зразкової ферми), яким він керував майже тридцять років. Для організації ферми було виділено п'ятнадцять десятин землі на території Одеського міського ботанічного саду (кут між вулицею Канатною і проспектом Лесі Українки) з метою проведення сільськогосподарських досліджень, організації показового виноградника, вирощування фруктових і лісових дерев та кущів [14].

Як свідчать звіти М. І. Ізнара, він проводив широкі різнопрофільні дослідження з агротехніки. До кінця 1830 р. він уже висадив у розплідник 12 000 виноградних лоз і розгорнув роботу з хлібними злаками, бобовими, а також деревними рослинами. Активна діяльність Ізнара була схвалена Товариством, і у 1833 р. було прийнято рішення віддати хутір йому в оренду на певних умовах:

1. Будівництво будинку для Товариства [у Міському саду] із землебитної цегли за винайденою ним технологією;

2. Висаджування та вирощування 20 000 виноградних лоз;

3. Створення подвійної алеї лісових дерев;

4. Закладання саду з 600 плодкових дерев тощо.

І. У. Палімпсестов у своїх спогадах писав: «Будинок Товариства планувалося будувати із землебитної цегли за способом п. Ізнара; але цього не відбулося з наступних причин: потрібно було землю або виготовлену з неї цеглу возити здалеку; а у п. Ізнара був заготовлений готовий камінь...» [10, с. 41]. Він також зазначав, що М. І. Ізнар витратив на будівництво майже вдвічі більше за обумовлену суму, проте не домагався повернення зайвих коштів [10, с. 37].

У 1835 р. Ізнар доповідав Товариству, що на дослідному хуторі вже росте 20 000 виноградних лоз та 155 230 дерев різних порід. Особливу увагу він приділяв шовковиці, яка слугувала їжею для шовкопрядів і використовувалася для живоplotів. Також вирощувалися озима пшениця, ячмінь, кукурудза, овес, боби, просо, картопля та баштані культури [16, с. 4–5].

За десять років під керівництвом М. І. Ізнара хутір зробив величезний внесок у розвиток садівництва. У звіті за 1845 р. зазначено, що на хуторі міститься до 60 000 фруктових щеплених дерев та 900 000 лісових саджанців. Того року Ізнар відпустив різним особам понад 33 000 лісових та 27 000 фруктових дерев [9, с. 7]. У 1838 р. землю з плантаціями було передано Ізнару в користування, а у 1861 р. вона остаточно перейшла у його власність.

І. У. Палімпсестов високо оцінював результати цієї роботи, зазначаючи, що ферма Товариства стала розплідником, який витримав усі виклики степового приморського клімату: «Тепер на ній бачать високу чащу з різних лісових порід, прекрасні густі алеї з береста, живоplotи, сад ...» [11, с. 40].

Основна увага М. І. Ізнара була зосереджена на розмноженні винограду та плодкових культур, але вирощував також і величезну кількість лісових рослин для озеленення міста. Після суворої зими 1837–1838 рр. він підтвердив можливість культивування в краї таких порід, як: акація, в'яз, ясен, сикомор (*Platanus occidentalis* L.), «небесне дерево» або айлант (*Ailanthus altissima*), дика маслина або маслинка вузьколиста (*Elaeagnus angustifolia* L.), шовковиця, клен та тополя [3, с. 151–152].

Як авторитетний фахівець, Ізнар постійно консультував землевласників щодо організації розплідників та оглядав приватні плантації. Його агрономічна репутація була відома далеко за межами Одеси. За свої досягнення він був неодноразово нагороджений: срібною вазою (1835), золотою медаллю «За корисне» на Володимирській стрічці (1845), а у 1860 р. отримав звання спадкового почесного громадянина [13].

10 січня 1886 р. Микола Іванович Ізнар помер в Одесі на дев'яностому році життя.

Отже, внесок «практиків-ентузіастів», попри відсутність у них офіційних наукових праць і наукових ступенів, був не менш вагомим за доробок тогочасних вчених-теоретиків. Їхня діяльність дозволила змінити мікроклімат Одеси та зробити її придатною для комфортного життя.

Попри відсутність ступеню вченого-садівника, Г. І. Герман відіграв ключову роль у системному озелененні Одеси та розвитку садівництва в регіоні, присвятивши понад 50 років розбудові міських парків і плантацій, за що зрештою отримав визнання та статус почесного громадянина.

Завдяки видатним організаторським здібностям та впровадженню економічно ефективних методів масової посадки дерев, градоначальник Олексій Льовшин зумів з мінімальними витратами залісити піски Пересипу, чим врятував Одесу від пилових бур та здобув високе державне визнання.

М. І. Изнар протягом майже 30 років очолював «Зразкову ферму» ТСПП, перетворюючи «голі степові ділянки» на квітучі сади. Завдяки його праці Одеса отримала сотні тисяч саджанців для озеленення, а регіон – нові сорти винограду плодкових рослин та агротехнології.

Джерела та література:

1. Галиновский С. О работе первого озеленителя Одессы [Электронный ресурс]. URL: <https://lotsia.com.ua/article/o-rabote-pervogo-ozelenitelya-odessy> (дата звернення: 16.12.2025).
2. Дессмет Я. Письмо в Общество сельского хозяйства Южной России от 22 марта 1834 г. *Листки, издаваемые Общества сельского хозяйства южной России* (далі – *Листки, издаваемые ОСХЮР*). 1834. №1 – 12. С. 275-293.
3. Извлечение из отчета г. действительного члена Изнара по опытному хутору за 1838 г. *Листки, издаваемые ОСХЮР*. 1839. № 3. С. 141-154.
4. Кирьяков Г. Описание плантации, разведенной бывшим Одесским Градоначальником, Д. С. С. Лёвшиным, в Пересыпском предместии близ Одессы. *Лесной журнал*. 1839. Ч. 2. Кн. 1 С. 48-56.
5. Лёвшин, Алексей Ираклиевич. *Новый энциклопедический словарь*. Петроград: Брокгауз и Ефрон, 1915. Т. 24. Стлб. 210.
6. Лёвшин, Алексей Ираклиевич. *Русский биографический словарь*. СПб, 1914. Т.: «Лабзина – Ляшенко». [репринт: М.: Аспект-пресс, 1996]. С. 159–160.
7. Мартин А. Г., Осипчук С. О., Чумаченко О. М. Природно-сільськогосподарське районування України: монографія. Київ, 2015. 328 с.
8. Немцы России : энциклопедия : т. 1: А-И / Редкол.: В. Карев (пред. редкол.) и др. М.: «ЭРН», 1999. 832 с.
9. Отчет Императорского Общества Сельского Хозяйства Южной России за 1845 г. *Записки ОСХЮР*. № 1, 1846 г. С. 1-8.
10. Палимпсестов И. У. Мои Воспоминания. М.: Тип. А. Гатцука, 1879. 164 с.
11. Палимпсестов И. У. Отчет о действиях Императорского Общества Сельского Хозяйства Южной России, в продолжение двадцатипяти-летнего его существования. Составлен секретарем общества И. Палимпсестовым. Одесса, 1855. 362 с.
12. Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы. 1803-1920: Научно-популярное издание. Одесса: Изд-во «ТЭС», 1999. 520 с.
13. Полевщикова Е. В. Французы в «Обществе сельского хозяйства Южной России»: Джин-Изнар. *Юго-Запад. Одессика: Историко-краеведческий научный альманах*. Одесса : Печатный дом, 2011. Вып. 12. С. 38–53.
14. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края: [в 2 ч.]. Ч.2: Хозяйственная статистика Новороссийского края и Бессарабии. Одесса : Тип. Францов и Нитче, 1853. 552, [III] с.
15. Третьяк А. И. Рождение города. Очерки ранней истории Одессы. / Изд. 2-е, исправленное и дополненное. Одесса : Изд-во “Optimum”, 2012. 192 с.
16. Устройство опытного хутора. Отчет ОСХЮР за 1835 г. *Листки, издаваемые ОСХЮР*. 1836. №1. С. 3-11.

References:

1. Halynovskyi S. O rabote pervoho ozelenytelia Odessy [Elektronni resurs]. URL: <https://lotsia.com.ua/article/o-rabote-pervogo-ozelenitelya-odessy> (Accessed: 16 December 2025).

2. Dessmet Ya. Pysmo v Obshchestvo selskoho khoziaistva Yuzhnoi Rossyy ot 22 marta 1834 h. *Lystky, yzdavaemye Obshchestvom selskoho khoziaistva yuzhnoi Rossyy* (as follows – *Lystky, yzdavaemye OSKhIuR*). 1834. №1 – 12. S. 275-293. [in Russian].
3. Yz vlechenye yz otcheta h. deistvytelnoho chlena Yznara po opytnomu khutoru za 1838 h. *Lystky, yzdavaemye OSKhIuR*. 1839. № 3. S. 141-154. [in Russian].
4. Kiryakov G. Opisanie plantacii, razvedennoj byvshim Odesskim Gradonachalnikom, D.S.S. Lyovshynym, v Peresypskom predmestii bliz Odessy. *Lesnoj zhurnal*. 1839. Ch. 2. Kn. 1 S. 48-56. [in Russian].
5. Lyovshin, Aleksej Iraklievich. *Novyj enciklopedicheskij slovar*. Petrograd: Brokgauz i Efron, 1915. T. 24. Stlb. 210. [in Russian].
6. Lyovshin, Aleksej Iraklievich. *Russkij biograficheskij slovar*. SPb, 1914. T.: «Labzina – Lyashenko». [reprint: M.: Aspekt-press, 1996]. S. 159–160. [in Russian].
7. Martin A. G., Osipchuk S. O., Chumachenko O. M. Prirodno-silskogospodarske rajonuvannya Ukrayini: monografiya. Kiyiv, 2015. 328 s. [in Ukrainian].
8. Nemcy Rossii : enciklopediya : t. 1: A-I / Redkol.: V. Karev (pred. redkol.) i dr. M.: «ERN», 1999. 832 s. [in Russian].
9. Otchet Imperatorskogo Obshestva Selskogo Hozyajstva Yuzhnoj Rossii za 1845 g. *Zapiski OSHYuR*. № 1, 1846 g. S. 1-8. [in Russian].
10. Palimpsestov I. U. Moi Vospominaniya. M.: Tip. A. Gatsuka, 1879. 164 c. [in Russian].
11. Palimpsestov I. U. Otchet o dejstviyah Imperatorskogo Obshestva Selskogo Hozyajstva Yuzhnoj Rossii, v prodolzhenie dvadcatipyati-letnego ego sushestvovaniya. Sostavlenn sekretarem obshestva I. Palimpsestovym. Odessa, 1855. 362 s. [in Russian].
12. Plesskaya-Zebold E. G. Odesskie nemcy. 1803-1920: Nauchno-populyarnoe izdanie. Odessa: Izd-vo «TES», 1999. 520 s.
13. Polevshikova E. V. Francuzy v «Obshestve selskogo hozyajstva Yuzhnoj Rossii»: Dzhin-Iznar. *Yugo-Zapad. Odessika: Istoriko-kraevedcheskij nauchnyj almanah*. Odessa : Pechatnyj dom, 2011. Vyp. 12. S. 38–53. [in Russian].
14. Skalkovskij A. A. Opyt statisticheskogo opisaniya Novorossijskogo kraja: [v 2 ch.]. Ch. 2: Hozyajstvennaya statistika Novorossijskogo kraja i Bessarabii. Odessa : Tip. Francov i Nitche, 1853. 552, [III] s. [in Russian].
15. Tretyak A. I. Rozhdenie goroda. Ocherki rannej istorii Odessy. / Izd. 2-e, ispravlennoe i dopolnennoe. Odessa : Izd-vo “Optimum”, 2012. 192 s. [in Russian].
16. Ustroenie opytного hutora. Otchet OSHYuR za 1835 g. *Listki, izdavaemye OSHYuR*. 1836. №1. S. 3-11. [in Russian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2026.21.359725>

УДК 27(1-11):303.423-028.42Інокентій (Борисов)

INNOVATIVE METHODS AND APPROACHES IN SCIENTIFIC AND HISTORICAL RESEARCH OF ARCHBISHOP INNOCENTIY (BORISOV)**Stanislav Kovalskyi**

PhD in History, Associate Professor
Head of the Department of World History
and Methods of Teaching,
South Ukrainian National Pedagogical
University named after K. D. Ushynsky
26 Staroportofrankivska St,
Odesa, 65020, Ukraine
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2958-4797>
E-mail: kovalskyi.sv@pdpu.edu.ua

Citation: Kovalskyi, S. (2026). Innovative methods and approaches in scientific and historical research of Archbishop Innocentiy (Borisov). *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 21, pp. 31–38.

Submitted: 20.03.2026.

Abstract

The article examines new methods applied by archbishop Innocentiy (Borisov) in his scientific and historical works. The basis of the research was published sources and the published legacy of bishop. A special place is given to the scientific and religious work of Innocentiy “The last day of the earthy life of our Lord Jesus Christ”, where the author first used advanced historical methods to study the last period of Jesus’ life in the Holy Land. His first publication was made in 1826–1828 on the pages of the spiritual “Christian Reading”. It caused diametrically opposite reaction from society: admiration from the reading audience and a sharply negative reaction from Metropolitan Filaret (Drozdov) of Moscow and his entourage. The hierarchs of the Russian Orthodox Church condemned the work and banned its further publication. They were unable to understand the historical and archaeological research method used by the author in his works and introduced into the educational process when teaching historical and theological disciplines at the Kiev Theological Academy. So, after a long delay and numerous comments, Innocentiy’s improved work received censorship permission for publication in a separate edition 30 years later — after the author’s death.

The bishop’s historical research was aimed at studying church history, including the development of early Christianity in the Crimean Lands. The important area of his activity was the search for written monuments on the mentioned issues. He not only continued the work of his predecessor, Gavriil (Rozanov), regarding the study of Christian antiquities of Crimea, but also initiated their preservation and revival. Together with the Odesa society of history and antiquities, of which he had been a full member since 1840, the archbishop organized archaeological excavations of ancient temples in the territory of Chersonese and the reconstruction of the church where Prince Volodymyr of Kiev was baptized. He planned to reconstruct ancient temples and monasteries and revive the Orthodox Church in the Crimean lands. However, he was unable to accomplish everything he had planned. The Eastern War and the premature death of Innocentiy (Borisov) stood in the way.

Keywords: *archbishop, Innocentiy (Borisov), Orthodox Church, scientific and historical research, archaeological excavations, historical methods, education, Christian antiquities, Kherson-Tavria Diocese, Odesa, Crimea.*

НОВАТОРСЬКІ МЕТОДИ ТА ПІДХОДИ В НАУКОВО-ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ АРХІЄПІСКОПА ІНОКЕНТІЯ (БОРИСОВА)

Станіслав Ковальський

кандидат історичних наук, доцент
Завідувач кафедри всесвітньої історії та
методики її навчання,
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені
К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська, 26,
м. Одеса, 65020, Україна
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2958-4797>
E-mail: kovalskyi.sv@pdpu.edu.ua

Цитування: Ковальський С. Новаторські методи та підходи в науково-історичних дослідженнях архієпископа Інокентія (Борисова). *Чорноморська минушина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України : зб. наук. пр. за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М.О., 2026. Вип. 21. С. 31–38.

Отримано: 20.03.2026 р.
0,85 д.а.

Анотація

У статті розглядаються нові методи, застосовані архієпископом Інокентієм (Борисовим) у своїх науково-історичних працях. Основою дослідження стали опубліковані джерела та опублікована спадщина архієрея. Особливе місце відводиться науково-релігійному твору Інокентія «Останні дні земного життя Господа нашого Ісуса Христа», де автор уперше використав передові історичні методи для дослідження останнього періоду життя Ісуса на Святій Землі. Перша його публікація, здійснена в 1826–1828 рр. на сторінках духовного журналу «Христианское Чтение». Вона викликала діаметрально протилежну реакцію суспільства: захоплення читаючої аудиторії та різко негативну з боку Московського митрополита Філарета (Дроздова) та його оточення. Ієрархи Російської православної церкви засудили працю й заборонили її подальшу публікацію. Вони не здатні були зрозуміти історико-археологічний метод дослідження, застосований автором у своїх працях та впроваджений в освітній процес при викладанні історичних і богословських дисциплін у Київській духовній академії. Тож вдосконалений твір Інокентія, після довгого зволікання та численних зауважень, отримав дозвіл цензури на видання окремим накладом 30 років по тому – уже після смерті автора.

Історичні дослідження архієрея були спрямовані на вивчення церковної історії, в тому числі й на розвиток раннього християнства на кримських землях. Важливим напрямом його діяльності був пошук писемних пам'яток із зазначеної проблематики. Він не лише продовжив справу свого попередника — Гавриїла (Розанова) стосовно вивчення християнських старожитностей Криму, але й ініціював їх збереження та відродження. Разом з Одеським товариством історії і старожитностей, дійсним членом якого він був з 1840 р., архієпископ організував археологічні розкопки стародавніх храмів на території Херсонеса та реконструкцію церкви, де свого часу прийняв хрещення київський князь Володимир. Він планував реконструювати стародавні храми і монастирі та відродити Православну церкву на Кримських землях. Проте йому не вдалося здійснити усе заплановане. На заваді стала Східна війна та передчасна смерть Інокентія (Борисова).

Ключові слова: архієпископ, Інокентій (Борисов), Православна церква, науково-історичні дослідження, Одеса, Херсонсько-Таврійська єпархія, освіта, археологічні розкопки, історичні методи, християнські старожитності, Крим.

Архієпископ Інокентій (Борисов) (1800-1857) увійшов в історію як видатний науковий, церковний і громадський діяч. Він був доктором богослов'я, професором,

ректором Київської духовної академії, архієреєм, неперевершеним проповідником, дійсним членом Російської та Санкт-Петербурзької академії наук, Одеського товариства історії і старожитностей, почесним членом Київської та Московської духовних академії, Київського, Харківського, С-Петербурзького та Московського університетів, Товариства сільського господарства Південної Росії, Російського археологічного й географічного товариств тощо.

Переважну більшість свого життя Інокентій провів в Україні, де активно займався проблемами освіти, науки, просвітницькою та релігійною діяльністю. Вагому роль у формуванні його особистості та наукових інтересів відіграла Київська духовна академія, де він спочатку навчався й став її першим магістром у 1823 р, а потім очолював її в якості ректора (1830-1839 рр.). Інокентій першим в Російській імперії застосував історичні методи у своїх лекціях з богослов'я та при написанні наукових праць. Прикладом може слугувати його науковий твір «Останні дні земного життя Господа нашого Ісуса Христа», який написаний на основі концептуально нового підходу в контексті дослідження образу Ісуса Христа на тлі євангельської історії Сходу.

Постать архієпископа Інокентія (Борисова) з другої половини XIX ст. привертала увагу значної кількості дослідників. Уже невдовзі після його смерті (1857) були опубліковані спогади його учнів: протоієреїв А. Лебединцева [13] та А. Логіновського [15]. Зокрема, А. Лебединцев, який був студентом Київської духовної академії (КДА) за часів ректорства Інокентія, розглянув науково-освітню роботу професора в академії та науково-релігійну діяльність на чолі Херсонської єпархії.

Давній друг архієрея – професор М. Погодін, вважав його надзвичайно освіченою й передовою людиною свого часу, позбавленою будь-яких недоліків. На його прохання сучасники поділилися своїми спогадами про Інокентія (Борисова), які були видані в 1867 р. у вигляді окремої збірки. Вони написані з почуттям глибокої поваги й любові до нього й відображають глибоко позитивні людські якості та високі досягнення архієпископа в різних площинах його життєдіяльності [3].

Окремим накладом вийшли спогади друга Інокентія – професора І. Палімпсестова, який згадував про Владика як про всесторонньо обдаровану особистість, наділену великою працездатністю, блискучого вченого, богослова і при цьому людину чуйну, уважну і доступну для спілкування [18].

Кардинально відрізняються в оцінці особистості архієпископа спогади його колишнього колеги, з яким він разом працював в Одеському товаристві історії і старожитностей та спільно займався історико-археологічним дослідженням Криму – професора М. Мурзакевича, який був єдиним, хто «кинув камінь» у покійного архієрея і облив брудом його образ. Автор опублікував свої спогади про Інокентія, з яким понад дев'ять років знаходився в дружніх стосунках, на сторінках журналу «Русская Старина». Він вказав на деякі негативні риси характеру архієпископа, які вважав недоліками: «честолубство, яке характерне для багатьох архієреїв, любов до грошей (хоча зазначав, що Владика був щедрим і завжди готовий на добрі справи)». Він писав, що «у стосунках архієпископ віддавав пріоритет знатним особам і не дбав про любов до себе простого люду, брався за багато справ, але не доводив їх до завершення. Навіть дар систематичної проповіді він перетворював у легку імпровізацію» [17, с. 231-260].

І. Палімпсестов, був глибоко обурений цим наклепом і відразу написав листа до редакції «Русской Старини», де ці спогади були опубліковані. Він переконливо спростував кожне конкретне звинувачення в бік Інокентія. В якості підтвердження високих достоїнств архієпископа він залучив уривок із книги О. Завадовського, яка була присвячена його спільній подорожі з Інокентієм по землях Феодосійського повіту. Автор писав про надзвичайно приємне враження від якостей ієрарха та його чуйності до простих людей [19].

Наприкінці XIX ст. ґрунтовне дослідження життєдіяльності Інокентія здійснили його біографи: М. Барсов [1], Т. Буткевич [2] і М. Востоков [4, 5]. Спираючись на потужну джерельну базу вони з позиції позитивізму розглянули багатовекторну діяльність

архієпископа, показали його інтелектуальне оточення та ставлення до нього сучасників. Зокрема, Т. Буткевич приділив увагу взаєминам Інокентія з Московським митрополитом Філаретом (Дроздовим), який не поділяв передових поглядів та наукових методів архієпископа, які він використовував у своїх працях, лекціях та проповідях.

На сучасному етапі з'явилися праці дослідників, які певною мірою розглядають деякі напрями діяльності архієпископа, зокрема релігійну та освітянську [14], просвітницьку та наукову [8].

Мета статті полягає в тому, щоб висвітлити нові методи науково-історичної діяльності Інокентія (Борисова), проаналізувати його науковий доробок та визначити основні напрями його історичних досліджень. Для цього із багатовекторної діяльності Інокентія (Борисова) виокремлено науково-історичну складову його роботи, що вказує на наукову новизну в процесі розгляду зазначеної проблематики.

Серед історично-богословських творів Інокентія (Борисова) вагоме місце посідають «Життя апостола Павла», «Життя святого Кіпріана Карфагенського», «Про початок християнства в Польщі», «Догматичний збірник» та інші. Але найбільш значимою є наукова праця Інокентія (Борисова) – «Останні дні земного життя Господа нашого Ісуса Христа», за яку він у 1829 р. отримав науковий ступінь доктора богослов'я. Уперше вона була опублікована на сторінках духовного журналу «Христианское Чтение» в 1828-1830 рр., відразу привернула до себе значну увагу суспільства та зайняла найвищі позиції в рейтингу богословської літератури ХІХ ст. Працюючи в науковому полі біблійної історії Інокентій не міг обійти увагою опис Святої Землі та її центру – Єрусалиму, де провів останні дні свого життя Ісус Христос. У подальшому він планував відвідати Синай, Палестину та Афон, щоб самому відчутти їх святість.

Наукові методи дослідження Інокентія значно випередили свій час і були не зрозумілими для консервативної частини російських ієрархів (офіційно історичний метод був впроваджений в духовні заклади вищої освіти лише з 1869 р.). Молодий професор при викладенні богослов'я і написанні своїх праць запровадив нові історичні методи дослідження. Зокрема, історико-порівняльний метод давав можливість відійти від простого посилання на тексти, свідчення чи авторитети і розкрити повноту Божої істини через її внутрішню діалектичність на живому історичному тлі. Застосування цього методу полягало в необхідності прослідкувати органічно-діалектичний розвиток, зрозуміти, оживити і розкрити церковні догмати та показати їх глибину. Історико-порівняльний метод полягав у підтвердженні богословських істин посиланням на історичні факти та явища. При цьому Інокентій не відступив від основ православ'я, маючи самостійне і досить критичне ставлення до ідей протестантизму, в прихильності до якого його звинувачував московський митрополит Філарет (Дроздов) [1, с. 33].

За допомогою історико-археологічного методу дослідження Інокентій прагнув створити образ Ісуса на тлі фактів біблійної історії. Для цього він майстерно використовував у тексті відомі на той час географічні та археологічні матеріали. Описуючи останню подорож Господа із Галілеї до Єрусалиму він підкреслював, що той свідомо уникаючи прямої дороги, проклав свій шлях до Іудеї Йорданською долиною, де проповідував і зцілював хворих. Коротко, але яскраво Інокентій описав повернення Ісуса після воскресіння Лазаря до Єфраїму, намагаючись убезпечити жителів Віфанії від гніву синедріону. Автор звернув увагу, що містечко Єфраїм, де мав зупинитись Господь, знаходилось між Віфанією та Ієрихоном, біля дикої й страшної, після розбійного спустошення, Карантанської пустелі. Тут, згідно з переказами, він готувався до сорокаденного посту, який передував його великому служінню. Інокентій зазначив, що ця пустеля була названа першими християнами в пам'ять про цей сорокаденний піст Ісуса [12, с. 31, 80].

Напередодні в'їзду до Єрусалиму Господь зупинився напроти невеликого населеного пункту – Віффагія, який знаходився зовсім поруч з Єрусалимом – на північному схилі Єлеонської гори. Його околиці густо заросли фіговими деревами (смоківницями), звідки й походить назва місцевості. Саме туди, за проханням Ісуса, його учні привели ослицю й молоденького ослика, яких він мав використати при вході до Єрусалиму. Інокентій яскраво описав цей вхід, зосереджуючи увагу на душевному стані Ісуса. Знаючи про своє призначення й про те, коли і як завершиться його земний шлях, Син Божий роздумував і страждав з приводу

нешасної долі своєї вітчизни і юдейського народу, який незабаром відмовиться від нього й залишиться без небесної милості. Інокентій у своїй праці підняв важливі моральні питання, які й в наш час зберігають свою актуальність. На прикладі безплідної смоківниці Господь показав своїм учням моральну пустоту й душевну жорстокість своїх співвітчизників, у душах яких немає істинної віри й любові, але скрізь видніється зовнішня, фальшива набожність, яка породжує лише пусті розмови про відданість закону і засудження пороків [12, с. 92, 98, 114]. Ісус зображений як Боголюдина, наділена багатьма людськими емоціями. Звичайно, він міг би, користуючись чарівною силою, помститися своїм ворогам і уникнути страшної смерті. Проте віра без любові нічого не вартує в людині, а тим паче в Посланнику Божому, що знайшло підтвердження під час його важкого випробовування в Гетсиманському саду перед ув'язненням, на хресному шляху до Голгофи та під час розп'яття.

Твір Інокентія «Останні дні земного життя Господа нашого Ісуса Христа» викликав захоплення значної частини читаючої спільноти, що не позбавило автора від різкої критики і навіть осуду з боку ієрархів Російської православної церкви і навіть деякого з його оточення. Насамперед, негативна оцінка була надана московським митрополитом Філаретом (Дроздовим), який на думку Т. Буткевича, розпочав переслідування Інокентія, звинувачуючи його в неологізмі та відхиленні від догматів Православної церкви [2, с. 411, 414].

Тож попри значне зростання рейтингу журналу «Христианское Чтение», де друкувалась зазначена праця Інокентія, та плани редакції перевидати тираж з метою задовольнити попит усіх бажаючих, видавництво твору було заборонено.

Причину недобррозичливого ставлення до Інокентія з боку Московського митрополита дослідники трактували по різному. Зокрема, М. Барсов вважав, що в його основі лежать різні погляди на основні принципи богослов'я, його методи та постановку окремих питань. Цілком ймовірно, що критика наукової діяльності Інокентія базувалася на принципових відмінностях у підходах до викладення богослов'я. Інокентію був притаманний науковий, творчий і разом із цим більш емоційний і живий підхід до богословської науки, що відрізняло його від догматичного і холодно-розсудливого Філарета [1, с. 32, 45-51, 61-63].

Цілком ймовірно, що основна причина протистояння Інокентія і Філарета криється не лише в особистій неприязні. Традиції Київської духовної академії, де отримав освіту, а потім працював на посаді ректора професор Інокентій (Борисов) тяжіли до Заходу. У Московській духовній академії, де свого часу навчався митрополит Філарет (Дроздов), досить сильними залишалися консервативні традиції. Тож історичний напрямок в богословській освіті та науці, започаткований Інокентієм, докорінно відрізнявся від догматичного напрямку Філарета [8, с. 60]. Тому не дивно, що митрополит недобррозичливо сприймав науково-релігійну творчість Інокентія, особливо його працю – «Останні дні земного життя Господа нашого Ісуса Христа», де використано мало зрозумілі в Росії історичні методи.

Інокентій планував дещо вдосконалити свою працю, а для цього мріяв побувати на Святій землі, де проходило земне життя Спасителя. Він хотів відвідати Синай, Палестину та Афон, щоб самому відчутися їх святістю. Своїми планами він ділився із своїм другом – ректором Київського університету св. Володимира М. Максимовичем. З різних причин йому не вдалося здійснити омріяну подорож. Проте над вдосконаленням твору він наполегливо працював. У 1840 р. перероблений і вдосконалений примірник своєї праці, напередодні подачі її на розгляд Київського митрополита Філарета (Амфітеатрова), він показав професору М. Максимовичу, про що той написав у своїх спогадах [16, с. 65-67]. Після виправлення декількох зауважень, отриманих від митрополита, Інокентій відправив рукопис свого твору «Голгофа або останні дні земного життя Господа нашого Ісуса Христа» до Санкт-Петербурзького Комітету Духовної Цензури. У листопаді 1842 р. він отримав негативну відповідь, де зазначалося, що в рукописі є значна кількість місць, що вимагають виправлення. Комітет висловив понад два десятка зауважень до тексту роботи і відправив його автору на доопрацювання [6, арк. 3-6]. Остаточний варіант рукопису уже під назвою ««Останні дні земного життя Ісуса Христа», отримав дозвіл цензури на окреме видання в останні дні життя Інокентія (Борисова). Сам твір був

опублікований в 1858 р. – через тридцять років після першої появи на сторінках журналу «Христианское Чтение».

Упродовж 1848-1857 рр. Інокентій очолював Херсонсько-Таврійську єпархію й посідав архієрейську кафедру в Одесі. Там він активізував наукову роботу духовенства по вивченню історії єпархії та написання її історико-статистичного опису. За його розпорядженням у 1854 р. було здійснено упорядкування архіву Херсонської духовної консисторії, що сприяло більш успішній евристичній роботі дослідників.

Інокентій проявляв значний науковий інтерес до історії християнства на кримських землях. Це проявлялось у пошуках писемних і речових джерел для здійснення історичного опису християнських старожитностей Криму. Він провів значну евристичну роботу в бібліотеках та архівах монастирів Ватикану, Відня, Константинополя та інших міст. Деякі результати знайшли відображення в його наукових статтях з історії Готфійської єпархії на кримському півострові, які були опубліковані вже після його смерті.

Посилаючись на знайдені документи Інокентій дійшов висновку, що історія Готфійської єпархії розпочинається не пізніше V ст. Вона охоплювала територію, де проживали ті готфи, які не пішли зі своїм царем Феодориком до Італії близько 488 р. За часів Прокопія Кесарійського (близько першої половини VI ст.) готфи мали свою країну Дорі, до якої входила приморська область від Балаклави до Судака, й мали поселення біля Азовського моря: від Керчі до Бердянська. Інокентій допускає, що Готфійська єпархія була залежною від Херсонського єпископа. Згідно із свідченням Прокопія, кримські готфи відрізнялися простотою, набожністю й не приймали аріанство, розповсюджене за межами Криму [10, с. 168-170].

Свого часу Інокентію вдалося відшукати декілька стародавніх писемних документів, які містили нові відомості стосовно Готфійської, Херсонської та Сугдейської єпархій. Невідомо хто надав архієпископу грецькі списки з цих документів, які були зняті без титулів, патріарших підписів, без зазначення місця і часу (крім двох із них), без приміток і пояснень. Проте він оцінив важливість їх змісту й доручив протоіерею С. Серафимову перекласти списки російською. Цей переклад з короткими примітками й був опублікований редакцією «Херсонских єпархиальных ведомостей» у 1862 р. [10, с. 171-172].

У тому ж номері зазначеного видання була опублікована стаття Інокентія, присвячена постаті Готфійського єпископа св. Іоана. Автору вдалося відобразити основні віхи життя Іоана, який став єпископом за часів Костянтина V Копронима (741-775 рр.) – лютого ненависника іконопоклоніння та чернецтва. Імператору вдалося схилити на свій бік Готфійського митрополита, надавши йому в якості нагороди іраклійську митрополичу кафедру. На місце відступника готфи обрали Іоана, який прийняв сан не в Константинополі, а в Іверії. Новий єпископ зосередив свою увагу на підготовці Собору, де було б затверджено іконошанування. Для цього він підготував свідчення Св. Писання та отців церкви про шанування святих ікон. Йому довелося витримати гостру критику, не розуміння та гоніння. Після смерті іконоборця імператора Лева IV Хозара (780 р.) Іоан передав клопотання на проведення Собору його колишній дружині – імператриці Ірині. Тож він фактично ініціював VII Вселенський Нікейський Собор (787 р.), який урочисто затвердив іконопоклоніння [11, с. 163-165].

Одним із важливих напрямів історичної діяльності Інокентія (Борисова) була активна участь у вивченні, збереженні та відродженні церковних старожитностей на Кримських землях. Він планував відбудову давніх християнських святинь про що в 1849 р. повідомив Св. Синод у «Записці про відновлення стародавніх святих місць у горах Кримських», підкреслюючи, що не розраховує на державні кошти [9, с. 177-190]. Наданий дозвіл (1850 р.) дозволив архієрею розпочати роботи, націлені на пошуки та відновлення християнських старожитностей Криму. Завдяки його особистій участі в тому ж році був відкритий Успенський скит, у 1852 р. відновлено Інкерманську кіновію з храмом св. Климента, а в 1853 р. – освячено невелику тимчасову церкву в ім'я князя Володимира, збудованої на місці колишньої церкви св. Василя в Херсонесі, де ймовірно приймав християнство київський князь.

Інокентій (Борисов) очолив археологічні дослідження в Криму та на території стародавнього Херсонеса. При цьому плідно співпрацював з Одеським товариством історії і старожитностей, дійсним членом якого він був з 1840 р. На той час його діяльність активно підтримував офіційний представник Товариства М. Мурзакевич. Він підтримав точку зору архієрея стосовно знаходження церкви св. Василя на місці відкопаного одного з чотирьох храмів, названого за своєю формою хрестоподібним. У своїй доповідній записці М. Мурзакевич детально обґрунтував доцільність відбудови саме цієї церкви, вважаючи її місцем хрещення князя Володимира [7, арк. 42-45]. Відповідно до розпорядження Інокентія, М. Мурзакевич і єпархіальний архітектор Отто розробили проєкт реконструкції храму, представлений архієреєм особисто на розгляд Св. Синоду в 1853 р.

Відбудовані християнські святині зазнали значного руйнування в період Східної війни (1853-1856 рр.). Після її завершення архієпископ продовжив процес відбудови церков і монастирів на кримських землях та надихнув на це своїх послідовників. Важко перебільшити його внесок у справу вивчення та збереження історичних старожитностей Криму, що відзначено видатними істориками, громадськими та політичними діячами XIX ст.

Отже, науково-історичні дослідження Інокентія (Борисова) стосуються евристичної роботи, публікації отриманих результатів, вивчення та збереження речових пам'яток. Здебільшого його праці були присвячені історії раннього християнства. Найбільш значимою з них є «Останні дні земного життя Господа нашого Ісуса Христа». Її історичне значення полягає в тому, що автор дослідив останній період життя Ісуса на тлі євангельського Сходу, застосовуючи нові історичні методи дослідження, чим значно випередив свій час. Цей твір став найкращим серед богословської літератури XIX ст. і значно збагатив духовну скарбницю православ'я. Проте використані автором невідомі в Росії передові методи наукового дослідження, викликали незадоволення Російської православної ієрархії на чолі з Московським митрополитом Філаретом (Дроздовим), що привело до переслідування Інокентія і заборони на публікацію його твору. Доопрацьована праця вийшла окремим накладом уже після смерті архієрея.

Важливим напрямом наукової роботи архієпископа стало вивчення християнства на Кримських землях. Знайдені писемні джерела для розробки цієї тематики були частково опубліковані, що сприяло подальшому розвитку досліджень з історії Готфійської єпархії. Археологічні розкопки, здійснені під керівництвом Інокентія в Херсонесі, дали можливість значно активізувати пошуки, вивчення та реконструкцію християнських святинь Криму.

Джерела та література:

1. Барсов Н. И. Материалы для биографии Иннокентия Борисова, архиепископа Херсонского и Таврического : в 2 вып. Вып. 1. СПб., 1884. 150 с.
2. Буткевич Т. И. Иннокентий Борисов, бывший архиепископ Херсонский. СПб., 1887. 419 с.
3. Венок на могилу высокопреосвященного Иннокентия, архиепископа Таврического: собрание воспоминаний о нем с приложением избранных проповедей. Москва, 1867. 268 с.
4. Востоков Н. М. Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический: биографический очерк. *Русская Старина*. 1878. Т. XXI. № 2. С. 191-200.
5. Востоков Н. М. Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический: биографический очерк. *Русская Старина*. 1879. Т. XXIV. № 1-4. С. 651-708.
6. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 167. Оп. 1. Спр. 3.
7. ДАОО. Ф. 93. Оп. 1. Спр. 44.
8. Діанова Н. М. Діяльність православних архієреїв Херсонської єпархії (кінець XVIII – початок XX ст.): монографія. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова, 2022. 207 с.
9. Иннокентий. Записка о восстановлении древних святых мест по горам Крымским. *Крымский архив*. Симферополь, 1994. № 1. С. 104-108.
10. Иннокентий. Записка о епархии Готской. *Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям* (далі – *Приб. к ХЕВ*). 1862. Ч. 6. С. 168-187.

11. Иннокентий. Св. Иоанн, епископ Готфийский. *Приб. к ХЕВ*. 1862. Ч. 6. С. 163-167.
12. Інокентій Херсонський. Останні дні земного життя Господа нашого Ісуса Христа. Вид-во Свято-Успенська Києво-Печерська Лавра, 2018. 640 с.
13. Лебединцев А. Воспоминания о Преосвященном Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом. *Приб. к ХЕВ*. № 1. 1862. С. 30-63.
14. Лиман І. І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX ст. Запоріжжя, 2004. 488 с.
15. Логиновский А. О последней поездке в Крым и последних днях жизни, синодального члена, преосвященного Иннокентия, бывшего архиепископа Херсонского и Таврического. *Приб. к ХЕВ*. № 2. 1862. С. 81-108.
16. Максимович М. А. Письма о Киеве и воспоминание о Тавриде. СПб., 1871. 148 с.
17. Мурзакевич Н. Н. Записки Николая Никифоровича Мурзакевича. *Русская старина*. Т. 61. 1889. С. 231-260.
18. Палимпсестов И. У. Мои воспоминания об Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом. СПб., 1888. 224 с.
19. Палимпсестов И. У. Опровержение клеветы – ответ на статью об Иннокентии Херсонском в «Русской Старине». (Письмо в редакцию). СПб., 1889. 27 с.

References:

1. Barsov N. I. *Materialy dlya biografii Innokentiya Borisova, arkhiepiskopa Khersonskogo i Tavricheskogo* : v 2 vyp. Vyp. 1. SPb., 1884. 150 s. [in Russian].
2. Butkevich T. I. Innokentiy Borisov, byvshiy arkhiepiskop Khersonskiy. SPb., 1887. 419 s. [in Russian].
3. Venok na mogilu vysokopreosvyashchennogo Innokentiya, arkhiepiskopa Tavricheskogo : sobraniye vospominaniy o nem s prilozheniyem izbrannykh propovedey. Moskva, 1867. 268 s. [in Russian].
4. Vostokov N. M. Innokentiy, arkhiepiskop Khersonskiy i Tavricheskiy: biograficheskiy ocherk. *Russkaya Starina*, 1878. Т. XXI. № 2. S. 191-200. [in Russian].
5. Vostokov N. M. Innokentiy, arkhiepiskop Khersonskiy i Tavricheskiy: biograficheskiy ocherk. *Russkaya Starina*, 1879. Т. XXIV. № 1-4. S. 651-708. [In Russian].
6. Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti (as follows – DAOO) [State Archive of Odesa Region]. F. 167. Op. 1. Spr. 3. [In Ukrainian].
7. DAOO. F. 93. Op. 1. Spr. 44. [in Ukrainian].
8. Dianova N. M. Diiialnist pravoslavnykh arkhiiereiv Khersonskoi yeparkhii (kinets XVIII – pochatok XX st.): monohrafiia. Odesa, 2022. 207 s. [in Ukrainian].
9. Innokentiy. Zapiska o vosstanovlenii drevnikh svyatykh mest po goram Krymskim. *Krymskiy arkhiv*. Simferopol, 1994. № 1. S. 104-108. [in Russian].
10. Innokentiy. Zapiska o eparkhii Gotskoy. *Pribavleniye k Khersonskim eparkhial'nyim vedomostyam* (as follows – *Prib. k KhEV*). 1862. Ch. 6. S. 168-187. [in Russian].
11. Innokentiy. Sv. Ioann, episkop Gotfyskiy. *Prib. k KhEV*. 1862. Ch. 6. S. 163-167. [in Russian].
12. Інокентій Херсонський. Останні дні земного життя Господа нашого Ісуса Христа. Київ: Вид-во Свято-Успенська Києво-Печерська Лавра, 2018. 640 с. [in Russian].
13. Lebedintsev A. Vospominaniya o Preosvyashchennom Innokentii, arkhiepiskope Khersonskom i Tavricheskom. *Prib. k KhEV*. 1862. № 1. S. 30–63. [in Russian].
14. Lyman I. I. Rossiiska pravoslavna tserkva na pivdni Ukrainy ostannoi chverti XVIII – seredyiny XIX st. Zaporizhzhia, 2004. [in Ukrainian].
15. Loginovskiy A. O posledney poyezdke v Krym i poslednikh dnyakh zhizni, sinodal'nogo chlena, preosvyashchennogo Innokentiya, byvshego arkhiepiskopa Khersonskogo i Tavricheskogo. *Prib. k KhEV*. 1862. № 2. S. 81–108. [In Russian].
16. Maksimovich M. A. Pis'ma o Kiyeye i vospominaniye o Tavride. SPb., 1871. 148 s. [in Russian].
17. Murzakevich N. N. Zapiski Nikolaya Nikiforovicha Murzakevicha. *Russkaya starina*. 1889. Т. 61. S. 231–260. [in Russian].
18. Palimpsestov I. U. Moi vospominaniya ob Innokentii, arkhiepiskope Khersonskom i Tavricheskom. SPb., 1888. 224 s. [in Russian].
19. Palimpsestov I. U. Oproverzheniye klevety – ovet na stat'yu ob Innokentii Khersonskom v «Russkoy Starine». (Pis'mo v redaktsiyu). 1889. 27 s. [in Russian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2026.21.359726>

УДК 655.11(477.74-25)"185/191"(092)

MASTERS OF THE PRINTING TRADE AND INNOVATORS OF TYPOGRAPHY IN ODESA IN THE SECOND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURY

Andrii Lykhovydiv

Post-graduate student
Department of History
of Ukraine and Special Historical
Disciplines

Odesa I. I. Mechnikov National University
2 Zmiiienka Vsevoloda St, Odesa, 65082,
Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0009-0002-6394-6103>

E-mail: Andreylihovidov@gmail.com

Citation: Lykhovydiv, A. (2026), Masters of the printing trade and innovators of typography in Odesa in the second half of the XIX – early XX century. *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 21, pp. 39–45.

Submitted: 21.02.2026.

It is shown that the activities of these figures reflect the general processes of modernization of the city's printing industry and the formation of the printing culture of Southern Ukraine.

Keywords: Odesa, printing industry, printing houses, book printing, history of publishing, O. L. Khakalovskyi, B. Sh. Sapozhnykov, P. F. Frantsov, A. Schulze, L. H. Nitche, Yu. I. Fesenko, F. I. Stepanova, R. I. Krychevskyi, M. H. Ivanchenko.

МАЙСТРИ ДРУКАРСЬКОЇ СПРАВИ ТА НОВАТОРИ ОДЕСЬКОЇ ТИПОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Андрій Лиховидов

Здобувач
Кафедри історії України та спеціальних
історичних дисциплін

Abstract

The article examines the development of the printing industry in Odesa in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries through the activities of prominent representatives of the city's typographic community. Particular attention is paid to the professional biography of Oleksii Lukych Khakalovskyi, a printer, manager of printing houses, and inventor whose work was closely connected with the modernization of printing production and the introduction of technological and organizational innovations in typographic practice. The study analyzes his work in several leading printing houses of Odesa, his role in rebuilding and managing a major typolithography after the fire of the newspaper printing house, and his establishment of a private typolithography, where he implemented his own technical improvements aimed at increasing production efficiency.

Particular attention is paid to the activities of the printers and publishers P. F. Frantsov, A. Schulze, L. H. Nitsche, Yu. I. Fesenko, F. I. Stepanov, R. I. Krychevskyi, and M. H. Ivanchenko. Based on biographical materials and archival sources, the study traces the specific features of the formation of the professional environment of printers, the organization of work in printing houses, and the development of book printing in Odesa.

Анотація

У статті висвітлюється розвиток друкарської справи в Одесі у другій половині XIX – на початку XX ст. на прикладі діяльності окремих представників поліграфічного осередку міста.

Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова
вул. Змієнка Всеволода, 2, м. Одеса, 65082,
Україна

ORCID iD:

<https://orcid.org/0009-0002-6394-6103>

E-mail: Andreylihovidov@gmail.com

Цитування: Лиховидов А. Майстри
друкарської справи та новатори одеської
типографії другої половини XIX – початку XX
ст. *Чорноморська минувшина* : зап. Від. історії
козацтва на півдні України : зб. наук. пр. / за
ред. В. А. Смоля. Одеса : ФОП Бондаренко М.
О., 2026. Вип. 21. С. 39–45.

Отримано: 21.02.2026 р.

0,55 д.а.

*Докладно розглянуто професійну біографію
управителя друкарень та винахідника Олексія
Лукича Хакаловського, чия діяльність була
пов'язана з модернізацією організації
друкарського виробництва та впровадженням
технічних новацій у типографській практиці.
Проаналізовано його участь у роботі провідних
одеських друкарень, організацію власної
типолітографії та внесок у раціоналізацію
виробничих процесів.*

*Окрему увагу приділено діяльності
друкарів й видавців П. Ф. Францова, А. Шульце,
Л. Г. Нітче, Ю. І. Фесенко, Ф. І. Степанова,
Р. І. Кричевського, М. Г. Іванченко.*

*На основі біографічних матеріалів та архівних відомостей простежено особливості
формування професійного середовища друкарів, організацію праці в друкарнях та розвиток
книгодрукування в Одесі. Показано, що діяльність друкарів відображає загальні процеси
модернізації поліграфічної галузі міста та становлення друкарської культури Півдня України.*

Ключові слова: *Одеса, друкарська справа, типографії, книгодрукування, історія
видавничої справи, О. Л. Хакаловський, Б. Ш. Сапожников, П. Ф. Францов, А. Шульце,
Л. Г. Нітче, Ю. І. Фесенко, Ф. І. Степанова, Р. І. Кричевський, М. Г. Іванченко.*

У другій половині XIX ст. друкарська справа на Півдні України, особливо в Одесі, переживала швидку розбудову. Активний розвиток торгівлі, науки, освіти та періодичних видань створював високий попит на друковану продукцію, що відповідало потребам міського населення. У цей період сформувалося нове покоління фахівців – друкарів і керівників друкарень, які вміло поєднували майстерність із впровадженням сучасних організаційних та технічних рішень. Одеса вирізнялася своєю багатомовністю та поліетнічним складом: газети й журнали виходили різними мовами, відображаючи різноманіття міського життя. Це створювало сприятливі умови для розвитку періодики, адже торгіві й професійні кола потребували актуальної інформації про економіку, бізнес, культурні події та міжнародні зв'язки.

У середині та наприкінці XIX ст. в місті виходило багато регіональних видань різної тематики – від новинних до спеціалізованих оглядів, що формувало широку читацьку аудиторію та стимулювало громадське життя. Новітні європейські технології, такі як механізовані преси, лінотипи та хромолітографія, поступово впроваджувалися в Одесі, підвищуючи продуктивність друку та покращуючи якість поліграфії. Кількість друкарень зростала – від невеликих майстерень до друкарень середнього масштабу, які випускали газети, журнали, книги та рекламні матеріали. Культурне середовище Одеси сприяло розвитку грамотності, обміну знаннями та популяризації літератури. Ідея створення публічної бібліотеки, висловлена ще наприкінці 1820-х років, підтверджувала зростаючий інтерес до читання та активність культурного життя міста [7].

Якщо на початку XX ст. в Одесі діяло лише декілька десятків друкарень, то до 1917 р. їх кількість зросла до приблизно 160 [5, с. 105]. Після Емського указу 1876 р., який забороняв видання україномовних книг та журналів, але не поширювався на Херсонську губернію, в Одесі з'явилися численні твори Тараса Шевченка. Зокрема, поетична збірка «Проліски» 1893 року містила 14 його творів. У першій половині 1890-х років у місті відзначалося помітне зростання як кількості виданих книг, так і їхніх накладів: у 1891 р.

надруковано 726 видань загальним – близько 1850000 примірників, а в 1894 р. вже 1182 видання – 3348000 примірників.

Більшість продукції (приблизно 80 %) виходила російською мовою, близько 5 % – івритом або їдишем, решта 15 % – іншими мовами. Всі друкарні були приватними, частина з них належала іноземним підданам. Крім того, в Одесі діяли представництва великих європейських паперових фабрик із Фінляндії, Швеції та інших країн, що пропонували широкий асортимент паперу – від тонкого папіросного до спеціального рисового [7].

У 1886 р. для регулювання та контролю видавничої справи в Одесі було запроваджено посаду інспектора, який наглядав за діяльністю друкарень, літографій та книжкових крамниць. Одеський інспектор підпорядковувався Головному управлінню в справах друку при Міністерстві внутрішніх справ, що підтверджується численними листуваннями між ними. До обов'язків інспектора входив контроль та дозвіл на використання фототехніки, грамофонних платівок, конфіскація або заборона видань, накладання штрафів на редакторів і видавців, а також проведення обшуків у книжкових магазинах [3, арк. 2].

Загалом, розвиток друкарства та видавничої справи в Одесі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. демонструє зв'язок технічних інновацій, зростання попиту на друковану продукцію та формування сучасної читацької аудиторії, що стало основою для подальшого розвитку культурного та інтелектуального життя міста. Вагомий внесок у розвиток друкарської справи в Одесі зробили німецькі друкарі, зокрема Петро Федорович Францов, Август Шульце, Людвіг Готлібович Нітче та інші, які привнесли до міста сучасні технології й організаційні методи друкарської справи. У назві статті використано поняття «новатори одеська типографія». Під останнім словом мається на увазі термін із поліграфії та дизайну означає мистецтво та правила оформлення тексту шрифтами, роботу зі шрифтами, версткою, інтервалами тощо і відповідає англійському «*typography*», наведеному у англійській анотації до статті.

Серед одеських видавців особливо виділявся Юхим Іванович Фесенко, який у 1883 р. відкрив власну друкарню. Він зосередився на випуску ікон, лубкових картин у традиційному українському стилі, листівок із народними піснями та видань етнографічно-побутового спрямування, сприяючи поширенню української культури та традицій серед жителів Одеси.

У 1885 р. в його друкарні з'явився перший одеський український літературний альманах «Нива», накладом дві тисячі примірників, замовлений Українським літературним товариством через Михайла Петровича Боровського. У 1888 р. Ю. Фесенко видав поему Тараса Шевченка «Катерина», що, за даними бібліографічних покажчиків, стало першим окремим одеським виданням цього твору [8].

Друкарня Петра Францова відзначалася високою поліграфічною культурою, завдяки чому Одеса посідала одне з провідних місць у вітчизняному книговиданні. Друкарня розташовувалася на вулиці Пушкінській, будинок 20 (нині – вулиця Італійська) і була спеціально спроектована як друкарський заклад із власною словолитнею. У 1880-х роках вона мала близько тисячі пудів шрифту, понад десять друкарських станків і приблизно сорок працівників. Наприкінці ХІХ ст. будівля та друкарня перейшли у власність Товариства південно-руської друкарської справи, заснованого у 1894 р.

Особливою популярністю користувалася й друкарня, заснована у 1849 р. саксонським підданам Людвігом Нітче. Вона розташовувалася на вулиці Поліцейській (тепер – вулиця Ніни Строкатої) і включала друкарське та літографічне відділення, а також словолитню. Тут виготовляли книги та брошури різними європейськими мовами, друкували бланки, таблиці, преїскуранти, афіші, циркуляри, квитки та іншу продукцію, використовуючи чорні й кольорові фарби, іноді з позолотою. Завдяки європейським технічним новаціям друкарня виконувала широкий спектр замовлень – від газет і преїскурантів до афіш, а також виготовляла літографії: малюнки, портрети, нотні видання, візитки, векселі та бланки різними техніками, включно з малюванням олівцем, пером або гравіюванням на камені.

Друкарня Нітче друкувала також наукову історичну літературу, серед якої виділяються роботи Симона Бернштейна, зокрема «Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем» та «Исторический очерк Одессы. К столетию со дня завоевания», а також ілюстровані путівники по Одесі авторства В. Коханського та Г. Москвича До кінця XIX ст. у друкарні працювало близько 30 осіб.

Літографічне відділення виконувало замовлення на портрети, ілюстрації, ноти, векселі, візитки, рахунки та етикетки для винної продукції, використовуючи олівець, перо або різець на камені. Словолитня пропонувала широкий вибір матриць за зразками провідних європейських майстрів, що забезпечувало різноманіття шрифтів і декоративних елементів. Друкарня Нітче також забезпечувала обладнання для інших друкарень та літографій, підтримувала міжнародні зв'язки і навчала охочих мистецтву друкарської справи [2, с. 35].

У 1869 році пруські піддані Август Шульце та Генріх Ульріх відкрили в Красному провулку друкарню, літографію та словолитню. Серед їхніх основних замовників був Новоросійський університет, заснований у 1865 р. Співвласники керували підприємством разом протягом десяти років, після чого його розділили: Шульце залишив за собою словолитню, а Ульріх – друкарню. Після смерті Ульріха друкарню придбав редактор «Одеського вісника» І. О. Зеленський, і вона отримала назву «Економічна друкарня».

Згодом Шульце викупив друкарню та літографію й об'єднав їх зі своєю словолитнею. Нове підприємство стало відомим як «Друкарня і словолитня А. Шульце». Тут випускали різноманітну продукцію – книги, брошури, офіційні видання, зокрема «Відомості Одеського міського громадського управління» та «Комерційна Росія» («La Russie Commerciale»). Серед наукових видань друкарні – «Історичний нарис Одеси з 1794 по 1803» Олексія Орлова та «До історії заселення Хаджибея» Володимира Яковлева. Саме ця друкарня підготувала ювілейне видання до сторіччя Одеси – книгу «Одеса 1794-1894» за замовленням міського управління [2, с. 36].

У цьому динамічному середовищі формувалося покоління висококваліфікованих друкарів і управителів друкарень, здатних поєднувати ремісничу майстерність із новими організаційними підходами. Одним із таких фахівців був Олексій Лукич Хакаловський – друкар, управитель друкарень і винахідник, чия діяльність тісно пов'язана з історією одеського книгодрукування. Олексій Лукич народився в 1857 р. в родині, пов'язаній із торгівельно-купецьким середовищем. Його батько був сином маяцького купця першої гільдії, хліботорговця Юхима Хакаловського. Купці першої гільдії становили економічну еліту й мали право на зовнішню торгівлю. Зокрема, зернова торгівля була ключовою галуззю Одеси як портового міста.

У 1865-1870 рр. Олексій Хакаловський навчався за програмою реального училища у приватній школі свого хрещеного батька – викладача С. А. Кожакіна Реальні училища того часу готували учнів до технічних і практичних професій, на відміну від класичних гімназій. Велику увагу приділяли мовній підготовці, багатомовність була особливо важливою для Одеси – багатонаціонального міста з активним іноземним книговидаванням і пресою. Грецьку мову О. Хакаловський вивчав під керівництвом учителя-студента Я. Чеперговського, а німецьку та французьку – під наглядом батька, який працював кореспондентом.

У 1871 р. О. Хакаловський вступив до друкарні Л. Г. Нітче, однієї з відомих одеських друкарень того часу. Завдяки знанню мов він здійснював набір німецьких і французьких газет. За безпомилковий набір грецького твору був відзначений автором у передмові до видання – рідкісна форма професійного визнання для набірника. Мистецтву точного й естетичного набору його навчав відомий графічний майстер Е. Лібау, колишній управитель друкарні Нітче, який поєднував функції технічного керівника, редактора виробництва й адміністратора.

У 1880 р. О. Хакаловський вступив на військову службу, де працював при друкарні окружного штабу та виконував службові друкарські замовлення. Враховуючи, що військові

друкарні мали суворі вимоги до точності, це додатково підвищувало фаховий рівень працівників. За сумлінну працю О. Хакаловський отримав звання унтер-офіцера з відмінним атестатом. Після завершення служби у 1883 р. він обійняв посаду управителя в друкарні В. В. Кірхнера, де друкувався ілюстрований журнал «Бджілка». Ілюстровані журнали наприкінці XIX ст. були складними у виробництві й вимагали високої поліграфічної культури. Тому О. Хакаловський почав активно вивчати практичну частину хромолітографічної справи, особисто протягом декількох років готував друкарські форми з нанесеною фарбою для передавання на друкарські станки.

У 1891 р. друкарня газети «Одеський вісник», однієї з найвпливовіших регіональних газет, зазнала пожежі. За свідченням самого О. Хакаловського, протягом чотирьох місяців – з серпня по листопад – він працював по 20 годин на добу, розробив проєкт, відбудував та повністю оснастив нову типолітографію. До травня 1894 р. він залишався її управителем, розробив спеціальну систему рахівництва для друкарні, що вирізнялася простотою та наочністю й згодом була запроваджена в інших друкарнях – це був перехід від ремісничої до більш індустріальної організації друкарської праці [4, арк. 13-14].

У жовтні 1894 р. О. Хакаловський відкрив власну типолітографію, розташовану на вулиці Троїцькій, будинок 19 [4, арк. 2]. Вулиця Троїцька наприкінці XIX ст. була одним із осередків міського інтелектуального й видавничого життя Одеси. Тут зосереджувалися навчальні заклади, редакції періодичних видань, книгарні та друкарні, що робило її привабливою локацією для поліграфічних підприємств. Розміщення типолітографії Хакаловського на Троїцькій вулиці свідчить про її інтегрованість у професійне середовище міста та орієнтацію на активну видавничу діяльність.

У своїй друкарні Олексій Лукич впровадив винайдені ним економічні каси – пристрої для впорядкованого зберігання та швидкого розбору шрифтів. Це суттєво прискорювало виробничий процес і забезпечувало конкурентні переваги. У 1895 р. на виставці друкарської справи за представлені зразки робіт типолітографія Хакаловського була нагороджена похвальним дипломом. Подібні виставки були важливим інструментом професійного визнання в друкарському середовищі.

Діяльність Олексія Лукича Хакаловського відображає загальні процеси розвитку друкарської справи в Одесі наприкінці XIX ст. – від ремісничого навчання до технічних інновацій і раціоналізації виробництва. Його внесок як управителя, винахідника та організатора праці сприяв підвищенню професійних стандартів одеських друкарень. У контексті історії міста Хакаловський постає не лише як майстер своєї справи, а й як один із творців модерної друкарської культури Півдня України.

Знаним майстром друкарської справи був Борух Шаєвич Сапожников (Борис Ісайович). Народився в Бердичеві (1859/1860), походив з міщанської родини, з юності опановував поліграфічну справу. Перший досвід здобув у друкарнях рідного міста, працюючи складальником. У 1877 р. переїхав до Одеси, де працював у друкарні Миколи Хрісогелоса та паралельно – у друкарні газети «Одеські новини». Після п'ятирічної військової служби, під час якої обіймав посаду писаря у 49-му піхотному Брестському полку, Б. Ш. Сапожников повернувся до цивільного життя. У 1892 р. він отримав офіційний дозвіл відкрити власну друкарню в будинку Бухштаба, одним із престижних житлових будинків в центрі міста. В адресній книзі 1906 року вказана адреса – вулиця Рішельєвська, будинок 27 [1, с. 48].

На початку XX ст. його підприємство належало до середніх за масштабом. Якість роботи друкарні була відзначена срібною медаллю на міжнародній виставці в Афінах в 1903 р. [4, арк. 6]. В 1912 році тут працювали 12 осіб, а річний обіг не перевищував 20 тисяч рублів. Друкарня здобула репутацію надійної та професійної, виконуючи замовлення якісно й у встановлені терміни. Власник особисто підбирав працівників, надаючи перевагу сімейним євреям. Друкарня виконувала роботи переважно за замовленням військових і казенних установ.

У різні роки друкарня випускала низку періодичних видань: газети «Одеські дні», «Одеська думка», «Одеське життя», журнали «Сучасний театр та шантан», «Момент», «Ранок Одеси», «Дитинство та отрочество». Сам Борис Шаєвич також виступав як редактор і видавець журналу «Друг жінок». Окрім періодики, підприємство друкувало книжкову продукцію різного характеру – від довідкових та туристичних видань до популярної художньої літератури, що приносила стабільний прибуток. Зокрема, великий комерційний успіх мав роман «Єльза Гавронська або Страшна таємниця підземелля» [6].

У своєму рапорті 1911 р. старший інспектор по нагляду за друкарнями, літографіями та книжковою торгівлею в м. Одеса вказував, що Б. Сапожников та О. Хакаловський були самостійними власниками друкарень. Додатково він зазначав співвласників друкарень – Федора Івановича Степанова та Рувима Ісааковича Кричевського, у яких була «Економічна друкарня» за адресою вулиця Поштова, будинок 43 (нині – вулиця Святослава Караванського). У 1870-х роках вони пройшли відповідне професійне навчання в друкарнях Ульріха і Шульце, та Нітче, здобули досвід у сфері друкарської справи [4, арк. 1]. Інспектором згадується також друкарня Мордко Гелертера, як одна з перших в Одесі, заснована у 1855 р., знаходилась, згідно адресної книги 1906 р., на вулиці Єврейській, будинок 47 [1, с. 48].

Серед власників одеських друкарень варто також згадати Микиту Григоровича Іванченка, приватного підприємця, який ще з юних років займався друкарською справою. Він працював у газеті «Одеський листок». Під час страйків друкарських робітників в Одесі у 1905 р. М. Іванченко активно долучився до організації кадрів працівників друкарської справи аби забезпечити безперервність друку в умовах страйку [4, арк. 14 зв.].

Отже, розвиток друкарської справи та видавничої діяльності в Одесі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. був тісно пов'язаний із економічним, соціальним і культурним піднесенням міста. Інтелектуальна атмосфера, мультикультурність і багатомовність значно розширили сферу читання та попит на друковану продукцію. Успішні практики технічної модернізації, організаційні новації та висока професійна майстерність окремих діячів поліграфії сприяли формуванню сучасної друкарської культури. Розвиток друкарства в Одесі демонструє зв'язок технічних новацій, збільшення попиту на друковану продукцію та формування читацької аудиторії, що стало важливою складовою культурного й інтелектуального життя міста.

З наявних джерел відомі лише окремі імена одеських видавців, друкарів та книготорговців, які фігурують у різних документах та публікаціях. Більшість же відомостей про їхнє життя та професійну діяльність не збереглися, що ускладнює оцінку індивідуального внеску кожного у розвиток книжкової справи в Одесі. У видавничому процесі видавець виступав посередником між автором і читачем, контролюючи виробництво, художнє оформлення та розповсюдження книжок. Його знання, освітній рівень і культурний досвід визначали якість видань, їхнє художнє оформлення та привабливість для читачів. Книговидання водночас відображало економічні, соціальні та культурні умови життя міста, репрезентувало особливості своєї епохи та формувало історію інтелектуального й культурного середовища Одеси.

Джерела та література:

1. Вся Одесса. Адресная и справочная книга на 1906 год. Год издания шестой / Издание Л. А. Лисянского. Одесса, 1906. 267 с.
2. Герасимова С. М. Книжкова справа в Одесі та діяльність місцевих видавництв. *Інформаційний бюлетень Державного архіву Одеської області: Одеські архіви*. 2010. № 2 (13). С. 35-37.
3. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 13. Оп. 1. Спр. 67. 19 арк.
4. ДАОО. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 221. 20 арк.
5. Загоруйко В. Н. По страницам истории Одессы. Вып. 2. Одесса: Маяк, 1993. 160 с.
6. Зроблено в Одесі: історія комерційної друкарні [Електронний ресурс]. URL: <https://www.odesadecolonization.org> (дата звернення: 11.02.2026).

7. Самойлов Ф. О. З історії культурного життя Одеси кінця XIX – початку XX ст.: бібліотеки, книговидання, преса [Електронний ресурс]. URL: <https://dspace.onu.edu.ua> (дата звернення: 11.02.2026).

8. Ю. І. Фесенко та його внесок в українське книговидавництво в Одесі кінця XIX – початку XX ст. [Електронний ресурс]. URL: <https://odnb.odessa.ua> (дата звернення: 11.02.2026)

References:

1. Vsyā Odessa. Adresnaya i spravochnaya kniga na 1906 god. God izdaniya shestoy / izdanie L. A. Lisyanskogo. Odessa, 1906. 267 s. (s. 48). [in Russian].

2. Herasymova S. M. Knyzhkova sprava v Odesi ta diialnist mistsevykh vydavnytstv. Informatsiinyi biuleten Derzhavnoho arkhivu Odeskoi oblasti: Odeski arkhivy. 2010. № 2 (13). S. 35-37. [in Russian].

3. Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti (as follows – DAOO) [State Archive of Odessa Region]. F. 13. Op. 1. Spr. 67. 19 ark. [in Russian].

4. DAOO. F. 13. Op. 1. Spr. 221. 20 ark. [in Russian].

5. Zahoruiko V. N. Po stranitsam istorii Odessy. Vyp. 2. Odessa: Maiak, 1993. 160 s. [in Russian].

6. Zrobleno v Odesi: istoriia komertsiinoi drukarni [Elektronnyi resurs]. URL: <https://www.odesadecolonization.org> (Accessed: 11 January 2026). [in Ukrainian].

7. Samoilov F. O. Z istorii kulturnoho zhyttia Odesy kintsia XIX – pochatku XX st.: biblioteki, knyhovydannia, presa [Elektronnyi resurs]. URL: <https://dspace.onu.edu.ua> (Accessed: 11 January 2026). [in Ukrainian].

8. Yu. I. Fesenko ta yoho vnesok v ukrainske knyhovydavnytstvo v Odesi kintsia XIX – pochatku XX st. [Elektronnyi resurs]. URL: <https://odnb.odessa.ua> (Accessed: 11 January 2026). [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2026.21.359727>

УДК 94(477)«1920/1930» + 930.25

OLEKSANDR RIABININ-SKLIAREVSKYI IN THE MATERIALS OF THE ARCHIVE OF THE FOREIGN INTELLIGENCE SERVICE OF UKRAINE: FAMILY TIES AS A FACTOR IN RECRUITMENT AND REPRESSION

Liudmyla Novikova

PhD (History), Associate Professor
Department of History of Ukraine
and Special Historical Disciplines,
Odesa I. I. Mechnikov National
University
2 Zmiiienka Vsevoloda St, Odesa,
65082, Ukraine
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0003-4764-7867>
E-mail: novikova@onu.edu.ua

Vadym Khmarskyi

DSc (History), Professor
Department of History of Ukraine
and Special Historical Disciplines
Odesa I. I. Mechnikov National
University
2 Zmiiienka Vsevoloda St, Odesa,
65082, Ukraine
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0002-8140-639X>
E-mail: khmarskyi@ukr.net

Citation: Novikova, L. & Khmarskyi, V. (2026), Oleksandr Riabinin-Skliarevskyi in the materials of the archive of the Foreign Intelligence Service of Ukraine: family ties as a factor in recruitment and repression. *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 21, pp. 46–54.

Submitted: 14.03.2026.

Abstract

Experience in reconstructing intellectual biographies of the first half of the twentieth century increasingly demonstrates the need to juxtapose a scholar's academic and institutional trajectory with the documentary corpus produced by state security bodies. Operational records do not merely register surveillance and repression as a "fact"; they also reveal the bureaucratic logic used to justify interest in a particular person: the vocabulary of suspicion, verification routines, the rationale behind recruitment approaches, lists of "operationally significant" contacts, and techniques that turned private relationships into instruments of control. In the case of Oleksandr Riabinin-Skliarevs'kyi — an historian and archivist whose biography has already been outlined in the scholarly literature — materials from the Archive of the Foreign Intelligence Service of Ukraine help clarify less obvious grounds for operational attention, the mechanics of attempted recruitment, and the ways in which administrative assumptions translated into practices of pressure and persecution.

The source base consists of declassified operational materials from the SZRU archive (reports, official correspondence, memoranda, and analytical notes), read alongside biographical studies and family memoir evidence. These documents are treated as institutional products: factual information is separated from evaluative judgments and standardized formulae; the logic of tasking, shifts in emphasis across successive papers, and the manner in which conjectures became fixed within the documentary workflow are traced in detail.

The study shows that, within the operational gaze, what mattered most was not Riabinin-Skliarevs'kyi's scholarly profile but his "network potential" — his capacity to provide access to desired contacts and information. A gap is identified between the internal logic of operational work and the later procedural framing of repression: the grounds for monitoring and recruitment pressure at the level of agent handling did not necessarily coincide with the official narrative of the accusation. In sum, the article refines our understanding of the mechanism by which a private biography could be converted into a domain of state control and offers a practical way of reading operational records for the analysis of repressive practices directed at Ukraine's intellectual milieu.

Keywords: *intelligence and counterintelligence; special services; NKVD; Cossacks; Zadunaiska Sich; political repression; Oleksandr Riabinin-Skliarevs'kyi; Vsevolod Zmiiienko; Odesa; Southern Ukraine.*

ОЛЕКСАНДР РЯБІНІН-СКЛЯРЕВСЬКИЙ В МАТЕРІАЛАХ АРХІВУ СЗР УКРАЇНИ: РОДИННІ ЗВ'ЯЗКИ ЯК ЧИННИК ВЕРБУВАННЯ ТА РЕПРЕСІЙ

Людмила Новікова

кандидат історичних наук, доцент
кафедра історії України та спеціальних
історичних дисциплін
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова
вул. Змієнка Всеволода, 2, Одеса, 65082,
Україна
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0003-4764-7867>
E-mail: novikova@onu.edu.ua

Вадим Хмарський

доктор історичних наук, професор
кафедра історії України та спеціальних
історичних дисциплін
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова
вул. Змієнка Всеволода, 2, Одеса, 65082,
Україна
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0002-8140-639X>
E-mail: khmarskyi@ukr.net

Цитування: Новікова Л., Хмарський В.
Олександр Рябінін-Скляревський в
матеріалах архіву СЗР України: родинні
зв'язки як чинник вербування та репресій.
Чорноморська минувшина : зап. Від. історії
козацтва на півдні України : зб. наук. пр. / за
ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М.
О., 2026. Вип. 21. С. 46–54.

Отримано: 14.03.2026 р.
0,85 д.а.

Анотація

Інтелектуальна біографія Олександра Рябініна-Скляревського вимагає залучення документів оперативного походження, що фіксують службові мотиви уваги, логіку підозри та практики тиску. У статті на матеріалах Архіву Служби зовнішньої розвідки України простежено, як родинні й свояцькі зв'язки історика зі Змієнками були включені до аргументації органів держбезпеки й перетворені на ресурс агентурної роботи. Показано, що саме через сімейне коло, контроль кореспонденції та збирання довідок про родичів формувалося завдання використати Рябініна-Скляревського як інформатора у справі, пов'язаній із керівником розвідки УНР в екзилі. Реконструйовано етапи вербувальних кроків, характер доручень і службову оцінку його придатності до «секретної роботи», а також окреслено, як результати родинно-оперативного опрацювання накладалися на подальше кримінально-процесуальне оформлення переслідування в 1937–1938 рр. Отримані спостереження уточнюють механізми, за якими приватні зв'язки ставали підставою нагляду, вербування та репресій щодо представників українського інтелектуального середовища.

Ключові слова: розвідка та контррозвідка, спецслужби, НКВС, козацтво, Задунайська Січ, політичні репресії, О. Рябінін-Скляревський, В. Змієнко, Одеса, Південь України.

Олександр Рябінін-Скляревський належить до цілої низки істориків – Дмитро Багалій (1857-1932), Віктор Петров (1894-1969), Олександр Оглоблин (1899-1992) – біографії яких на тлі епохальних суспільно-політичних змін ХХ ст. сповнені гострих поворотів, що часто-густо мало піддаються логічному осягненню. Від успішної військової кар'єри до якісного доробку краєзнавця та архівіста [17, с. 6; 16, с. 169] – діапазон непростого життя Рябініна-Скляревського, що штучно завершилось у лабетах тоталітарного режиму. Тому будь-які нові деталі його біографії, у час згаданих гострих кутів, можуть доповнити картину його власного життєвого шляху та загалом історію взаємин людини (окремої, на рівні родини) та тоталітарної держави у 1930-х роках.

Постановка проблеми: Дослідження інтелектуальних біографій першої половини ХХ ст. дедалі частіше вимагає зіставлення життєвої, академічної та інституційної траєкторії діяча з матеріалами органів держбезпеки. Документи оперативного походження дають змогу побачити, як у службових інтерпретаціях соціальні й родинні зв'язки співвідносилися з професійною діяльністю та визначали межі допустимого.

Це стосується зокрема, біографії О. Рябініна-Скляревського, відомого у 1920-х роках історика та архівіста. В історіографії, присвяченій його біографії, серед іншого, розкривається історія політичних репресій проти нього. Водночас ще не були використані матеріали спецслужб, які дозволили б пояснити, з яких причин науковець став об'єктом оперативної уваги, на чому будувалися спроби його вербування та як службові підозри перетворювалися на інструменти тиску й переслідування.

У цій площині особливо важливим є питання про місце родинних і свояцьких зв'язків в інтерпретаціях спецслужб. Для органів держбезпеки соціальне оточення часто виступало джерелом «оперативно значущих» відомостей: через нього вибудовувалися версії, оцінювалася «надійність», визначалися точки впливу. У випадку Рябініна-Скляревського родинний чинник, а саме його спорідненість з родиною генерал-хорунжого УНР В. Змієнка, набуває додаткової ваги, оскільки був пов'язаний із ширшим колом української еміграції та середовищами, які у радянських уявленнях асоціювалися з політичною діяльністю поза межами СРСР, зокрема з інституціями уряду УНР в екзилі. При цьому навіть непряма спорідненість або контакт через родину могла трактуватися як достатня підстава для зацікавленості.

Матеріали Архіву Служби зовнішньої розвідки України дають можливість простежити, як саме в документах фіксувалися ці зв'язки, у який спосіб їх включали до аргументації підозри та які кроки випливали з такої інтерпретації. Водночас ці джерела потребують критичного читання: вони відтворюють службову перспективу, містять оціночні судження й стандартні формули, що не тотожні реальним мотивам людей і фактичному змісту контактів.

Отже, проблема зводиться до реконструкції механізму, за яким родинні зв'язки в документах спецслужб могли перетворюватися на підставу агентурного вербування Рябініна-Скляревського та репресивних дій щодо нього, а також до з'ясування того, як у межах оперативної документації оформлювалися припущення про його можливі контакти з еміграційними колами. Такий підхід уточнює індивідуальну біографію й одночасно дозволяє точніше описати практики радянської контрдії щодо українського інтелектуального середовища.

Аналіз досліджень і публікацій. Історіографія, що стосується Олександра Рябініна-Скляревського, формувалася нерівномірно й тривалий час зводилася або до поодиноких згадок, або до використання його праць як допоміжного матеріалу в ширших студіях. Уже від початку 1990-х років у південноукраїнському історіографічному середовищі з'явилися публікації, де його доробок і біографічні відомості вводилися в контекст регіональних студій (А. Бачинський [1, с. 241-248], З. Першина [11, с. 52-63], Л. Гісцова [4, с. 30-31], Г. Зленко [5], В. Савченко [15], Л. Новікова [10, с. 46-48]). Поворот до цілеспрямованого осмислення біографії та спадщини дослідника пов'язують із виходом спеціальної монографії Г. Малинової та І. Сапожникова в 2000-му році, яку в самій літературі означено як першу спробу комплексного підходу й окреслення напрямів подальшого вивчення [9, с. 9].

Важливою віхою стала монографія Ю. Капаруліна «Олександр Рябінін-Скляревський: інтелектуальна біографія історика (1878–1942 рр.)» (2014), яка систематизувала життєвий шлях, кола професійної комунікації, тематику доробку та джерельну базу досліджень [6, с. 5]. Як наслідок, автор досяг мети створення синтетичної біографії та вичерпного бібліографічного реєстру.

Окремий пласт становлять довідкові й енциклопедичні публікації, що фіксують базові біографічні відомості, службові етапи та репресивні епізоди. В. Левченком у «Енциклопедії

Сучасної України» подано стисле, але інформативне резюме (поєднання військової та науково-архівної кар'єри, арешти 1931 і 1937 рр., вирок 1938 р., смерть в ув'язненні, реабілітація), а також наведено рекомендовану літературу, яка фактично окреслює «канон» базових студій про діяча [8]. Паралельно існує енциклопедична довідка в «Енциклопедії історії України» за авторства Г. Швидько, де Рябінін-Скляревський подається як історик і архівіст у ширшому контексті української історіографії та архівного будівництва [18].

Найближче до заявленої проблематики – родинних зв'язків у контексті оперативної уваги й тиску – підходять публікації, що працюють із мемуарними свідченнями родинного кола. Показовою є стаття В. Бузейчука «Спогади Галини Змієнко-Сенишин як джерело до вивчення життя та діяльності Рябініна-Скляревського» [2, с. 204-209], де сімейна лінія використана як ключ до окремих біографічних уточнень і контекстів. Водночас ці праці не пояснюють, як саме органи держбезпеки використовували спорідненість як підставу для оперативних дій і рішень, бо спираються переважно на мемуарні та біографічні джерела, а не на матеріали спецслужб.

Використання матеріалів розвідувального архіву для висвітлення родинних зв'язків і вербувальних практик представлене насамперед у публікаціях, що спираються на розсекречені документи. Зокрема на офіційному ресурсі Служби зовнішньої розвідки України оприлюднено добірку матеріалів Галузевого державного архіву СЗРУ, в якій спорідненість між колом Всеволода Змієнка та родиною Рябініних-Скляревських подано як один із чинників, використаних НКВС у оперативних заходах [19].

Для дослідження репресивної складової та «оперативної біографії» Рябініна-Скляревського найважливішими є праці, що спираються на матеріали радянських слідчих справ і пов'язані з ними документи. Саме Ю. Капарулін у своїй монографії цілеспрямовано залучив цей корпус і ввів його до наукового обігу: він пов'язав арешт 1931 р. зі справою «Весна» та суміжними розробками, відтворив перебіг слідства й зафіксував ключові адміністративні рішення, зокрема зміну запобіжного заходу та закриття справи [6, с. 55-60].

На тлі цих підходів чітко видно прогалину, на заповнення якої спрямована ця стаття. Наявні праці або реконструюють репресивні епізоди за матеріалами радянських слідчих справ, або описують родинні зв'язки за мемуарними свідченнями. Натомість рідко аналізується розвідувально-оперативна логіка, у межах якої спорідненість використовувалась як підстава для вербувальних дій, контролю та тиску.

Метою статті є реконструкція того, як родинні та свояцькі зв'язки Рябініна-Скляревського використовувалися як чинник вербування та подальших репресивних дій. Джерельну основу становлять матеріали Архіву Служби зовнішньої розвідки України, що дають змогу простежити службу аргументацію оперативної уваги, вербувальні кроки та перехід до практик тиску і переслідування в межах документально засвідчених епізодів.

Реконструкція епізодів в біографії Рябініна-Скляревського, пов'язаних з репресіями та намаганнями НКВС використати його для збирання інформації про представників політичної діаспори у 1930-х роках не буде повною без висвітлення деяких питань контекстного характеру. Тим більше що цей контекст, а саме контакти Рябініна-Скляревського з іншими істориками, стали об'єктом спеціального інтересу спецслужб під час репресій проти вченого, на що вказує Ю. Капарулін, який, аналізуючи справу «Весна», звертає увагу на протоколи допитів Рябініна-Скляревського, де слідчі ставили питання про одеських і київських науковців та їхні ідейно-політичні позиції; ці документи фіксують також взаємини між діячами академічного середовища, зокрема М. Грушевським, С. Єфремовим, А. Кримським, М. Слабченком, С. Шамраєм, К. Копержинським, А. Музичкою [6, с. 55-56]. Чи могли бути історичні погляди Рябініна-Скляревського однією з причин зацікавленості з боку спецслужб? Чи можна було ці погляди, в разі офіційної потреби, умістити в контекст зв'язків тоді радянської української інтелігенції з українською політичною еміграцією (постреволюційною), а також ширше, з Європою, що дала їй притулок? Зважаючи на біографії інших істориків, що зазнали репресій у справах «УНЦ», зокрема, М. Грушевського,

«СВУ», зокрема, М. Слабченка (в свідченнях стосовно якого, зокрема, йшлося про те, що він захоплював «любов'ю до України, своїм європейством»), що політичне угруповання навколо нього «мріяло про відділення України від СРСР...» [13, с. 192]), на обвинувачення щодо М. Яворського в «історичному обґрунтуванні націонал-правого ухилу» тощо наприкінці 1920-х років [7, с. 82], можна дійти певних висновків. Історична наука давала деяку можливість формувати поле ідентичності, і очевидно пов'язувалася державою з можливостями суспільної пропаганди небажаних для режиму національних ідей. Подібне ставлення породжувало в очах представників влади уявленій ланцюжок: українська політична еміграція-історики в УСРР (особливо з когорта «колишніх»)-пропаганда «буржуазного націоналізму». До того ж публічні історичні тексти могли полегшувати пошук можливого формулювання звинувачень, завдяки термінології та поняттям, які використовували автори. Недарма «помічені» (О. Шумським) були слова Грушевського-політичного реемігранта у річницю Емського указу у 1926 р., що «затоплений дзвін» продовжує гудіти [12, с. 69]. Рябінін-Скляревський активно публікується в другій половині 1920-х років. Його головна тематика в цей час пов'язана з річницею припинення існування Задунайської Січі. Показовою з погляду можливості для формулювання певного характеру звинувачень з боку влади, в разі її потреби, є стаття «Задунайська Січ у народних переказах та письменстві» (1928), у якій автор наголошує на переважанні українського етнічного характеру Задунайської Січі «...в масі Січ була все ж таки етнографічним островом України...сама Січ була шматочком мозаїки історії цілого народу» [14, с. 122]. Критикуючи зображення історії Задунайської Січі А. Скальковським, Рябінін-Скляревський відзначав: «Народоправство козацької громади він пристосував до статутів орденів, він не бачив народньої української істоти в козацькому народі» [14, с. 130]. Створення Задунайської Січі розглядається істориком як частина «запорозького (козацького) або українського народного руху»: «Рух, що внаслідок його виникла Січ, це рух українського народу...» [14, с. 122]. Негативно оцінюючи імперський наказ прийняти запорожцям нову назву Азовського козачого війська у 1828 р., він відзначав: «губилася історична традиція козацького руху, ввалася тристалітня нитка» [14, с. 123].

Як згодом виявилось під час репресій проти Рябініна-Скляревського, небезпечними могли стати і позитивні характеристики «європейських» (у тому числі німецьких) за походженням військових та адміністраторів. Так, простежуючи непрості міграційні процеси, у які були залучені задунайські козаки, Рябінін-Скляревський зазначав: «А німець Міхельсон, котрий до того ж бачив Пугачівський рух, і два емігранти-французи Лянжерон і де-Рішеліє, про яких можна сказати, що Французька революція і їх дечого навчила, – поставилися і до запорізького руху з певною коректністю Європейця» [14, с. 112].

У якості загального висновку Рябініна-Скляревського можна навести наступну цитату, в якій переплелися міркування про роль Задунайської Січі в національній та державній українській історії: «...соціальні умови, етнічний елемент, ідеологія Запоріжжя на Україні, Дніпрі, Дунаю ставали протилежними до соціального ладу, етнічної істоти і феодальної ідеології пануючих одиниць Східної Європи Польщі, Росії, Туреччини. Задунайська козаччина має всі ці риси. Вона дійсно закінчує великий процес боротьби козацького народу за свій соціальний ідеал, народність і державну ідеологію» [14, с. 133]. Подібні характеристики, ще відносно допустимі для 1920-х років, в умовах обмежених, але все ж таки методологічних можливостей, з кінця 1920-х рр. і у 1930-х роках, в умовах боротьби з «українським буржуазним націоналізмом», «німецьким чи польським фашизмом» могли легко обернутися на звинувачення при здійсненні політичних репресій. До того ж проблематика історії Задунайської Січі, що заснована була політичними емігрантами в свій час, в умовах 1920-х років могла недвозначно асоціюватися з новітньою українською політичною еміграцією.

Більш очевидним для початку політичного переслідування Рябініна-Скляревського виглядало значення політичного минулого, пов'язаного з періодом Української національно-

демократичної революції, та контактів з іноземцями, а саме «німцями». Ю. Капарулін приділив значну увагу справі «Весна», яку він характеризує як кампанію ДПУ при НКВС 1930–1931 років, спрямовану проти офіцерів із попереднім дореволюційним військовим стажем; у цій логіці О. Рябінін-Скляревський, арештований 1931 р., опиняється серед фігурантів як особа з військовим минулим [6, с. 55-56]. Друга справа стосується арешту 1937 р. у провадженні «Антирадянської німецької організації викладачів Одеського педагогічного інституту», де контакти О. Рябініна-Скляревського з німецьким ученим Г. Лейббрандтом інтерпретувалися як шпигунство, а слідство завершилося вироком і етапуванням [6, с. 57-58].

Водночас факти репресій та переслідування Рябініна-Скляревського не обмежувалося згаданими справами. Його родинні та свояцькі зв'язки зі Змієнками також стали причиною переслідувань. Хоча у Ю. Капаруліна цей мотив певною мірою окреслено – зокрема через згадки про родинний зв'язок зі Змієнками в реабілітаційних матеріалах 1965 р., ініційовані сином ученого Юрієм Рябініним-Скляревським [6, с. 45, 59-60, 65], важливо з'ясувати, як ці зв'язки у 1930-х роках потрапляли в поле уваги органів держбезпеки, у який спосіб вони могли використовуватися у вербувальних намірах і як оформлювалися підозри, пов'язані з еміграційними структурами УНР. Цей сюжет найповніше простежується за матеріалами Архіву Служби зовнішньої розвідки України, які містять документи про вербувальні спроби, перебіг оперативної роботи та наслідки переслідування Рябініна-Скляревського.

Рябінін-Скляревський уперше після закриття кримінальної справи 1931 р., в якій він фігурував як обвинувачений, згаданий у справі № 6945 фонду 1 Архіву СЗРУ. Вона стосується оперативної розробки очільника розвідки УНР В. Змієнка й мала оперативну назву «Ящур». Вихід органів держбезпеки на Рябініна-Скляревського в межах опрацювання родинних зв'язків В. Змієнка відбувся не одразу: первинним об'єктом уваги стала дружина Рябініна-Скляревського – Марія Дмитрівна Скляревська, рідна сестра дружини В. Змієнка Піама Дмитрівни Змієнка [3, с. 8-9 зв.].

Перша згадка про Рябініна-Скляревського зафіксована в оперативному донесенні Одеського оперативного сектору Державного політичного управління в м. Одеса від 22 грудня 1931 р. У документі констатовано попередні обвинувачення Рябініна-Скляревського та розглянуто його кандидатуру для вербування як інформатора у справах «Весна» та «УНЦ». Водночас зазначалося, що через відсутність належних персональних зв'язків в Одесі його тоді так і не завербували. У цьому ж донесенні сформульовано нове завдання: «заагентурити» Рябініна-Скляревського та через нього здобувати необхідні відомості про В. Змієнка і його сина [3, арк.13].

Відповідь іноземного відділу ОДПУ при Раднаркомі загалом підтримувала ініціативи одеського сектору: погоджувалося питання про виклик і вербування Рябініна-Скляревського, а також подальшу «перевірку» всієї кореспонденції його дружини, що адресована їй з Франції [3, арк.11]. Саме виконання цих завдань стало початком його подальшого використання в агентурних цілях.

Донесення Одеського оперативного сектору ДПУ від 3 лютого 1932 р. та матеріал Харківського ОГПУ від 5 березня 1934 р. носять підтверджувальний характер вербування Рябініна-Скляревського у справі «Ящур» і містять розгорнуті свідчення, надані ним щодо родинних зв'язків В. Змієнка [3, арк. 23-23 зв., 42]. Подальші завдання та напрями роботи з Рябініним-Скляревським, а також повторне підтвердження його статусу «завербованого» зафіксовано в документах Харківського ОГПУ наприкінці 1934 р. [3, арк. 24-25, 26-27, 34, 42, 43].

Про «ефективність» використання Рябініна-Скляревського органами НКВС у справі з відпрацювання начальника розвідки УНР В. Змієнка та його родичів, що залишилися в СРСР, свідчать донесення, які підтверджують виконання поставлених завдань агентом «Работник» [3, арк. 47]. Серед них – з'ясування становища сина В. Змієнка в Москві: адреси проживання, місця роботи, а також характеру його контактів з іншими родичами. Окремо ставилося завдання встановити місце перебування опікунки Олега Змієнка – Валентини Зубової (Скляревської) [3, арк. 29-29зв., 38-41, 67, 68]. Також зафіксовано передачу Рябініним-Скляревським листів

О. Змієнка, адресованих М. Скляревській, до органів НКВС [3, арк. 43, 46]. Загалом провідним напрямом агентурної роботи Рябініна-Скляревського було надання та здобуття відомостей про родинне коло своєї дружини М. Скляревської і В. Змієнка [3, арк. 50-51].

Можемо констатувати, що надані Рябініним-Скляревським матеріали [3, арк. 25, 84, 86, 106] сприяли встановленню місцеперебування старшого сина В. Змієнка – Олега – і надалі стали одним із чинників його переслідування. Сукупність непрямих ознак – вимушене відселення з Одеси, зміна прізвища та уникнення будь-яких контактів із батьком, братом і сестрою – вказує, що Олег, імовірно не з власної волі, перебував у режимі конспірації, спрямованому на унеможливлення його виявлення органами НКВС [3, арк. 107-109]. Саме свідчення Рябініна-Скляревського, зафіксовані в матеріалах справи, могли стати тим інформаційним джерелом, яке дозволило органам держбезпеки виявити його фактичне місцеперебування.

За результатами агентурної роботи органами ОГПУ було встановлено агентурний псевдонім Рябініна-Скляревського – «Работник», а також складено характеристику, що відбивала оцінку його придатності: «Що стосується використання «Р» (Работніка) як агента, то він, на нашу думку, для секретної роботи не підходить. «Р» справляє враження забитого старця, боязливого, на виконання щонайменших секретних завдань не спроможний, не товариський та як людина не цікавий» [3, арк. 25].

Покажемо те, що після відходу В. Змієнка від виконання обов'язків начальника розвідки та контррозвідки УНР у 1936 р. й подальшої смерті, спричиненої ускладненнями здоров'я у 1938 році, оперативний інтерес до осіб, які проходили у його справі, знизився. Так, О. Змієнка, якого раніше характеризували як перспективного та такого, що швидко навчається, був оцінений як безініціативний і нецирий, а також як такий, що ставить особисті інтереси вище державних; у підсумку це, за документами, призвело до його арешту [3, арк. 115, 116, 124].

Рябініна-Скляревського спіткала трагічніша доля. У справі «Ящур» уже 23 грудня 1937 р. видано розпорядчий документ про його арешт. Цей лист є важливим свідченням у біографії Рябініна-Скляревського й може вказувати, що подальші звинувачення у співпраці з німецькою розвідкою мали характер вторинної інтерпретації та могли бути пов'язані із «замітанням» слідів небажаного агента-інформатора. На це настановує сам розпорядчий документ, який наказує 23 грудня 1937 р. арештувати Рябініна-Скляревського саме у справі В. Змієнка («Ящур») [3, арк. 107-109]. Подальші оперативні матеріали вже підтверджують факт арешту за статтями, які наводив у своїй праці Ю. Капарулін, зокрема у зв'язках з «німецьким розвідником» Лейббрандтом [3, арк. 113-114].

Після другого арешту 1937 р. О. Рябініна-Скляревського засудили за ст. 54-1а до 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах. 5 лютого 1938 р. його етапували до Північно-Уральського виправно-трудоного табору системи ГУЛАГ, розташованого на території Свердловської області (нині – Єкатеринбурзька область РФ). У таборі він перебував у тяжких умовах і, за наявними відомостями, до середини 1941 р. підтримував листування з родиною, повідомляючи, що працює завідувачем табірної бібліотеки. 10 березня 1942 р. О. Рябінін-Скляревський помер у Північно-Уральському ВТТ; точне місце його поховання залишається невідомим.

О. Рябінін-Скляревський як архівіст та історик, водночас у 1920-х роках «колишній» діяч періоду Української національно-демократичної революції, завдяки своїм історичним поглядам та мереживу зв'язків, вже наприкінці 1920-х років міг стати предметом для особливого інтересу з боку спецслужб. Сама тематика Задунайської Січі могла розглядатися як натяк на існування нової української політичної еміграції. У цьому контексті більш рельєфно вимальовується те значення, що мали його родинні зв'язки з представниками української політичної діаспори, для радянських спецслужб. Нові архівні матеріали дозволили уточнити механіку втягнення О. Рябініна-Скляревського в репресивну орбіту органів держбезпеки та розкрити внутрішню логіку, за якою приватна біографія перетворювалася на ресурс оперативної роботи. Між двома кримінальними справами проти О. Рябініна-Скляревського – 1931 і 1937 рр. – існував проміжний, спецслужбовий вимір, у якому ключовим важелем виступили родинні й свояцькі зв'язки зі сім'єю Змієнків. Саме цей

вимір, за матеріалами Архіву СЗРУ, виявляється принциповим для розуміння того, що переслідування могло формуватися не лише як наслідок попереднього військового минулого або контактів із Лейббрандтом і, можливо, певного історіографічного дисидентства, а як результат цілеспрямованого опрацювання сімейного кола, що розглядалося як канал доступу до еміграційного середовища й до мереж, пов'язаних із УНР.

Матеріали СЗРУ фіксують практику, за якої спорідненість і свояцтво ставали підставою для нагляду та інструментом здобуття інформації: контроль листування, уточнення контактів, локалізація осіб, які цікавили органи. У цьому механізмі Рябінін-Скляревський постає насамперед як носій доступу до родинного кола, а не як самостійний “центр” підпільної діяльності, що змінює оптику прочитання його справи. Водночас документи дозволяють трактувати переслідування Рябініна-Скляревського як продукт поєднання агентурного використання, експлуатації сімейних зв'язків і подальшого процесуального оформлення обвинувачення, що зрештою завершилося повторним арештом, таборами та смертю в ув'язненні.

Джерела і література:

1. Бачинський А. Д. Життєписи задунайських запорожців. *Записки історичного факультету*. Одеса, 1995. Вип. 1. С. 241–248.
2. Бузейчук В. Спогади Галини Змієнко-Сенишин як джерело до вивчення життя та діяльності О. Рябініна-Скляревського. *Київська старовина*. 2009. № 1–2. С. 204–209.
3. Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України (ГДА СЗРУ). Ф. 1. Спр. № 6945 («Ящур»: генерал-хорунжий Всеволод Змієнко).
4. Гісцова Л. З. Олександр Олександрович Рябінін-Скляревський. *Архіви України*. 1992. № 4. С. 30–31.
5. Зленко Г. Две жизни во имя Украины. *Вечерняя Одесса*. 1998. 8 септембля.
6. Капарулін Ю. В. Олександр Рябінін-Скляревський: інтелектуальна біографія історика (1878–1942 рр.) : монографія. Херсон: Видавничий дім “Гельветика”, 2014. 236 с.
7. Касьянов Г. В. Академік М. І. Яворський: доля вченого. *Український історичний журнал*. 1990. № 8. С. 75–86.
8. Левченко В. В. Рябінін-Скляревський Олександр Олександрович. *Енциклопедія Сучасної України* [Електронний ресурс] / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2025. URL: <https://esu.com.ua/article-887383> (дата звернення: 21.02.2026).
9. Малинова Г. Л., Сапожников И. В. А. А. Рябинин-Скляревский: материалы к биографии / отв. ред. Г. В. Сапожникова ; науч. ред. Л. Л. Зализняк. Одесса; Киев: «Элтон-2» ; «Гратек», 2000. 222 с.
10. Новікова Л. Роль одеського університетського осередку у розвитку історіографії історії українського козацтва у ХХ ст. *Історична україністика в Одеському університеті: визначні віхи, персонажі, доробок* : матеріали конф. V історіограф. читання (іст. фак. ОНУ імені І. І. Мечникова, 31 трав. 2012 р.). Одеса, 2013. С. 30–66.
11. Першина З. В. Історія України в працях одеських дослідників. *Український історичний журнал*. 1994. № 6. С. 52–63.
12. Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934) / Ін-т української археографії. АН України. Київ, 1993. 198 с.
13. Пристайко В. І., Шаповал Ю. І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання / відп. ред. І. Ільєнко. Київ: Інтел, 1995. 448 с.
14. Рябінін-Скляревський О. Задунайська Січ у народних переказах та письменстві. *Науковий збірник за рік 1928. (Записки Наукового Товариства в Києві (тепер Історичної секції ВУАН) / під ред. Голови секції акад. Михайла Грушевського. Держвидав України, 1928. Т. 28. С. 108–138.*
15. Савченко В. А. Рябінін-Скляревський (Рябінін) Олександр Олександрович, 1878–1942? *Одеські історики*. Енциклопедичне видання. Т. 1. Початок ХІХ – середина ХХ ст. Одеса: Друкарський дім, 2009. С. 336–339.
16. Хмарський В. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. Одеса : Астропринт, 2002. 400 с.

17. Хмарський В. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський. *Записки історичного факультету* (Одеса). Одеса, 1998. Вип.6. 318 с.

18. Швидько Г. К. Рябінін-Скляревський (Рябінін) Олександр Олександрович [Електронний ресурс]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=rjabinin_skljarevskij_rjabinin_oleksandr_oleksandrovych (дата звернення: 18.02.2026).

19. Як НКВС хотів завербувати начальника розвідки УНР в екзилі [Електронний ресурс]. URL: <https://szru.gov.ua/history/stories/yak-nkvs-khotiv-zaverbuvaty-nachalnyka-rozvidky-unr-v-ekzylі> (дата звернення: 21.02.2026).

References:

1. Bachyns'kyi A. D. Zhyttiepysy zadunais'kykh zaporozhtsiv. *Zapysky istorychnogo fakultetu*. 1995. Vol. 1. P. 241–248. [in Ukrainian].

2. Buzeichuk V. Spohady Halyny Zmiienko-Senyshyn yak dzherelo do vyvchennia zhyttia ta diial'nosti O. Riabinina-Skliarevs'koho. *Kyivs'ka starovyna*. 2009. № 1–2. P. 204–209. [in Ukrainian].

3. Branch State Archive of the Foreign Intelligence Service of Ukraine (HDA SZRU). Fond 1. File № 6945 («Yashchur»: General-Cornet Vsevolod Zmiienko). [in Ukrainian].

4. Histsova L. Z. Oleksandr Oleksandrovych Riabinin-Skliarevs'kyi. *Arkhivy Ukrainy*. 1992. № 4, P. 30–31. [in Ukrainian].

5. Zlenko G. Dve zhizni vo imia Ukrainy. *Vecherniaia Odessa*, 8 September 1998. [in Russian].

6. Kaparulin Yu. V. Oleksandr Riabinin-Skliarevs'kyi: intelektual'na biohrafiia istoryka (1878–1942 rr.): monohrafiia. Kherson: Vydavnychi dim «Helvetyka», 2014. 236 p. [in Ukrainian].

7. Kas'ianov G. V. Akademik M. I. Yavorskyi: dolia vchenogo. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1990. № 8. P. 75–86. [in Ukrainian].

8. Levchenko V. V. Riabinin-Skliarevs'kyi Oleksandr Oleksandrovych. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy* [Online]. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen' NAN Ukrainy, 2025. URL: <https://esu.com.ua/article-887383> (Accessed: 21 February 2026). [in Ukrainian].

9. Malinova G. L. and Sapozhnikov, I. V. A. A. Riabinin-Skliarevskii: materialy k biografii. Ed. by G. V. Sapozhnikova; scientific ed. L. L. Zalizniak. Odessa; Kiev: «Elton-2»; «Gratek», 2000. 222 p. [in Russian].

10. Novikova L. Rol' odeskogo universytetskogo oseredku u rozvytku istoriografii istorii ukrains'kogo kozatstva u XX st. *Istorychna ukrainistyka v Odes'komu universyteti: vyznachni vikhy, personazhi, dorobok*. Odessa, 2013. P. 30–66. [in Ukrainian].

11. Pershyna Z. V. Istoriiia Ukrainy v pratsiakh odes'kykh doslidnykiv. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*. 1994. № 6. P. 52–63. [in Ukrainian].

12. Pyrig R. Ya. Zhyttia Mykhaila Hrushevskogo: ostannie desiatylittia (1924–1934). Kyiv, 1993. 198 p. [in Ukrainian].

13. Prystaiko V. I., Shapoval Yu. I. Sprava «Spilky vyzvolennia Ukrainy»: nevidomi dokumenty i fakty. Kyiv: Intel, 1995. 448 p. [in Ukrainian].

14. Riabinin-Skliarevskiy O. Zadunaiska Sich u narodnykh perekazakh ta pysmenstvi. *Naukovyi zbirnyk za rik 1928. (Zapysky Naukovogo Tovarystva v Kyievi (teper Istorychnoi sektsii VUAN))*. Derzhvydav Ukrainy, 1928. N. 28. P. 108–138. [in Ukrainian].

15. Savchenko V. A. Riabinin-Skliarevs'kyi (Riabinin) Oleksandr Oleksandrovych, 1878–1942? *Odes'ki istoryky*. Entsyklopeduchne vydannia. T 1. Odessa: Drukarskyi dim, 2009. P. 336–339. [in Ukrainian].

16. Khmarskyi V. Arkheografichna diialnist Odeskogo tovarystva istorii I starozhytnosti. Odessa: Astroprynt, 2002. 400 p. [in Ukrainian].

17. Khmarskyi V. Z istorii rozvytku arkheografii na Pivdni Ukrainy: Apollon Skalkovskiy. *Zapysky istorychnogo fakultetu*. Odessa, 1998. Vol. 6. 318 p. [in Ukrainian].

18. Shvyd'ko, H. K. Riabinin-Skliarevs'kyi (Riabinin) Oleksandr Oleksandrovych [Online]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=rjabinin_skljarevskij_rjabinin_oleksandr_oleksandrovych (Accessed: 18 February 2026). [in Ukrainian].

19. Yak NKVS khotiv zaverbuvaty nachal'nyka rozvidky UNR v ekzylі [Online]. URL: <https://szru.gov.ua/history/stories/yak-nkvs-khotiv-zaverbuvaty-nachalnyka-rozvidky-unr-v-ekzylі> (Accessed: 21 February 2026). [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2026.21.359728>

УДК 94(477)"1917/1921":[355.48.086.2+325.84(=161.2)]+336+9293мієнко

FINANCIAL SECURITY AND CAPABILITIES OF THE LEADERS OF THE UNR AS EXEMPLIFIED BY THE LIFE OF VSEVOLOD ZMIENKO (1886–1938)

Olha Zubko

PhD (History), Senior Lecturer
Department of History and Archaeology
Vasyl Stus' Donetsk National University
2 Hrushevskoho St, Vinnytsia, 21050,
Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-7052-1472>

Researcher iD: ACP-6458-2022

E-mail: zubkoolga5@gmail.com

Citation: Zubko O. (2026), Financial Security and capabilities of the leaders of the unr as exemplified by the life of Vsevolod Zmiienko (1886–1938). *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 21, pp. 55–64.

Submitted: 15.03.2026.

Abstract

The article examines the financial situation of the officer corps of the Army of the Ukrainian People's Republic in 1917–1921 and in emigration, using the case of Vsevolod Yuhymovych Zmiienko. Drawing on materials from the Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, the Archive of the Foreign Intelligence Service of Ukraine, and numismatic and notaphilic researches, it compares nominal pay with its purchasing power under conditions of monetary instability. The focus is placed on the gap between “paper” salaries and actual living standards. It shows that irregular payments and currency depreciation transformed monetary remuneration into mixed and in-kind forms and made long-term financial stability for the officer corps unattainable. The material clarifies the idea of the social base of the UPR's army and the resources of emigration institutions.

Keywords: military history, UNR Army, National Liberation Struggles, Ukrainian interwar emigration, intelligence and counterintelligence, finances, Vsevolod Zmiienko.

ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА СПРОМОЖНОСТІ СТАРШИН УНР ЗА ПРИКЛАДОМ ЖИТТЯ ВСЕВОЛОДА ЗМІЄНКА (1886–1938)

Ольга Зубко

кандидат історичних наук, старший викладач
кафедра історії та археології
Донецького національного університету імені Василя Стуса
вул. Грушевського, 2, м. Вінниця, 21050,
Україна

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-7052-1472>

Researcher iD: ACP-6458-2022

E-mail: zubkoolga5@gmail.com

Анотація

У статті досліджено фінансове становище офіцерського складу Армії Української Народної Республіки у 1917–1921 рр. та в еміграції на прикладі Всеволода Юхимовича Змієнка. На основі матеріалів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Архіву Служби зовнішньої розвідки України й нумізматично-боністичної літератури зіставлено номінальні виплати з їхньою купівельною спроможністю в умовах валютної нестабільності.

Цитування: Зубко О. Фінансове забезпечення та спроможності старшин УНР за прикладом життя Всеволода Змієнка (1886–1938).

Чорноморська минувшина : зап. Від. історії козацтва на півдні України : зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2026. Вип. 21. С. 55–64.

Отримано: 15.03.2026 р.
0,9 д.а.

Наголос зроблено на різниці між окладом «на папері» та реальним рівнем життя. Показано, що нерегулярність виплат і девальвація трансформували грошове утримання у змішані та натуральні форми й унеможливили довгострокову фінансову стійкість старшинства. Матеріал уточнює уявлення про соціальну базу війська УНР і ресурси еміграційних інституцій.

Ключові слова: *військова історія, Армія УНР, Національно-визвольні змагання, українська міжвоєнна еміграція, розвідка та контррозвідка, фінанси, Всеволод Змієнко.*

Вагомість питання фінансового забезпечення військовослужбовців у реаліях російсько-української війни – суттєва та пріоритетна. За виконання військовослужбовцями військових обов'язків держава здійснює регулярні гарантовані основні та додаткові виплати. До основних належать: посадовий оклад, оклад за військовим званням, надбавка за вислугу років. До додаткових: підвищення посадового окладу, різноманітні надбавки, доплати та винагороди постійного характеру, премії. Мета державного грошового забезпечення військовослужбовців – належний рівень їх життя та життя їх родин, підтримка мотивації до виконання службових обов'язків, а також компенсація за специфічні умови та ризики військової служби [17].

Фінансове забезпечення військовослужбовців Української Народної Республіки як в роки Національно-визвольних змагань, так і в еміграції, натомість, характеризується нерегулярністю, а то й відсутністю його як такого. Попри те, що по-перше, в Армії УНР опинилося чимало офіцерів колишньої російської імператорської армії; по-друге – формувалася національна валюта та створювалася незалежна банківська система; по-третє – офіцерство Армії УНР, після поразки Національно-визвольних змагань, опинилося у вимушеній еміграції. І тільки незначна його частина здобувала засоби на прожиття військовим фахом.

Питання фінансового забезпечення військовослужбовців УНР як у 1917–1921 рр., так і в еміграційний період, недостатньо висвітлені науковцями. В новітній українській історіографії здебільшого звертається увага на формування Армії УНР або в ракурсі її українізації (створення) [11, 10] або в ракурсі її військової звитяги [3]. Тоді як формування і становлення українського карбованця та української гривні розглядаються окремо від формування, становлення та виходу в еміграцію Збройних сил УНР [2, 15, 6].

Тому метою статті є реконструкція рівня фінансового забезпечення та фінансових спроможностей офіцерського складу Армії УНР на прикладі життєвого шляху Всеволода Юхимовича Змієнка – колишнього офіцера Російської імператорської армії, генерала-хорунжого Армії УНР, розвідника та діяча української еміграції. При розгляді життєвого шляху та фінансів Змієнка використані матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Архіву Служби зовнішньої розвідки України, наукові нумізматично-боністичні розвідки: З. Жабинського (про польський злотий) [21], О. Денисова (про російський карбованець (рубль)) [5] та Карпенка С. (про рублі Добровольчої армії) [9]. Необхідність використання наукових розвідок російських нумізматів і боністів пояснюється тим, що вони оперують даними про розмір грошових виплат за рангами офіцерам російської імператорської армії, армії генерала А. Денікіна, а також ілюструють купівельну спроможність російських карбованців (рублів).

Всеволод Юхимович Змієнко (1886–1938) – організатор українського війська на Одещині в 1917–1918 рр., генерал-хорунжий Армії УНР, керівник військової розвідки Державного центру УНР в екзилі та активний діяч української еміграції був військовим за фахом все своє життя і власне цим і заробляв на життя.

Всеволод Змієнко – випускник Одеської реальної державної школи (1905 р.), Київського військового училища (1907 р.), Імператорської Миколаївської академії Генерального штабу (1913 р.), навчання в якій прирівнювалось до особливої відзнаки та вважалось почесним. У роки Першої світової війни брав участь у бойових діях, за хоробрість нагороджений чотирма орденами і Георгіївською зброєю [8].

Обираючи фах військового, В. Змієнко керувався, по-перше, військовою спадщиною. Всеволод Юхимович був нащадком давнього козацького роду та сином Юхима Юхимовича Змієнка – капітана імператорської армії, вчителя російської мови Одеського міського військового училища [1]. По-друге, престижністю фаху військового як такого в ті роки. По-третє, особистими амбіціями та наполегливістю в досягненні мети та кар'єрного зросту.

До початку Української революції Всеволод Змієнко мав звання підполковника (від 15 серпня 1917 р.) [16, арк. 19]. Ранг підполковника, зазвичай, в російській імператорській армії відповідав посадам рівня помічника командира полку, командира батальйону в піхоті або аналогічними підрозділами в інших родах військ. Фактично ж підполковник виконував обов'язки заступника командира полку, керував навчанням, дисципліною та адміністративними питаннями батальйону. Вагомою була і фінансова складова. Від 1888 р. підполковник російської імператорської армії отримував приблизно 200 російських карбованців (рублів). Для порівняння: капітан російської армії отримував 130–150 карбованців (рублів), а полковник – 320 карбованців (рублів) з окремими доплатами на військове спорядження.

Грошові виплати військового в Російській імперії від 1888 р. поступалися лише платні (окладу) депутата Державної думи (350 карбованців (рублів)); окладам міністрів та вищих чиновників, які становили від 1 000 до 1 500 карбованців (рублів). Натомість, вони були великими в порівнянні з оплатою праці вантажників і різноробочих – 8–15 карбованців (рублів), некваліфікованих робітників фабрик – 25–30 карбованців (рублів), кваліфікованих робітників фабрик – 35–50 карбованців (рублів), фельдшерів 50–60 карбованців (рублів), майстрів-бригадирів – 50–80 карбованців (рублів), учителів гімназій, лікарів міських лікарень – 70–100 карбованців (рублів) [5, с. 168].

У 1895–1897 рр. у Російській імперії прем'єром-міністром Сергієм Вітте (1849–1915) була проведена грошова реформа, в результаті якої один паперовий російський карбованець (рубль) прирівнювався до 1/15 імперіала. Імперіалом називали золоту монету, уведена ще в XVIII ст. за правління Єлизавети. Спочатку її номінал становив 10 рублів, після реформи Вітте – 15 рублів. Оскільки карбованець був прив'язаний до «золотого стандарту», то паперовий рубль «важив» 0,774 г чистого золота (насправді – металу 900-тої проби). Банкноти вільно обмінювалися на золоті монети з профілем Миколи II: імперіал (15 рублів), 2/3 імперіала (10 рублів) і напівімперіал (екзотичний номінал 7,5 рублів).

Про гіпотетичну заможність Всеволода Змієнка в ті роки свідчило й те, що з 1888 р. по 1913 р. за 1 (один) золотий карбованець (монету-імперіал) можна було купити: 10–15 кг житнього хліба (один фунт такого хліба (409 г) коштував від 2,5 копійок до 3,5 копійок); 6–8 кг пшеничного хліба; 20–30 кг картоплі; 30–35 штук яєць (один десяток яєць коштував 30 копійок [15]); 4–5 кг пшеничного борошна; 3 кг цукру-піску; 1,5–2 кг яловичини (за умови, що дійна корова коштувала від 60–80 карбованців і вище); приблизно 1 кг телячої вирізки; 1–1,3 кг курятини; 4–6 кг квашеної капусти; 4–6 кг цибулі; 1–1,2 л сметани; приблизно 1 кг сиру середньої якості (йдеться про сир домашнього приготування – О. З.); 3–5 кг оселедців або тріски; 0,8–1,2 кг форелі або сьомги в залежності від якості; 0,2–0,4 кг кави в зернах; 0,2–0,3 кг чаю; 1,4–1,6 л якісної горілки (40°); 10 л розливного пива.

Паперова газета в ті роки коштувала від 2-х до 5-ти копійок, квиток в театр від 3-х до 16-ти карбованців (народний театр був дешевшим, адже полегшував гаманець на 30 копійок–1 карбованець); вартість обіду в простій їдальні коливалася в межах 15–30 копійок, а в ресторані – 1–10 карбованців; за прання білизни в прачки потрібно було заплатити 20–40 копійок; візит до перукарні вартував 5–20 копійок.

Чоловічі шкіряні чоботи можна було придбати за 4–10 карбованців; чоловіче пальто за 12–25 карбованців; патефон за 35–50 карбованців.

Військові могли орендувати скромну окрему кімнату (з меблями) за 20–40 карбованців у місяць; а добротну квартиру із зручностями – від 50 карбованців і вище. До усього, вони могли їздити потягами. Білет 1 класу потягу коштував 15–20 карбованців, білет 2 класу – 10–13 карбованців, а білет 3 класу – 6–8 карбованців. Поїздка по місту (візник) становила 30–40 копійок. Тяглового коня можна було придбати за 80–100 карбованців, а ось автомобіль – від 2 000 карбованців і вище [5, с. 171].

Точно порівняти вартість імператорських карбованців (рублів) з нинішніми грошовими знаками дуже складно. По-перше, через співвідношення цін на різні товари, більше 100 років тому ціни сильно відрізнялися від нинішніх. По-друге, американський долар сьогодні, як світова валюта, є фіатною валютою (з 1971 р.), тобто такою, яка не прив'язана до «золотого стандарту», а, отже, не забезпечена власною внутрішньою вартістю. Якщо відштовхуватися від того, що купівельна спроможність найбільшої паперової банкноти Російської імперії «миколаївської 500-ки» в перерахунку на сучасні гроші (у 2014 р.) перевищує 20 000 американських доларів [15], то купівельна спроможність найменшої банкноти – «сторубльовки» або «катеринки» – відповідно 40 американських доларів. Отже, грошові виплати підполковника Всеволода Змієнка під час служби в російській імператорській армії у 1897–1913 рр. становила 80 американських доларів (2014 р.).

Із 31 серпня 1915 р. Всеволод Юхимович Змієнко – старший ад'ютант штабу 39-го Армійського корпусу, а з 14 червня 1917 р. – начальник штабу 83-ї піхотної дивізії [16, арк. 20]. На нього покладена уся штабна робота (оперативний напрямок, підготовка, діловодство, зв'язок, фінанси й т. д.), які оплачуються тими самими російськими карбованцями (рублями), однак в умовах призупинення обміну паперових грошей на золоті монети. З 1915 р. по 1917 р. купівельна спроможність паперового рубля впала вчетверо. Монети-імперіали зникли ще на початку воєнних дій, а «катеринки» і «петрики» були приховані до кращих часів. Тимчасовий уряд, який прийшов до влади, змушений був включити друкарський верстат. З'явилися так звані «керенки» за іменем міністра-голови Тимчасового уряду Олександра Керенського (1881–1970). Були випущені мініатюрні «двадцятки» і «сороковки», схожі на поштові марки, а також величезні за розміром купюри номіналом 250 і 1 000 рублів. Останні називали «думками» через зображення Таврійського палацу в Санкт-Петербурзі, де засідала Державна Дума. Тобто, підполковник Змієнко в 1914–1917 рр. фактично отримував «на руки» 50 довоєнних російських рублів або ж 20 американських доларів (2014 р.).

Падіння Тимчасового уряду і розклад Південно-Західного фронту під впливом пацифістських настроїв змусили Всеволода Юхимовича повернутися восени 1917 р. до Одеси і поринути в атмосферу Української революції. Міркуємо, що амбітний Змієнко був впевнений в спроможності розбудувати кар'єру і за нової влади. Він разом із відомим громадським і військовим діячем Іваном Митрофановичем Луценком (1869–1919) сформував Одеську гайдамацьку дивізію, де обійняв посаду начальника штабу [13]. Командиром цієї дивізії було призначено полковника Марка Єрофійовича Мазуренка (1871–після 1929). У добу Української Центральної Ради Всеволод Юхимович фактично перебрав на себе обов'язки і військового комісара, і військового коменданта.

Власне українські гроші з'явилися за доби УЦР (березень 1917 р. – квітень 1918 р.), що заступила Тимчасовий уряд. УЦР змушена була увести їх у обіг не тільки через їх відсутність як атрибут держави, а й з міркувань престижності. 19 грудня 1917 р. Центральною Радою було ухвалено тимчасовий закон про випуск державних кредитних білетів Української Народної Республіки. Паперові українські карбованці, відповідно до закону, повинні були «ходити нарівні із золотою монетою-напівімперіалом» (десятирублівкою). Однак, золотих напівімперіалів, як і золотого фонду, у новоспеченої країни не було. Першу купюру вартістю 100 руб. віддрукували в грудні 1917 р., однак якість її друку та захист від підробки були дуже слабкими, а за жовто-коричневу кольорову гаму банкноту прозвали ячнею з цибулею. Потім з'явилася купюра 25 карбованців і нарешті найбільш знакова – 50 карбованців (купюри обох номіналів отримали назву «лопатоки» через їх патріотично-селянські мотиви авторства Георгія Нарбута (1886–1920)). Паралельно Центральна Рада випускала і гривні: 1 гривня прирівнювалася до 2 карбованців. На гривневих банкнотах були ті самі нарбутівські патріотично-селянські мотиви.

Українські місцеві грошові знаки, як от бони, чи «розмінні квитки», забезпечували грошовий обіг через дефіцит загальноросійської валюти. Їх друкували не тільки в Києві (наприклад, в друкарні В. Кульженка), а й в багатьох інших друкарнях: в Кам'янці-Подільському, Станіславові (нині в Івано-Франківську), Одесі. У 1917 р. в Одесі, зокрема, купюри 3, 5, 10 рублів друкували в друкарні Південноросійського товариства друкарської справи. 25 і 50 рублів – в друкарні Мойсея Шпенцера. А одеські марки, паперовим еквівалентом 15, 20 та 50 копійок, мали малюнок, розроблений українським художником Амвросієм Ждахою (1855–1927) і були надруковані в друкарні Ю. Фесенка [12].

Чи отримував в добу УЦР підполковник В. Змієнко грошові виплати, якщо так, то в яких розмірах та грошових знаках, на жаль, невідомо. Міркуємо, що оскільки він перебував у Одесі, то змушений був користуватися як заощадженими раніше російськими рублями, так і місцевими «розмінними квитками».

На жаль, невідомий розмір його грошових виплат і в добу Української Держави Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.), коли Змієнко спершу служив помічником губернського коменданта Херсонщини (завідував контролем за військовим майном), залишаючись водночас головою Демобілізаційної комісії губернії в складі 3-го Херсонського корпусу. А згодом, (з 13 грудня 1918 р.), виконував обов'язки начальника штабу 3-го Херсонського корпусу, який знаходився в Одесі, під командуванням отамана Д. Філатьєва [1].

У 1918–1920 рр. Україну охопила справжня грошова вакханалія: «миколаївські» та «думські» рублі; українські карбованці, гривні, шаги; місцева валюта («розмінні банківські білети»), більшовицькі карбованці. Але основною валютою стали гривні та шаги, випущені за Гетьманату та Директорії.

Українські карбованці та гривні стали у ці роки ліквідною валютою. Їх можна було обміняти через німецькі банки. Ще УЦР, невдовзі після підписання Брестського мирного договору, 15 лютого 1918 р. уклала з представниками Німеччини двосторонню фінансову угоду. Ця угода була пролонгована і за Гетьманату. Згодом окремо, вже фінансистами Скоропадського, була також укладена угода і з представниками Австро-Угорщини. За умовами цих двох фінансових угод Київ надавав Берліну та Відню позику в розмірі 400 000 000 українських карбованців, спираючись на закон УНР від 6 січня 1918 р. про «зрівняння» українського карбованця з російським імперським карбованцем (рублем) у пропорції 1 до 1. Тобто Україна, надаючи своїм політичним партнерам і гарантам безпеки необхідні ресурси для купівлі продовольчих товарів за умовами Брестського мирного договору, отримувала визнання української грошової одиниці.

Завдяки додатковим домовленостям і принциповій позиції української сторони 1 (один) український карбованець прирівнювався до 1 (однієї) австрійської крони, тоді як тільки 0,665 німецької золотої марки дорівнювали 1 українському карбованцю. Половинчастим був і розмір власне української гривні, уведеної в грошовий обіг законом УНР від 1 березня 1918 р. Один український карбованець «мав у собі» всього 0,5 української гривні. Тільки половина української позики депонувалася в якості українських державних авуарів (авуари – (у широкому значенні) різноманітні активи: грошові кошти, цінні папери (чеки, векселі), що використовуються для здійснення платежів та погашення зобов'язань; у вузькому значенні – іноземна валюта, розміщена на рахунках у банках-кореспондентах за кордоном, або кошти держави за кордоном) у державних банках Німеччини та Австро-Угорщини, а ось інша половина переводилася в цінні німецькі та австро-угорські папери під 4,5 %, депоновані в банках Берліну та Відню. Отже, український карбованець міцно прив'язувався до німецької марки та австрійської крони як ліквідна валюта.

Історія українських авуарів у Німеччині отримала продовження підписанням нової двосторонньої фінансової угоди від 10 вересня 1918 р. В угоді, окрім економічної співпраці на 1919 р., передбачався також друк у берлінських друкарнях українських карбованців у обсязі 5,75 мільярдів. Крім того, німецька сторона мала викупити 1,6 мільйонів українських карбованців. Отож на 14 січня 1919 р. державний борг Німеччини (українські авуари) складав 452 мільйони 554 тисячі німецьких марок [6, с. 131].

Принагідно зауважимо, до початку Першої світової війни ще за дотримання «золотого стандарту», курс німецької марки по відношенню до американського долару становив 4,25:1. З початком воєнних дій «золотий стандарт» був скасований і німецька марка насправді перетворилася на неофіційну паперову та рентну, яка галопуючи девальвувала, хоча на міжнародному фінансовому ринку продовжувалося говорити про марку як офіційну, «золоту». Так, у 1921 р. 1 американський долар, прикріплений до «золотого стандарту», коштував 75 німецьких «золотих» марок [6, с. 132]. Про американський долар зауважимо також: з 1897 р. – по жовтень 1917 рр. він утримувався на рівні 2 російських напівімперіалів. З жовтня 1917 р. і по грудень 1922 р. – оцінювався в 72 російських напівімперіали [18].

В часи Гетьманату грошові купюри набули нового, більш лаконічного дизайну. Але довіри до них це не додало: найчастіше нові українські карбованці називалися «підробками», а подекуди й образливо «раками», «канарками».

Окрім українських карбованців та гривень побутували й рублі командування збройних сил на Півдні Росії, так звані «стрічки» та «дзвіночки» (через їх дизайн), що не мали реальної вартості. А в Одесі, зокрема, під час денікінської окупації (1919–1920), й поготів, розраховувалися місцевою валютою – «розмінними білетами міста Одеси». Відзначимо й те, що підполковник Добровольчої армії отримував за свою службу щомісячні грошові виплати в розмірі 800 рублів [9, с. 166].

В добу Директорії (14 листопада 1918 р. – 10 листопада 1920 р.) підполковник Всеволод Змієнко, котрому одночасно доводилося воювати проти більшовиків, денікінців і поляків, отримував не грошові виплати, а харчі і обмундирування. І все тому, що Директорія, діставшись до державної казни, почала рухатися в бік екзилу через брак управління, зловживання під час валютних операцій, укладання фінансових угод, нецільове використання державних коштів [2].

У 1921 р. Всеволод Юхимович отримав чергове підвищення: йому присвоєно звання генерала-хорунжого.

У ранзі генерала-хорунжого Змієнко й вийшов за кордон. Спершу довелося перебувати у таборах Щейорно, Ланцута, згодом – осісти у Варшаві. Саме тут Всеволод Змієнко долучився до заснування Українського військово-історичного товариства; головував у громадському українському суді; перебував у членстві Товариства допомоги українським емігрантам, викладав на академічних курсах Генерального штабу Армії УНР; брав участь в наукових з'їздах, організованих українським емігрантством.

А в січні 1927 р. Всеволода Змієнка призначають керівником II-ї секції Генерального штабу військового міністерства УНР в екзилі, що опікувалася організацією та роботою спецслужб. Концентровано основні напрямки діяльності II-ї секції, (власне розвідки і контррозвідки) можна сформулювати так: здобування інформації про боєздатність, технічне оснащення, розвиток окремих родів військ, тактику дій великих армійських об'єднань; з'ясування становища у прикордонні задля успішного перекидання агентів; політична пропаганда серед населення УСРР шляхом розповсюдження на її терені відповідної літератури; налагодження зв'язків із симпатиками уєнерівської спрямованості, підготовка їх до рішучих дій в перспективі; обмін політичною інформацією з іноземними спецслужбами; допомога Державному Центру у виробленні належної політичної лінії та напрямків ефективних дій як на терені України, так і в еміграції; виявлення лояльності кандидатів до еміграційних уєнерівських угруповань; пошук ймовірного компромату на діючих членів громад; дискредитаційна розкладова робота проти політичних опонентів в еміграційному середовищі; здійснення пропагандистських заходів серед української еміграції; боротьба з агентами ДПУ у власних лавах, виявлення їх у середовищі інших політичних еміграційних угруповань; протидія місцевим поліційним апаратам та іншим інституціям країн перебування, інше [14].

Фінансово еміграційний період життя генерала-хорунжого Змієнка характеризується влучним висловом «фактичне безгрошів'я», тому, що керівництво секції і переважна більшість її співробітників працювали поза штатом і фінансувалися за розсудом польського керівництва й спецслужб-партнерів, зацікавлених у їх діяльності. Фінанси виділялися виключно на оперативні потреби. Наприклад, керівники контрольних розвідувальних пунктів (в Корці, Рівному, Дубно, Тернополі, Кременці) щомісяця отримували по 350 злотих. Керівники закордонних

розвідувальних пунктів – в межах 300-т злотих. Наприклад, керівник «румунського розвідпункту» Гнат Порохівський (1888–1952) отримував від «Друйки» щомісяця по 190 злотих [19, р. 456]. До того ж, на кожен розвідпункт (як на контрольний, так і закордонний) в середньому виділялося 100 злотих на виплату агентурі.

У 1917–1924 рр. у грошовому обігу Польської Республіки була польська марка, її співвідношення до австрійської крони в ці роки становило 1:70. Однак у квітні 1924 р. було проведено грошову реформу, внаслідок якої постав польський злотий. Він дорівнював 1 80 000 польським маркам (0,29 г золота). У міжвоєнний час польський злотий був однією із стабільних валют. Його офіційний курс до американського долару тримався в межах 5:1 до 1938 р. В останньому міжвоєнному 1939 р. курс злогого до долару становив 8:1. Винятком був тільки 1926 р., (травневий переворот), коли курс сягнув 11–13 злотих за 1 долар. Отже, 300 польських злотих, що виділися на роботу закордонних розвідувальних пунктів, дорівнювали 40–60 долларам [7, с. 166–167].

На 1 (один) польських злотий у 1920 х рр. можна було купити: 1–2 кг житнього хліба, 2–3 л молока, 3–5 кг картоплі, 200–300 г м'яса або масла, кілька коробок сірників, свіжі газети (2 штуки), квиток у кінотеатр. 1 злотий коштувала чоловіча стрижка [21, с. 178].

За інформацією більшовицьких шпигунів, які активно слідкували за Всеволодом Змієнком, оплата його праці на посаді голови II-ї секції становила 450–750 злотих: «За словами петлюрівців, які приїхали до Праги з Польщі, генерал Змієнко, шеф петлюрівської розвідки, отримує від поляків щомісячно 450 злотих» [4, арк. 7]. «В процесі розробки особистості Змієнка встановлено.... Оплату отримує від II відділу польського генштабу в розмірі 750 злотих щомісячно» [4, арк. 58]. Отже, роботу Змієнка Польська «Двуйка» оцінювала у розмірі 90–150 американських доларів. А в цілому, ДЦ УНР в екзилі за свою антирадянську діяльність отримав від польського уряду субсидію в розмірі 500 000 злотих [4, арк. 57], тобто 100 000 американських доларів. На жаль, це були не надто великі кошти, якщо порівнювати з платежами, які здійснював Іноземний відділ (ІНВ) ДПУ при НКВС РРФСР. Більшовики платили своїм агентам швейцарськими франками. «Червоні» поважали виключно «золотий стандарт», а швейцарський франк був прив'язаний до «золотого стандарту», що і дозволяло йому залишатися «найтвердішою» валютою за курсом з усіх світових валют у міжвоєнний час. З урахуванням того, що курс польського злогого до швейцарського франку в міжвоєнну добу коливався в межах 25–35 злотих за 1 швейцарський франк, стає зрозумілою висока оплата діяльності спецагентів з боку радянських спецслужб [20, р. 205]. Принагідно відзначимо, що в Радянському Союзі після грошової реформи 1924 р. курс радянського карбованця до долара становив 2,2:1 [18]. І це, зокрема, було одним із найдієвіших інструментів морального розколу української еміграції.

Про своє особисте безгрошів'я Всеволод Юхимович писав в листах до Василя Недайкаші (1895–1972) (в розробці більшовиків агента «Жука») в 1935 р.: «До того ж насідають на мене й матеріальні клопоти: за дітей потрібно платити, одяг шити, а коли зазирнув до портфелю, то побачив тільки пустоту» [4, арк. 66].

Попри відсутність нормальних коштів, робота української унерівської розвідки під керівництвом В. Змієнка була ефективною. Про її ефективність промовисто свідчить, зокрема, історія з висвітленням Голодомору в Україні в західній пресі. Як зазначено на сайті Головного управління розвідки, В. Змієнко знав, що в Україні штучно створений більшовиками голод. Разом з іноземною делегацією журналістів він відправив до Радянського Союзу двох своїх підготовлених агентів. Таких поїздок у 1932–1933 рр. вдалося здійснити небагато, але після появи в англійській газеті *Manchester Guardian* серії статей журналіста Малькольма Маггеріджа про голод в Україні 23 лютого 1933 р. було підписано постанову ЦК ВКП(б), яка обмежувала поїздки іноземних журналістів до Радянського Союзу та доступ кореспондентів на певні території [13].

В. Змієнко керував спецслужбою Державного Центру УНР до моменту припинення її діяльності в 1936 р. А відійшов у заслуги 30 жовтня 1938 р. у Варшаві, справді піднявшись кар'єрними сходами, однак не набувши за життя добрих фінансових статків.

Фінансове забезпечення офіцерського складу Армії УНР у 1917–1921 рр. і в еміграції не перетворилося на стабільну систему. Вирішальним був не номінальний розмір окладів, а їхня

нерегулярність і різке падіння купівельної спроможності в умовах валютної строкатості, інфляції та управлінської дезорганізації. За таких обставин гроші переставали бути надійним інструментом утримання війська, а офіцерська служба втрачала матеріальну передбачуваність, яка в нормі підтримує дисципліну, лояльність і довготривалу мотивацію.

Наслідком стала зміна самого змісту «забезпечення». Воно часто зводилося до натурального постачання, ситуативних виплат або неформальних способів підтримки, що залежали від місця перебування частини, наявності складів, стану тилу та можливостей конкретної адміністрації. У такій моделі офіцер не міг планувати витрати, утримувати родину на необхідному рівні чи накопичувати резерв. Відповідно, фінансові «спроможності» старшин визначалися не посадою, а доступом до додаткових ресурсів, здатністю пристосуватися до ринку, контактами, а також наявністю заощаджень і майна, здобутих в дореволюційну пору.

Еміграційний етап лише змінив джерело залежності, але не усунув нестабільність. Кошти, які надходили через зовнішні субсидії та партнерські структури, зазвичай спрямовувалися на оперативні потреби і підтримання мінімальної дієздатності інституцій. Це не давало повноцінного грошового утримання, не створювало соціальних гарантій і не забезпечувало нормального побуту. Навіть високий статус, великий обсяг роботи та професійна компетентність не означали фінансової стійкості, тому проблема матеріального виснаження була хронічною й довготривалою.

Отже, фінансовий чинник виступав одним із тих практичних обмежень, які звужували можливості Армії УНР і в період війни, і після поразки. Він погіршував кадрову стійкість, підсилював внутрішню напругу, робив офіцерське середовище вразливішим до зовнішнього впливу та морального розкладу, а також ускладнював збереження професійного ядра. Саме тому аналіз матеріального становища офіцерства є не другорядним «побутовим» сюжетом, а прямим показником реальної спроможності державних і еміграційних структур підтримувати власні збройні інституції.

Джерела та література:

1. Вінцковський Т. Всеволод Змієнко: козак – нащадок козаків. *Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917–1920 рр.* Одеса : ТЕС, 2011. С. 161–170.
2. Гай-Нижник П. П. Фінанси і політика 1917–1922 : монографія. Київ, 2021. 808 с.
3. Гай-Нижник П. Окремий корпус кордонної охорони (1918–1919). *Укр. іст. журн.* 2022. № 2. С. 61–78.
4. ГДА СЗРУ. Ф. 1. Спр. 6945. Т. 1.
5. Денисов А.Е. Государственные бумажные денежные знаки 1769–1917. Часть третья : монография. Москва: Нумизматическая литература, 2003. 208 с.
6. Зубко О., Коляструк О. Грошові відносини українського еміграційного осередку міжвоєнної Чехословаччини (1918–1939). *Сіверянський літопис.* 2023. № 5–6. С. 129–139.
7. Зубко О., Коцур А. Празько-подебрадський період життя Володимира Яковича Шевченка (1926–1934 рр.). *Наукові записки ВДПУ імені М. Коцюбинського. Серія : Історія.* 2025. Вип. 53. С. 159–170. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-53-159-170>
8. Калинин Д. Кто зібрав для Петлюри «петлюрівців»? Отаман і його армія. *Історична правда.* URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/09/28/95309/> (дата звернення: 29.01.2026).
9. Карпенко С. В. Диктаторская власть белых генералов и коррупция (Юг России, 1918–1920 гг.). *Власть.* 2013. № 7. С. 163–167.
10. Карпус З., Срібняк І. Формування з'єднань Армії УНР у Польщі в 1920 р. *Укр. іст. журн.* 2000. № 1. С. 80–95.
11. Крет М. А. Фонди ЦДАВО України як джерело дослідження діяльності генерал-хорунжого Армії УНР Всеволода Змієнко. *Воєнно-історичний вісник.* 2024. Вип. №3 (53). С. 59–60.
12. Одеська друкарня, яка обійшла імперські заборони, але не пережила забудовника. *ІНТЕНТ.* URL: <https://intent.press/publications/istoriya/2025/odeska-drukarnia-iaaka-obiishla-imperski-zaboroni-ale-ne-perezhila-zabudovnikiv/> (дата звернення: 29. 01.2026).

13. Розвідник Армії УНР Змієнко Всеволод Юхимович. *Головне управління розвідки*. URL: <https://gur.gov.ua/content/zmiienko-vsevolod-iukhymovych.html> (дата звернення: 29.01.2026).
14. Сідак В. С. Військова спецслужба Державного центру УНР в екзилі та її керівники (1926–1938). *Воєнна історія*. URL: https://warhistory.ukrlife.org/1_02_8.htm (дата звернення: 29.01.2026).
15. Цінність купюр. За 100 років жодна з валют в Україні не перевершила царські рублі за довірою населення. *Корреспондент*. URL: <https://ua.korrespondent.net/business/financial/3304610-korrespondent-tsinnist-kupuir-za-100-rokiv-zhodna-z-valuit-v-ukraini-ne-perevershy-la-tsarski-rubli-zadoviroi-naselennia> (дата звернення: 29.01.2026).
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (м. Київ). (далі ЦДАВО). Ф. 647. Оп. 1. Спр. 1. 35 арк.
17. Що таке грошове забезпечення. Пам'ятка щодо порядку нарахування та виплат грошового забезпечення та інших соціальних виплат військовослужбовцям у 2025 р. *Соціальне забезпечення та підтримка військовослужбовців та членів їх сімей*. URL: <https://social.mil.gov.ua/groshove-zabezpechennya/groshove-zabezpechennya.html> (дата звернення: 29.01.2026).
18. Який реальний курс долара був за СРСР: чому це був секрет, про який слід було мовчати. *ТСН*. URL: <https://tsn.ua/other/iakyy-realnyy-kurs-dolara-buv-za-srsr-chomu-tse-buv-sekret-pro-iakyy-slid-bulo-movchati-2832959.html> (дата звернення: 29.01.2025).
19. Guzun, V. & Vlasenko, V. (Ed.). «Anchetat de SMERS: sul SSI si liderul emigratiei ucraiene din Romania in dosarele SBU». 2016. Editura Argonaut, Cluj-Napoca. 730 p.
20. Michel de Rivaz, *The Swiss banknote: 1907–1997*. Genoud, 1997. 299 p.
21. Żabiński Z. *Systemy pieniężne na ziemiach Polski*. Wrocław : Polska Akademia Nauk, 1981. 256 s.

References:

1. Vintskovskyi, T. 2011, Vsevolod Zmiienko: kozak – nashchadok kozakiv. Vidp. red. V. M. Khmarskyi. *Chornomorska khvyliia Ukrainskoi revoliutsii: providnyky natsionalnoho rukhu v Odesi u 1917–1920 rr.* S. 161–170. [in Ukrainian].
2. Hai-Nyzhnyk, P. P. 2021. *Finansy i polityka 1917–1922*. Kyiv: Samit-knyha. [in Ukrainian].
3. Hai-Nyzhnyk, P. 2022. Okremyi korpus kordonnoi okhorony (1918–1919). *Ukr. ist. zhurn.* 2, s. 61–78. [in Ukrainian].
4. HDA SZRU. F. 1. Spr. 6945. T. 1. [in Ukrainian].
5. Denisov, A.E. 2003. *Gosudarstvennye bumazhnye denezhnye znaki 1769–1917. Chast' tret'ja*. Moskva: Numizmaticheskaja literature. [in Russian].
6. Zubko, O., Koliastruk, O. 2023. Hroshovi vidnosyny ukrainskoho emihratsiinoho oseredku mizhvoiennoi Chekhoslovachchyny (1918–1939). *Siverianskyi litopys.* 5–6, s. 129–139. [in Ukrainian].
7. Zubko, O., Kotsur, A. 2025. Prazko-podiebradskyi period zhyttia Volodymyra Yakovycha Shevchenka (1926–1934 rr.). *Naukovi zapysky VDPU imeni M. Kotsiubynskoho. Seriiia : Istoriiia.* 53, s. 159–170. [in Ukrainian].
8. *Istorychna pravda*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/09/28/95309/> (Accessed: 29 January 2026) [in Ukrainian].
9. Karpenko, S. V. 2013. Diktatorskaja vlast' belyh generalov i korrupcija (Jug Rossii, 1918–1920 gg.). *Vlast'*. 7, s. 163–167. [in Russian].
10. Karpus, Z., Sribniak, I. 2000. Formuvannia ziednan Armii UNR u Polshchi v 1920 r. *Ukr. ist. zhurn.* 2000. 1, s. 80–95. [in Ukrainian].
11. Kret M. A. 2024. Fondy TsDAVO Ukrainy yak dzherelo doslidzhennia diialnosti heneral-khorunzhoho Armii UNR Vsevoloda Zmiienka. *Voienno-istorychnyi visnyk.* 3(53), s. 59–60. [in Ukrainian].
12. Intent. URL: <https://intent.press/publications/istoriya/2025/odeska-drukarnia-iaka-obiishla-imperski-zaboroni-ale-ne-perezhila-zabudovnikiv/> (Accessed: 29 January 2026). [in Ukrainian].
13. Holovne upravlinnia rozvidky. URL: <https://gur.gov.ua/content/zmiienko-vsevolod-iukhymovych.html> (Accessed: 29 January 2026). [in Ukrainian].

14. Voienna istoriia. URL: https://warhistory.ukrlife.org/1_02_8.htm (Accessed: 29 January 2026). [in Ukrainian].
15. Korrespondent. URL: <https://ua.korrespondent.net/business/financial/3304610-korrespondent-tsinnist-kupuir-za-100-rokiv-zhodna-z-valuit-v-ukraini-ne-perevershyla-tsarski-rubli-za-doviroi-naseleattia> (Accessed: 29 January 2026). [in Ukrainian].
16. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchikh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (m. Kyiv). (dali TsDAVO). [Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine (Kyiv) (as follows - CSAHAA)]. F. 647. Op. 1. Spr. 1. 35 ark. [in Ukrainian].
17. Sotsialne zabezpechennia ta pidtrymka viiskovosluzhbovtiv ta chleniv yikh simei. URL: <https://social.mil.gov.ua/groshove-zabezpechennya/groshove-zabezpechennya.html> (Accessed: 29 January 2026). [in Ukrainian].
18. TSN. URL: <https://tsn.ua/other/iakyy-realnyy-kurs-dolara-buv-za-srsr-chomu-tse-buv-sekret-pro-iakyy-slid-bulo-movchaty-2832959.html> (Accessed: 28 January 2026). [in Ukrainian].
19. Guzun, V. & Vlasenko, V. (Ed.). 2016. «Anchetat de SMERS: sul SSI si liderul emigratiei ucrainene din Romania in dosarele SBU». Editura Argonaut, Cluj-Napoca. 730 p.
20. Michel de Rivaz. 1997. The Swiss banknote: 1907–1997. Genoud. 299 p.
21. Żabiński, Z. 1981. Systemy pieniężne na ziemiach Polski. Wrocław : Polska Akademia Nauk. 256 s.

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2026.21.359729>

УДК 94 (477.74)«1905»

**ODESA MUNICIPAL DUMA, AS THE CENTER OF THE “PROGRESSIVE”
OPPOSITION TO THE IMPERIAL MONARCHY
(BEFORE THE FORMATION OF THE LIBERAL DEMOCRATIC MOVEMENT
IN ODESA IN 1905)**

Viktor Savchenko

Doctor of Historical Sciences,
Professor of Department of History of
Ukraine,

South Ukrainian National Pedagogical
University named after

K. D. Ushynsky

26 Staroportofrankivska St, Odesa,
65020, Ukraine

ORCID:

<https://orcid.org/0000-0001-5949-2263>

E-mail: lanjeron15@gmail.com

Citation: Savchenko, V. (2026), Odesa Municipal Duma, as the center of the “progressive” opposition to the imperial monarchy (before the formation of the liberal democratic movement in Odesa in 1905). *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 21, pp. 65–76.

Submitted: 19.03.2026.

Abstract

The article is dedicated to the activities of Odesa liberals – “progressives”, who since the spring of 1905 became leaders of revolutionary movements in Odesa. In the period of revolution 1905–1907 one of the main opposition centers in the Russian Empire became the “Union of Unions”, which formed the mass support of the Constitutional Democratic Party. This party itself united the activists of local self-government from the Municipal Duma of Odesa, advocating for the achievement of political and economic freedoms, the overthrow of the autocratic system, the Constitution and the creation of Parliament in empires. Odesa liberals were encouraged by the bourgeoisie, intelligentsia, students, and members of the trade union, who created the “Union of Unions”. Thanks to such support the progressive liberal leaders held on the 14th–18th of January 1905 low revolutionary actions that weakened imperial power in Odesa. The article debunks the anti-historical “conspiracy theory” about the “Jewish conspirators” who were supposedly leaders of the revolutionary movement in Odesa. In the middle of October the revolution in Odesa was developing by the scenario of the “Union of Unions” and its local leaders (S. Yaroshenko, E. Shchepkin, etc.). It is pointed out that it were the state imperial structures, not just of Odesa, but the entire empire, were stirring up anti-Jewish hysteria and state terror in order to weaken the liberation movement, in which at that time as temporary «allies» took part democrats-liberals, socialists, representatives of national movements of peoples who opposed Russian chauvinism.

Keywords: revolution of 1905–1907, anti-semitism, opposition, Odesa Duma, mayor, progressives, cadets, “Union of Unions”.

**ОДЕСЬКА МІСЬКА ДУМА, ЯК ЦЕНТР «ПРОГРЕСИВНОЇ» ОПОЗИЦІЇ
ІМПЕРСЬКИЙ МОНАРХІЇ (ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМУВАННЯ
ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО РУХУ В ОДЕСІ У 1905 Р.)**

Віктор Савченко

Доктор історичних наук, доцент.

Кафедра історії України

Анотація

Стаття, присвячена діяльності одеських лібералів — «прогресистів», що восени 1905 р. стали лідерами революційних подій в Одесі.

ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

вул. Старопортофранківська, 26,
м. Одеса, 65020, Україна

ORCID:

<https://orcid.org/0000-0001-5949-2263>

E-mail: lanjeron15@gmail.com

Цитування: Савченко В. Одеська міська дума, як центр «прогресивної» опозиції імперській монархії (до питання про формування ліберально-демократичного руху в Одесі у 1905 р.). *Чорноморська минушина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України : зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2026. Вип. 21. С. 65–76.

Отримано: 19.03.2026 р.
0,95 д.а.

В часи революції 1905–1907 рр. одним з головних опозиційних центрів в Російській імперії став «Союз союзів», який формував масову підтримку Конституційно-демократичній партії. Саме ця партія об'єднала діячів місцевого самоуправління з міської думи Одеси, виступаючи за досягнення політичних та економічних свобод, повалення самодержавного устрою, Конституцію та створення Парламенту в імперії. Одеських лібералів підтримувала буржуазія, інтелігенція, студентство, деякі профспілки, які створив «Союз союзів». Дякуючи такій підтримці ліберальні лідери провели 14–18 жовтня 1905 р. низку революційних акцій, що похитнули імперську владу в Одесі. В статті розвінчується антиісторична «теорія змови» про «єврейських заколотників», що, нібито керували в Одесі революційним рухом. В середині жовтня події революції в Одесі розгорталися за сценарієм «Союза союзів» та їх місцевих лідерів (С. Ярошенко, Є. Щепкіна та ін.). В той же час вказується, що саме державні імперські структури, на рівні не тільки Одеси, а всієї імперії, роздмухували антиєврейську істерію та державний терор, що б послабити визвольний рух, в якому на той час, брали участь, як тимчасові «союзники»: демократи-ліберали, соціалісти, національні рухи народів, що виступали проти російського шовінізму.

Ключові слова: революція 1905–1907 рр., антисемітизм, опозиція, Одеська дума, міський голова, прогресисти, кадети, «Союз союзів».

Одеська міська дума зразка осені 1905 р. – унікальне явище соціально-політичної історії України. В цей час вона уособлювала революційні надії демократичної революції 1905-1907 рр., формувала «людський потенціал демократичного зламу», намагалася виборювати національні інтереси та демократичні свободи, місцеве самоуправління від імперської тиранії. Восени 1905 р. саме міська дума Одеси стала тригером глобальних змін на півдні України. Автор намагається висвітлити яскраві особистості діячів одеської думи, що стали лідерами демократичного руху в Одесі у 1905 р.

На жаль українські історики недостатньо уваги приділяють феномену міського самоврядування початку ХХ ст., бо цей феномен, прямо не віддзеркалює українські визвольні змагання. Але, демократичні рухи по містах України створювали необхідний загальний фон цих визвольних змагань, в час, коли молодий український визвольний рух ще робив перші кроки разом з антиімперським, антимонархічним рухом, що утворювався на східноєвропейському просторі. З публікацій сучасних істориків, що торкалися «жовтневих подій 1905 р.» треба назвати дослідження О. Бачинської, Т. Гончарука, В. Герасименко (Паламарчук), Ф. Самойлова, Г. Турченко, Є. Назарової та ін., в яких наявна тема опозиційних настроїв в одеському самоврядуванні [2; 5; 6; 7; 13; 19; 24; 25]. Для написання статті використовувалася газетні джерела: популярні в Одесі ліберальні газети: «Одесские Новости», «Одесский листок», «Известия Одесской городской думы», «Сборник Херсонского губернского земства» [11; 15; 16; 17], мемуари та щоденники (С. Вітте,

І. Буніна, Д. Іваненка, С. Штерна) [4; 10; 26; 27], документи сенаторської ревізії «одеських подій» [13]. Частина газетних матеріалів була опублікована в збірці матеріалів під редакцією Г. Ковалю [12]. З історією діяльності Одеської думи та з одеським погромом жовтня 1905 р., пов'язане різке зростання антисемітизму в імперії. Завдання поліцейських фальсифікаторів було простим – представити весь революційний рух як суто «єврейську змову», а діяльність Одеської думи (жовтня 1905 р.), як інструмент цієї змови. З літа 1905 р. у Російській імперії значним накладом стала видаватися антисемітська «погромна» література, як писав С. Вітте, вона створювалася за ініціативою і на гроші департаменту поліції [4, с. 454]. Дослідники подібної літератури сконцентрували увагу на «Протоколах сіонських мудреців» [21], але у 1906-1911 рр. існував значний пласт літератури, яка використовувала саме «одеські події» жовтня 1905 р. Вона слугувала для того, щоб не тільки просувати брутальні антисемітські наративи, а й для того, щоб виправдати організаторів та учасників кровавого єврейського погрому в Одесі. В опусах М. Среднева, В. Базова, О. Єлішева, С. Орлицького, М. Граве реальні події того часу змішуються з фантастичними домислами про «єврейську Південно-російську республіку», про «конвент», яким керують вигадані «єврейські змовники» [1; 8; 9; 18; 23]. Так, в брошюрі В. Базова, головним посилом була теза, що в Одесі у 1905 р. євреї-революціонери намагалися зробити президентом «Південно-російської республіки» «адвоката із выкрестов Пергаментя» [1, с. 5]. Подібна література розглядається під кутом критики, для виявлення реперних точок, на яких був побудований міф про «єврейську змову».

Мета статті – розглядаючи склад «прогресивної групи» міської думи Одеси зразка весни-осені 1905 р., з'ясувати її політичну «фізіономію», лідерів, інструментарій впливу на революційні події, особливу роль в історії «одеської» революції 1905 р. Одним з важливих завдань є відсіч псевдоісторичним, антисемітським міфам та «теоріям», в яких події революції 1905-1907 рр. в Одесі розглядаються як «єврейська змова».

Починаючи з листопада 1904 р. ліберально-демократичний рух в імперії, був репрезентований представниками «прогресистів» в земствах, в установах міського самоврядування, «Союзом освободження». Цей рух поставив за мету обмеження монархії, запровадження Конституції, створення парламенту. Загальні політичні процеси не минули Одесу, де в місцевій думі, було створено неформальне «прогресивне» угруповання (друга половина 1904 р.). Перші «прогресистські» кроки в одеській думі були зроблені міським головою Одеси (1898-1905 рр.): П. Зеленой¹ та його близьким оточенням, в яке входив гласний думи Семен Ярошенко² та ін. Газета писала про П. Зеленого «Прогресист!... Шестидесятник! Прихильник міського самоуправління» [15, 1906, 11 січня]. І дійсно погляди П. Зеленого, в той час збігалися з гаслами «Союза освободження», він наполягав на скасуванні циркулярів, що унеможливлювали викладання української мови у школах. В квітні 1905 р., ще в статусі міського голови Одеси, П. Зеленой, у програмному зверненні на зібранні Херсонського губернського земства, виступив за «скорішу реалізацію нових основ державного устрою», за розвиток держави на «демократичних основах», за права слова,

¹ Зеленой Павло Олександрович (1839-1912) – народ. у шляхет, сім'ї. закін. юр. фак. Харків. універ. Працював у канцелярії Херсон. ген.-губернатора. З 1865 р. член Єлізаветград. земської управи. У 1877 р. переїхав до Одеси, гласний Одес. думи. У 1898-1905 рр. - одес. міск. голова. Підтримав резолюцію зем. та міськ. діячів щодо «українізації школи», був одним із засновників в Одесі товариства «Просвіта». Преса писала, що Зеленой: «постійно живе думками та прагненнями нових реформ», що він «неодноразово висловлювався на захист української мови», був «захисником гласності та другом преси»,

² Ярошенко Семен Петрович (1846-1917) – видатний математик, закінчив математ. відділен. Новорос. універ., залишений в універ. для підготовки до професор. звання. З 1870 р. – доц. кафедри чистої математики. У 1871 р. першим в Н.-О. універ. захистив док. дис., з 1876 р. – орд. професор. У 1881-1890 рр. – ректор Новорос. універ. З 1895 р. засл. професор, три рази поспіль обирався до Одес. міськ. думи. Міський голова Одеси (травень 1905), голова одес. відділ. «Академічного Союзу». З 1907 р. – голова правління одес. банку «Товариства взаємного кредиту».

зібрань, свободу друку, за створення Парламенту на основі загального виборчого права. Вказуючи на «кращі сили суспільства, на чолі з Герценом та Бакуніним», він таврував виступи окремих священників, що нацьковували паству проти студентів, інтелігенції, земців. Підтримавши виступ П. Зеленого, земці Херсонщини, обрали його головою Комісії по удосконаленню процесу створення Державної думи [22, 1905. с. 1518]. М. Среднев вказував: «Зеленой маріонетка, усіма справами в Думі керує Ярошенко та його друзі» [23, с. 2].

Події революції 1905 -1907 рр. почалися з «кровавої неділі». Відгукуючись на ті страшні події «прогресисти» (соратники П. Зеленого: С. Ярошенко, П. Климович, С. Ісакович, М. Драго, Ф. Літвицький та ін.) на засіданні міської думи (21.02.05) внесли пропозицію виділити з міських коштів 5 тис. руб. родинам вбитих та поранених «під час останніх подій» в Петербурзі [11, 1905. с. 1518]. На знак протесту проти злочину «кровавої неділі», С. Ярошенко (голова «Академічного Союзу») змусив раду Новоросійського університету розпочати страйк студентів, дозволивши їм зібрання в стінах університету. С. Ярошенко, вважаючи, що роботу університету, можна буде відновити після «докорінної зміни державного устрою» [11, 1905, С. 1518-1520, додат. №34]. У березні 1905 р., з ініціативи С. Ярошенка, в міській думі була утворена комісія «для вироблення пропозицій для удосконалення державного устрою» (С. Ярошенко на виборах голови цієї комісії перемагає, збираючи 41 голос гласних). Планувалося, що ця комісія буде готувати пропозиції зі створення «демократичної» Державної думи [11, 1905, С. 1521]. С. Ярошенка також обирають на відповідальну посаду до складу Особливої присутності у міських справах¹.

Найбільш близьким до П. Зеленого в думі був Петро Климович², що виступав за розширення місцевого самоврядування, виборював права української мови, стверджував, що «поліція завдяки своїй безсоромній та беззаконній поведінці втратила довіру». Під час виступу П.Климовича «праві» ремствували: «Крамольники!.. Українофіли...» [15. 1906. 20 августа]. «Прогресистів» підтримували й «великі гаманці», серед яких був і гласний думи, майбутній кадет С. Ісакович. Газети писала, що він: «прихильник принципів громадськості та захисником прав міського самоврядування». Він був лідером караїмської громади, яка, переважно складалася з купців та підприємців. Скоріш за все, не тільки С. Ісакович давав гроші на організацію «кадетської фронди»... були, ще інші «добродії»... Так серед гласних думи виділявся «бомбіст-банкір» (за характеристикою М. Среднева) [23, с. 2-3, 46-48] Микола Драго³. От як писала преса про М. Драго: «Лібералізм свій простягає до вищого ступеня», «встиг зайняти надзвичайно чільне місце, і тепер відіграє роль вождя думської партії, що відстоює широку муніципальну програму і користується будь-яким випадком, щоб на перший план поставити ідею міського самоврядування» [15, 1906. 13 августа]. Серед думських «прогресистів» були і інші «великі гаманці»: Яків Новіков (на думку газетярів «Друг Жореса та Чемберлена... кажуть, що за кордоном він республіканець» [15, 1906, 26 августа]⁴, Костянтин Панкєєв («повний сил та прагнень, щоб взяти участь у боротьбі за

¹ Спец. органи адміністративного нагляду за законністю дій міських дум та управ, що діяли тільки в Петербурзі, Одесі, Кронштадті, Миколаєві, Керчі, Севастополі. Вони розглядали справи за скаргами, вирішували суперечки між міськ. головою і управою, між губернатором і думою. До складу входили: губернатор, прокурор окружного суду, міськ. голова, особа на вибір міськ. думи.

² Климович Петро Титович (1855-1920) – член одес. «Старої громади», гласний думи, член «прогресивної групи», кандидат права, адвокат, був серед організаторів одес. «Просвіти». Згодом, держ. діяч УНР (1918), міністр фінансів в уряді УНР. Страчений одес. ЧК.

³ Драго Микола Іванович (1852-1922) – банкір та підприємець, член міськ. управи часів Г. Маразлі, родич мільйонера та гласного одес. думи А. Анатри.

⁴ Новіков Яков Александрович (1849-1912) – народився у сім'ї одес. купців, спадк. почесний громадянин. купець 1-й гільдії, господарь канат. заводу, закінчив юр. фак. Новорос. Університ., в якому викладав, як соціолог і економіст, член. правління Кредит. товариства, голова Будівельної комісії, Купецької палати, гласний одес. міської думи. Один з засновників психологі. школи в соціології.

краще майбутнє», «кадет чистої води»¹) [16, 1905. 20 юля; 14, 1906. 26 августа]. Гліб Нікітін², брати Яловікови³. «Прогресистам» симпатизував колишній міський голова, один із найбагатших людей Одеси, Григорій Маразлі⁴. «Повірений у справах міста», активіст кадетської партії, один із лідерів гільдії присяжних Фелікс Богацький був «представником інтересів» Г. Маразлі, Георгій Пекаторос [16, 1905. 23 ноября], який проводив мітинги в підтримку революційних змін, був колишнім секретарем Г. Маразлі, активіст думської «фронди» Федір Літвицький (про якого преса писала: «завжди прагне бути першим скрипалем... Став думати, що він «червоний», «діяч з широкими суспільними поглядами»)⁵ мав ділові та дружні зв'язки з Г. Маразлі. Замісник та згодом виконуючий обов'язки міського голови Костянтин Андріївський⁶ мав споріднені стосунки з Г. Маразлі [23, с. 21-22]. Про К. Андріївського газети писали: «...в.о. діяча визвольного руху... Під час жовтневих подій – виявив енергію та відому громадянську мужність» [15, 1906. 5 августа]. До цього списку потрапив й майбутній міський голова Одеси В. Протопопов (протеже Г. Маразлі, «людина широких громадських поглядів»⁷), Степан Житков (директор Товариства взаємного кредиту, якого газети вважали: «лібералом», який: «у провінції вважався б червоним... В Одесі – лише блідо-рожевий... Коли Ярошенко намагався організувати свій кабінет із громадськими діячами – С. В. (С. Житкова – В. С.) пропанували у члени управи» [14, 1906. 26 августа]. Вказані прізвища (крім Г. Маразлі) були «засвічені» в публікації присвяченої створенню одеського відділу партії кадетів [27].

Вибори гласних міської думи у березні 1905 р. привели до гострого конфлікту міського самоврядування з владними структурами. За два тури виборів було обрано тільки 58 з 80 необхідних гласних, владні структури були категорично проти третього туру виборів гласних думи [5]. На виборах міського голови (23.04.05) П. Зеленой не зміг зібрати більшість голосів, тому надії «прогресистів» став уособлювати С. Ярошенко, на повторному голосуванні за С. Ярошенка було подано 36 голосів з 54. Газета писала: «Коли Одеса залишалася без голови – усі погляди звернулися на С. П. (С. Ярошенка – В. С.) - Приходьте правити і володіти нами! І він прийшов. ...Складав «громадський» кабінет. Створив прогресивну управу... Незалежність, самостійність, різкість виразів та чесність – особливі риси С.П.» [15, 1906. 24 сентября]. С. Ярошенко виграв вибори, як людина, що очолила «прогресивну партію, що об'єднала найкращих міських діячів», як «передовий борець визвольного руху». Кілька днів (2-11 травня 1905 р.) С. Ярошенко був міським головою

¹ Панкєєв Костянтин Матвійович (1860-1908) – купець, великий землевласник, ред. одес. ліберал. жур. «Южные записки» (1904-1905). гласний одес. думи, за свою політ. позицію у 1906 р. опинився у в'язниці. Газети писали, що він: «насаджує культуру на кадетських з'їздах».

² Нікітін Гліб Федорович (1878-1953) – підприємець, власник будинків в Одесі, гласний міської думи, «прогресист», з 1906 р. - член міської управи.

³ Яловіков Євген Микитович – купець 1-ї, співвласник Торгового Дому «Н.В. Яловіков», спадк. почесний громадянин, господарь заводу, старшина Одес. купецького стану, член комерц. суду від купецтва, Одес. біржового товариства, в.о. голови Бірж. комітету, гласний міської думи. Яловіков Ілля Микитович – інженер, купець 1-ї гільдії, співвласник Торгового Дому, гласний міської думи,

⁴ Маразлі Григорій Григорович (1831-1907) – громадський діяч, філантроп, підприємець. На поч. 1870-х був гласним одесом. думи, членом міськ. управи, за відсутності міськ. голови в 1871-1872, 1873, 1875. виправляв його посаду, міськ. голова Одеси у 1878-1895 рр., з 1883 р. - тасмний радник.

⁵ Літвицький Федір Миколайович (1855-1915) – у 1880-х – пом. одес. військ. прокурора, товариша прокурора Одеса. окр. суду. У 1892 р. вийшов у відставку і перейшов в адвокатуру, член партії кадетів, організатор «Товариства допомоги літераторам та вченим».

⁶ Андріївський Костянтин Ерастович (1858–1935) – син відомого вченого, засновника Куяльницького курорту, закінчив Новорос. Університ., гласний одес. думи, мировий суддя, 1902-1907 рр. – товариш (заст.) одес. міськ. голови, член міськ. управи. Надвірний радник.

⁷ Протопопов Василь Якович (1846-1914) – адвокат, Одес. міськ. голова (з грудня 1905 – до поч. 1908), голова Одес. міськ. думи, старшина присяжних повірених в Одесі.

Одеси. Інавгураційна промова С. Ярошенка закінчувалася закликком: «допомогти нашій багатостраждальній Батьківщині вийти на шлях Світла, Правди та Свободи» [11, с. 1522; 15, 1905. 3 мая]. Згодом стався скандал, С. Ярошенко планував провести «прогресивну, визвольну» міську управу, але державна влада, рахуючи наслідки таких змін, не дала йому це зробити. В результаті С. Ярошенко увійшов у гострі конфлікт, як з градоначальником, з міністерськими структурами, відчуваючи, що міністерство не затвердить його одеським головою (за законом губернатор міг зупиняти виконання постанови думи, якщо вважав, що вона не відповідає загальним державним інтересам) [16, 1905. 13 июня; 15, 1905. 22 мая]. С. Ярошенко склав з себе повноваження городського голови і члена управи, заявивши, що: «втратив віру в Думу... у можливість мати більшість в управі». 12 травня 1905 р. до С. Ярошенка прибула делегація думи (К. Андрієвський, П. Крижановський, В. Протопопов), що мала на меті умовити С. Ярошенка залишитися на посаді. Але останній заявив, що причиною «відставки» було «балотування в думі, що показало, що він не має більшості». Разом з С. Ярошенком у відставку пішли новообрані члени міської управи – «прогресисти»: Р. Орженський, Є. Сидоренко, А. Мерман [11, с. 1535].

В червні 1905 р. був обраний «компромісний» міський голова Петро Крижановський¹. Але, С. Ярошенко не втрачав свого впливу, у липні 1905 р., він був обраний членом фінансової та бюджетної комісії у думі [11, с. 2396]. 21 липня 1905 р. С. Ярошенко намагався оголосити свою доповідь про необхідність зняття воєнного стану в Одесі. Тимчасовий військовий генерал-губернатор: «усунув цю доповідь з питань, що слухаються» [11, с. 2405; 16, 1905, 6 декабря]. В останні дні липня 1905 р. С. Ярошенка, що концентрував зусилля на організації одеської групи «Союза освобождения», рішенням Тимчасового військового генерал-губернатора (за законом часів військового часу) було вислано з Одеси до Вологодської губернії за «за антиурядову діяльність». 5 вересня 1905 р. 28 гласних «прогресистів» (пропозиція М. Драго, С. Житкова), подали заяву «про звільнення міста» від режиму військового стану «що б населенню була дарована свобода слова, друку та зборів, недоторканності особистості і житла, що були відновлені в правах всі особи, які «постраждали за свої політичні переконання». Тимчасовий військовий генерал-губернатор заборонив обговорення цього питання у думі [11, с. 2545].

Через тиждень, після зняття воєнного стану (30.09.1905), С. Ярошенко тріумфально повернувся до Одеси і знову став відвідувати засідання думи, сплативши думських «прогресистів», сила яких була у підтримці суспільства, у впливі на професуру університету, викладачів-освітян, студентство. С. Ярошенко знову одеський «Академічний союз» (університетської професури). У вересні 1905 р. у Новоросійському університеті було обрано ректора «демократичних переконань» Івана Занчевського² (соратника С. Ярошенка). Вже через тиждень після цього обрання новий ректор входить у конфлікт з Тимчасовим генерал-губернатором, який заборонив проводити зібрання в університеті під час воєнного стану і залякував І. Занчевського значним штрафом за проведення такого зібрання «небажаної публіки» [20, с. 2320].

«Бойовою» силою «прогресистів» став «Координаційний Союз студентів» та «Союз молодших викладачів університету». Саме в той час формувалася структура, яка мала стати підґрунтям для масової підтримки «кадетської революції» - «Союз союзів»³, в який основу

² Занчевський Іван Михайлович (1861-1928) – видатний математик, закін. фіз.-мат. фак. Новорос. універ., з 1891 р. – орд. професор, док. приклад. математики. з 1900 р. – декан фіз.-мат. фак. Новорос. універ., у 1905-1907 рр. – ректор Новорос. універ., стат. радник. У 1905 р. виступав за рев. зміни, внаслідок чого проти нього було порушено судову справу.

³ «Союз союзів» – об'єднання проф.-політ. спілок, що знаходилося під впливом кадетів. Виступали за скликання Установчих зборів, повалення самодержавства. Установчий, з'їзд у травні 1905 р. брав участь у проведенні загал. політ. страйку у жовтні 1905 р. («Союз земців-конституціоналістів», «Союз інженерів і техніків», «Союз залізничників», «Союз друкарів», «Союз службовців», «Союз вчителів», «Союз

складали професійні союзи інтелігенції, службовців, студентів. Члени «Академічного союзу»: Є. Щепкін¹, та лідер «Союзу молодших викладачів університету» Р. Оржнецький долучилися до організації «Спілки конторників та бухгалтерів» та «Союз моряків торговельного флоту». Члени «Союзу адвокатів» А. Богомолець, Г. Пекаторос, Є. Сидоренко, І. Хмельницький долучилися до створення інших «союзів» [23, с. 4]. Чорносотенні автори виділяли з «Союзу адвокатів» Осипа Пергамент, нагородивши його званням «єврейського президента» (у 1905 р. він був обраний головою Совета присяжних повірених Одеського судового округу). О. Пергамент з лютого 1905 р. почав «займатися політикою», в квітні 1905 р. став гласним міської думи, а в липні 1905 р., «за революційні виступи», був висланий з Одеси до Пермської губернії. 10 жовтня 1905 р. О. Пергамент повернувся до міста, увійшовши до складу кадетської партії [16, 1905. 5 листопада]. Одеська преса також була на боці «прогресистів»: газ. «Одесский листок» фактично стала органом «Союза освобождения», газ. «Одесские новости» подавала матеріали з закликами до непокори владі, одного з популярних журналістів газ. «Южное обозрение» Петра Герцо-Виноградского «Люэнгрин» за рішенням рішенням генерал-губернатора було заслано до Вологодської губернії.

14 жовтня 1905 р. студенти та учні середніх навчальних закладів провели антимоноархічну маніфестацію – «дитячу революцію», під час якої кілька підлітків було побито та поранено поліцією. Побиття молоді привело до протестів громадськості. Надвечір 14 жовтня 1905 р. на нараді гласних міської думи, професорів університету, представників громадських організацій, лунали протести проти свавілля влади та пропозиції замість поліції «створити міську міліцію» з студентів (матеріально городових утримувало міське самоуправління, а впливу на них не мало) [16, 1905. 21 жовтня]. Діяч «українських автономістів» І. Луценко, запропонував перервати зв'язки одеської думи з центральною адміністрацією і доповнити склад думи шляхом виборів «серед всіх класів населення»².

Вранці 16 жовтня 1905 р. в Одесі почалося «студентське» повстання, молодь збудувала 11 барикад, озброєні студентські дружини вступали в перестрілки з поліцією та військом. Владі, за кілька годин, вдалося знищити барикади, розігнати протестувальників (вбито 9, поранено 80, арештовано 214 протестувальників). В цей день частина міської думи (30 гласних) приймає рішення про створення «Дорадчого комітету при міському голові» (далі «комітет») [16, 1905. 14 жовтня] «з різних верств суспільства, з представників союзних та робочих організацій» [15, 1905. 1 жовтня]. Був запропонований кількісний склад «комітету» у 35-42 чол., але списки не були оприлюднені [16, 1905, 20 жовтня]. Можна вважати, що до «комітету» увійшли «думці» (С. Ярошенко, П. Зеленой, П. Климович, С. Ісакович. К. Андрієвський, М. Драго, С. Житков, Ф. Літвицький, К. Панкєєв, Г. Вольфензон, С. Чаушанський., К. Скачков, Я. Новіков, О. Пергамент, Г. Нікітін (кандидати: В. Протопопов, Ю. Саморуло)... «Комітет» спирався на структури «Союза союзів», який делегував до «комітету» своїх представників: «Академічний союз» (Є. Щепкін, Р. Оржнецький, В. Коссинський, В. Зав'ялов?), «Союз міських службовців» (Ф.Шульга, С. Лисенко?) [16, 1905. 29 жовтня], Союз літераторів (Ізгоев, В. Жаботинський, Лазарович?), «Союз лікарів» (Василевський, О. Микільський Дю-Буше, Александровський?), «Союз інженерів (Новінський, Соколов?), «Союз адвокатів» (І. Хмельницький, А. Богомолець?), «Союз рівності жінок» (Барська-Рашкович), «Союз медичного персоналу»

письменників», «Союз конторників і бухгалтерів», «Союз адвокатів», «Союз медичного персоналу», «Союз фармацевтів», «Селянська спілка», «Академічний союз», «Союз студентів»).

¹ Щепкін Євген Миколайович (1860-1920). З 1898 р. – професор історії Новорос. універ. З 1904 р. організатор одес. групи «Союзу визволення», член І-ї Держ. думи від Одеси, член ЦК кад. партії. За опозиц. діяльність опинився в тюрмі та був звільнений з університету.

² Луценко Іван Митрофанович (1863-1919) – громад., політ. і військ. діяч України, політик, лікар, у жовтні 1905 р. голова Одес. товариства «Просвіта», член Центральної Ради (1917-1918). У 1918 р. – голова цив. управління Херсонщини (Директорія УНР).

(М. Лисенков). Можливо, до «комітету» був запрошений І. Луценко «від українських організацій» [15, 1905. 4 листопада]. 16 жовтня міський голова П. Крижановський погодився очолити «комітет» з представниками «союзних організацій», тоді він вважав це «живим зв'язком» з громадою міста [23, с.7]. Чорносотенні автори, маючи на увазі «комітет», згадують про нього як про «революційний Конвент», хоча в жодному документі він таку назву не носив. Вказані автори так, пов'язували діяльність «Конвенту» з міфічними спробами створити «Південноросійську республіку» «єврейського президента» О. Пергаментя. Згодом вказуючи на «керівників революції» з міської думи, вони будуть називати їх членами «одеського Конвенту».

На засіданні одеської міської думи, що перетворився в антиімперський мітинг, надвечір 17 жовтня 1905 р. прийшло 700 осіб «публіки». Одеситів непокоїли факти побиття заарештованих (після подій 16.10.05) в Бульварній поліцейській ділянці. Думська комісія (Комітет з розбору насильства), фіксувала сліди побоїв, вимагала звільнення неповнолітніх, що привело до звільнення за наказом градоначальника 27 дітей. Коли вночі з 17 на 18 жовтня (на загальних зборах в міській думі) міський голова оголосив інформацію «про Маніфест 17 жовтня» в залі запанувала ейфорія, лунали заклики до суду над градоначальником та керівниками поліції, до революційних змін [14, с. 1500]. Думці одногосно вшанували пам'ять загиблих, виявили підтримку «жертвам свавілля» (16.10.05) [23, с. 9]. Професор Є. Щепкін запропонував «думцям» взяти участь у траурній процесії поховання «жертв революції» та віддати останню шану загиблим, «захватним правом» змінити поліцію студентською міліцією [23, с. 95].

Зранку 18 жовтня 1905 р. маніфестанти під червоними прапорами, скандуючи «Геть самодержавство!», увірвалися до зали міської думи. З фронтона думи було скинуто гасло «Боже, Царя храни», на даху думи з'явився червоний прапор з написом: «Честь и слава борцам, погибшим за свободу». Натоп радів «променям свободи», місто перетворилося на суцільний мітинг, де збиралися пожертви «на революцію», загони студентської міліції роззброювали поодиноких поліціантів. І. Бунін у щоденнику фіксує: «Вже утворено міліцію... було зібрання гласних думи разом із публікою і одногосно вирішили підняти на думі червоний прапор. Прапор підняли, потім вимагали поховати «загиблих за свободу» на Соборній площі, на що дума знову погодилася» [26, с. 48]. Дума перетворилася в трибуну революції, засідання думи (під керівництвом К. Андрієвського) оголосило «світанок свободи», вимагаючи у влади «звільнення всіх політв'язнів» та відставки градоначальника. «Думці» «у повному складі» (скоріше відсотків 70 співчуваючих «визвольним ідеям» та тимчасових «попутчиків») вирішили взяти участь у похороні «жертв барикад», оголосивши хвилину мовчання «за жертвами свавілля». К. Андрієвський, від імені думи, особисто привіз траурний вінок до моргу, де знаходилися тіла загиблих. Частина «думців» підтримала гасло повалення самодержавства. У той же час, на запрошення «для консультацій» до градоначальника завітали В. Крижановський разом із Є. Щепкіним (як представником «Союзу союзів»). Останній, в ультимативній формі, «виходячи з Маніфесту», виставив «союзні вимоги»: політична амністія, роззброєння поліції, повернення військ до казарм, дозвіл на урочисті похорони загиблих на барикадах. Є. Щепкін заявляв, що «поліцію знищено... загарбницьким правом», що місця поліції в Одесі буде займати студентська міліція [16, 1905. 30 жовтня]. Цікаво, що саме після цієї зустрічі градоначальник відкликав поліцейських зі своїх постів (можемо тільки рахувати, або він розгубився під тиском карколомних обставин, або він вже тоді спланував погромну провокацію). В газеті «Ведомости одесского градоначальства» градоначальник опублікував звернення до одеситів, пропануючи підтримати поліцію, заявляючи, що поліцейські повернуться: «якщо довкола кожного з них стане по десять городян» [3, 1905. 18 жовтня]. Опівдні козаки зняли червоний прапор з даху думи, а півсотня козаків розігнала натоп, що намагався захопити міське жандармське управління. Поява козаків на площі біля думи привела до розгубленості серед «думців», спонукавши П. Крижанівського до візиту до командуєчого військами Одеського

округу генерала О. Кульбарса. Але, останній заспокоїв візитера, наказавши військам «не висовуватися». Дума ухвалила відправити до генерала Кульбарса делегацію думців (К. Андрієвського, С. Ярошенка, А. Швенднера). Делегати були здивовані тим, що отримали від генерала «доброзичливу відповідь» та «подяку студентам» за охорону міста. На вечірньому засіданні думи ці делегати звітували, що командувач Кульбарс «задоволений порядком», що він обіцяв прибрати по дорозі похоронної процесії, війська, які охоронятимуть лише в'язницю і поліцейські дільниці.

Одночасно з опублікуванням «Маніфесту 17 жовтня» у вищих сферах влади відбулися суттєві зміни. Головою Ради міністрів імперії було призначено ліберала С. Вітте, до складу уряду планувалося залучити громадських діячів. Кадети, попередньою умовою своєї участі в уряді, поставили скликання Установчих зборів. Переоцінюючи свою політичну спроможність, кадети видавали бажане за дійсне, рахуючи, що самодержавство вже агонізує. Настрій нестабільності встановився і в вищих сферах державного управління, одеський поліцмейстер М. Головін раптово заявив про відставку. С. Вітте згадував про «повну дезорганізацію влади» після оприлюднення «Маніфесту»: «17 жовтня для провінційної влади впало, як грім на голову, більшість провінційної влади не розуміла, що трапилося...» [4, с. 553].

Вдень 18 жовтня, у міській управі «близько 20 осіб, які вважали себе членами комітету», підготували революційний проєкт звернення «комітету» до одеситів. Коли П. Крижановському дали на підпис це звернення, що починалася зі слів: «Нарешті самодержавство впало в прірву», він не тільки відмовився його підписувати, але й заявив, що «виходить з комітету» і подає у відставку з посади міського голови (передав владні повноваження голови своєму замісникові К. Андрієвському). Згодом, на шпальтах газет з'явиться «Звіт П. Крижановського з причини відмови від посади», в якому він виправдовувався, що: «звернення... не відповідало моїм переконанням», що «службовці міської управи погрожували страйком, якщо Дума не виконає їхніх умов», «що засідання Думи не могли більше проходити в звичному режимі, тому що зала Біржі наповнювалась публікою до 800 осіб, й будь-які пропозиції міського голови тонули в атмосфері загального мітингу... залишалося шукати приватні приміщення та проводити закриті засідання, щоб публіка не спричинила зриву обговорень питань». Пояснюючи свою «втечу з посади» П. Крижановський жалівся, що «комітет»: «...почав ставити власні умови, які не збігалися ні з завданнями міського самоврядування, ні з позиціями міського голови... Я бачив, що населення роздвоїлося, витворилося дві течії, їх зіткнення призведе до кровопролиття... у міського самоврядування немає ніяких засобів для попередження цієї біди, ніяке моє втручання... не може зупинити майбутні жахи і ніякі звернення до населення в даних умовах не є засобом заспокоєння, а навпаки, може лише ще більше розпалити жагу у ворогуючих сторін» [16, 1905. 30 октября]. Він скаржився, що «комітет»: «...надає собі значення вже існуючого де-факто виконкому громадської безпеки» (в той же час він не наважився розпустити «комітет») [16, 1905. 1 ноября; 23, с. 20].

На емоціональному під'юмі К. Андрієвський прийняв посаду, дума проголосувала за створення міської міліції з загонів студентів та з учнів морехідного училища. П. Зеленой привітав «молодь і робітничий клас», що змінюють історію, а «думці» одноголосно (в залі залишалося приблизно 30 гласних) вітала студентів, що «з ризиком для життя відстоювали порядок» висловивши «подяку студентству та 75 відважним морякам» за охорону міста 18 жовтня [14]. Згодом градоначальник буде наполягати на тому, що революція «хотіла прикритися авторитетом одеської думи» [9, с. 67].

Подібні процеси проходили не тільки в Одесі. С. Вітте згадував, що в столиці 19 жовтня 1905 р., до нього, вже як до прем'єр-міністра, зверталися представники столичного «Союзу преси», з вимогами негайно звільнити генерала Трепова (С.-Петербурзький генерал-губернатор), вивести війська зі столиці, а місто «віддати міській міліції». С. Вітте вказував, що: «Союзи являли апофіоз російської революції осені 1905 р.,

вони керували страйками» [4, с. 544-547]. Гласний Полтавської міської думи Д. Іваненко, згадував про те, що міська дума також вимагала створення міської міліції, амністії, скликання Державної думи з «установчими функціями» [10, с. 254].

Отже, початкова діяльність одеських думських «прогресистів» (до початку єврейського погрому в Одесі 19-21 жовтня 1905 р.), треба вказати на те, що вони мали кадетську політичну «фізіономію», всі дії «прогресистів» та «інструментарій» їхнього впливу на революційні події був пов'язаний зі стратегією «Союза союзів» – унікального центру спротиву царату другої половини 1905 р. «Союз освобождения», а згодом, Конституційно-демократична партія грали особливу роль в історії «одеської» революції 1905 р., її лідери намагалися сформувати політичний центр тяжіння в міській думі, претендуючи на центр «визвольного руху», прагнучі до обмеження феодального самодержавного устрою в імперії. Революціонери прагнули провести захоплення влади в місті, формуючи збройні студентські загони та «Союзи» різних груп населення. «Прогресисти» у своїх діях враховували партійну дисципліну та партійну програму (Конституція, парламент, політичні та економічні свободи). Склад «прогресивної групи» (приблизно 30 гласних та ще 10 – 15 гласних що ситуативно приєднувалися до «прогресистів») міської думи був переважно українського та російського походження, тільки кілька гласних були грецького, німецького, караїмського та єврейського походження (Г. Вольфензон, хрещений єврей О. Пергамент). Одеські думці були достатньо заможними діячами та були пов'язані з найбагатшими людьми міста (Г. Маразлі, А. Анатра), Виходячи з того, не можна казати про «єврейську змову» в одеській думі, або про «прогресистів», як про провідників «єврейського впливу», як це робили заангажовані автори періоду реакції. В той же час можна твердити, що «визвольна» діяльність «прогресистів» в Одесі, привела до побоювання у владних структурах, що судомно шукали шляхи для збереження своєї влади. Вже надвечір 18 жовтня 1905 р. влада обрала інструмент терору та погромів, приправляючи свої злочини чутками про «єврейську змову» та «єврейських революціонерів» в Одеській міській думі. Згодом, з допомогою погромної пропаганди, залякування, поновлення військового стану в Одесі владі вдалося зберегти свої позиції.

Джерела та література:

1. Базов В. Еврейская смута в Одессе. М.: Тип. Общества распространения полезных книг, арендуемая В.И. Вороновым, 1907. 107 с.
2. Бачинська О. А., Вегерчук С. М., Самойлов Ф. О. Історія Одеси й Одещини (кінець XVIII ст. – 1914 р.). Одеса: Астропринт, 2012. 504 с.
3. *Ведомости Одесского градоначальства*. 1905. Одесса.
4. Витте С. Ю. Избранные воспоминания. М.: Мысль, 1991. 560 с.
5. Герасименко В. Міські голови Одеси на тлі революційних подій 1905 року. *Чорноморська минувшина: Записки відділу історії козацтва на півдні України*. 2020. Вип. 15. С. 54-61.
6. Гончарук Т. Петро Климович: керуючий фінансами незалежної України. *Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917-1920 рр.* / Т. Вінцовський, Т. Гончарук, В. Хмарський та ін.; Одеса: ТЕС, 2011. С. 68-88.
7. Гончарук Т., Герасименко В., Жиленкова І. Ініціативи міського голови Одеси П. О. Зеленого на сторінках «Известий Одесской городской думы» (1898-1905). *Інтелігенція і влада. Одеса*, 2018. С. 214-230.
8. Граве N.S. К истории еврейства. *Русский архив*. М., 1911. Т.135. №4, с. 570-579.
9. Елишев А.И. (Клишев) Октябрьское вооруженное восстание в Одессе. М., 1908. 108 с.
10. Іваненко Д. А. Записки и воспоминания 1888-1908. Полтава: Полт. голос. 1911. 286 с.
11. *Известия Одесской городской думы*. 1905.
12. Коваль Г.П. Гласні Одеси. Галерея. 1906 р. Кн. І. Миколаїв, 2022. 100 с.; Стара Дума. Кн. ІІ. Миколаїв, 2022. 127 с.
13. Ковальчук С. Одеські кадети на сторінках партійної преси. *Інтелігенція і влада. Одеса*, 2011. Вип. 22. С. 186-193.

14. Материалы к истории русской контрреволюции. Т. 1: Погромы по официальным документам. СПб.: «Общест. польза», 1908. 1700 с.
15. *Одесские новости* (Одесса) 1905-1906.
16. *Одесский Листок* (Одесса). 1905.
17. *Одесский университет за 75 лет*. Одеса: ОГУ, 1940. 198 с.
18. Орлицкий С.С. Южно-русская республика. *Исторический вестник*. СПб., 1907. Т. 107. №3. С. 875-901.
19. Паламарчук В. Миський голова Петро Адамович Крижановський – «казковий принц, що має розбудити сплячу красуню Одесу». Південний захід. Одесика. Одеса, 2017. Вип. 23. С. 208-212.
20. 19.Професори Одеського (Новоросійського) університету: біогр. слов. Т. 1: Ректори / ОНУ ім. І. І. Мечникова, Наук. б-ка. Одеса, 2005.
21. 20.Скуратовський В. Проблема авторства «Протоколов сионських мудрецов». Київ: Дух і Літера, 2001. 260 с.
22. 21.*Сборник Херсонского земства*. 1905. №4. С. 135-141.
23. Среднев Н. *Одесский конвент в Октябрьские дни 1905 г.* Одесса: Рус. мысль, 1907, 54 с.
24. Турченко Г. Ф., Назарова Є. П. Революція 1905-1907 гг.: одесский Конвент. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2011. Вип. XXXI. С. 103-111.
25. Турченко Г. Ф., Назарова Е. П. Региональное движение в южно-украинском регионе в начале XX века. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2011, Вип. XXX. С. 138-148.
26. 25.Устами Буниных (Дневники). Т.1. 1881-1920. М.: Посев. 2005. 368 с.
27. Штерн С. Десятилетие к.-д. партии в Одессе (клочки воспоминаний). Одесса: Тип. «Одес. листок», 1915. 20 с.

References:

1. Bazov V. (1907) *Yevreiskaya smuta v Odesse*. M.: Tip. Obshchestva rasprostraneniya poleznikh knig, arenduemaya V.I. Voronovim. [in Russian].
2. Bachynska O. A., Veherchuk S. M., Samoilov F. O. (2012) *Istoriia Odesy y Odeshchyny* (kinets XVIII st. – 1914 p.). Odesa: Astroprynt. [in Ukrainian].
3. *Vedomosti Odesskogo gradonachalstva* (1905). Odessa. [in Russian].
4. Vitte S. Yu. (1991) *Izbrannie vospominaniya*. M.: Misl. [in Russian].
5. Herasymenko V. (2020) *Miski holovy Odesy na tli revoliutsiinykh podii 1905 roku. Chornomorska mynuvshyna*. Vyp. 15. S. 54-61. [in Ukrainian].
6. Honcharuk T. (2011) *Petro Klymovych: keruiuchy finansamy nezalezhnoi Ukrainy. Chornomorska khvyliia Ukrainskoi revoliutsii: providnyky natsionalnoho rukhu v Odesi u 1917-1920 rr. / T. Vintskovskiy, T. Honcharuk, V. Khmarskiy ta in.*; Odesa: TES,. S. 68-88. [in Ukrainian].
7. Honcharuk T., Herasymenko V., Zhylenkova I. (2018) *Iniatsiatyvy miskoho holovy Odesy P. O. Zelenoho na storinkakh «Yzvestyi Odesskoi horodskoi dumi» (1898-1905). Intelihentsiia i vlada*. Odesa. S. 214-230. [in Ukrainian].
8. Grave N.S. (1911) *K istorii Yevreistva. Russkii arkhiv*. M. T. 135. №4. S. 573. [in Russian].
9. Yelishhev A. I. (Klishev) (1908) *Oktyabrskoe vooruzhennoe vosstanie v Odesse*. M. [in Russian].
10. Ivanenko D. A. (1911) *Zapiski i vospominaniya 1888-1908*. Poltava: Polt. Golos. [in Russian].
11. *Izvestiya Odesskoi gorodskoi dumi* (1905). [in Russian].
12. Koval H.P. (2022) *Hlasni Odesy. Halereia. 1906 rik*. Kn. I. Mykolaiv. 100 s.; Stara Duma. Kn. II. Mykolaiv. [in Ukrainian].
13. Kovalchuk S. (2011) *Odeski kadety na storinkakh partiinoi presy. Intelihentsiia i vlada*. Vyp. 22. S. 186-193. [in Ukrainian].
14. *Materiali k istorii russkoi kontrrevolyutsii* (1908). T. 1. *Pogromi po ofitsialnim dokumentam*. SPb.: «Obshchest. polza» [in Russian].
15. *Odesskie novosti* (1905-1906) [in Russian].

16. *Odesskii Listok* (1905) [in Russian].
17. *Odesskii universitet za 75 let* (1940). Odesa: OGU. [in Russian].
18. Orlitskii S.S. (1907) Yuzhno-russkaya respublika. *Istoricheskii vestnik*. SPb. T. 107. №3. S. 875-901. [in Russian].
19. Palamarchuk V. (2017) Miskyi holova Petro Adamovych Kryzhanovskiyi – «kazkovyi prynts, shcho maie rozbudyty spliachu krasuniu Odesu». *Pivdennyi zakhid. Odesyka*. Odesa. Vyp. 23. S. 208-212 [in Ukrainian].
20. Profesory Odeskoho (Novorosiiskoho) universytetu: biohr. slov. (2005) T.1: Rektory / ONU im. I. I. Mechnykova, Nauk. b-ka. Odesa. [in Ukrainian].
21. Skuratovskii V. (2001) Problema avtorstva «Protokolov sionskikh mudretsov». Kyiv. [in Russian].
22. Sbornyk Khersonskoho zemstva (1905). Kherson. [in Russian].
23. Srednev N. (1907) Odesskii konvent v Oktyabrskie dni 1905 g. Odessa. [in Russian].
24. Turchenko G. F., Nazarova E. P. (2011) Revolyutsiya 1905-1907 gg.: odesskii Konvent. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, Vyp. XXXI. S. 103-111. [in Russian].
25. Turchenko G. F., Nazarova Ye. P. (2011) Regionalnoe dvizhenie v yuzhno-ukrainskom regione v nachale XX veka. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. Vyp. XXX. S. 138-148. [in Russian].
26. Ustami Buninikh (Dnevniky) (2005) T. 1. 1881-1920. M.: Posev.[in Russian].
27. Shtern S. (1915) Desyatiletie k.-d. partii v Odesse (klochki vospominanii). Odesa: Tip. «Odes. listok». [in Russian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2026.21.360802>

УДК 378-055.2(477.74-25)"1910/1911":61(091)

THE OPENING OF THE HIGHER WOMEN'S MEDICAL COURSES IN ODESA AND THE RESULTS OF THE FIRST ACADEMIC YEAR: CEREMONIES AND DIFFICULTIES

Olena Uvarova

PhD (History), Associate Professor

Odesa National Medical University

2 Valikhovskiy Lane,

Odesa, 65001, Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0003-2274-4003>

E-mail: uvarova@ukr.net

Citation: Uvarova, O. (2026), The opening of the Higher Women's Medical Courses in Odesa and the results of the first academic year: ceremonies and difficulties. *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 21, pp. 77-84.

Submitted: 22.03.2026.

Abstract

This article examines the opening of the Odesa Higher Women's Medical Courses in 1910 and analyses the difficulties faced by both the institution's administration and the female students during their first year of study. It provides details of the opening ceremony held on 26 September 1910, describes the numbers and religious composition of the first cohort of students, and examines their financial circumstances and the challenges of funding the courses. Attention is drawn to the fact that one of the causes of financial difficulties was the requirement to adhere to a 10% quota for the admission of female students of the Jewish faith, which the Pedagogical Council was obliged to observe when admitting students. A separate analysis is provided of the state of the educational process during the period of student protests in the autumn–winter of 1910–1911, and the measures taken by the teaching staff to prevent possible strikes and disturbances of public order. The citations provided allow us to trace the reflections of those involved in the establishment of the courses. The facts presented supplement local history research on the history of education in Odesa, as well as the broader history of higher women's medical education in the Ukrainian lands during the imperial era. New materials from fond No. 62, 'Odesa Higher Women's Medical Courses', of the State Archives of the Odesa Region have been introduced into academic circulation.

Keywords: education, women's education, higher women's medical education, higher women's medical courses, government policy on education, gender stereotypes, women's studies, students, Odesa.

ВІДКРИТТЯ ВИЩИХ ЖІНОЧИХ МЕДИЧНИХ КУРСІВ В ОДЕСІ ТА ПІДСУМКИ ПЕРШОГО НАВЧАЛЬНОГО РОКУ: УРОЧИСТІ ТА ТРУДНОЩІ¹

Олена Уварова

Кандидат історичних наук, доцент
Одеський національний медичний
університет
Валіховський пров., 2,
м. Одеса, 65001, Україна
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0003-2274-4003>
E-mail: uvarova@ukr.net

Цитування: Уварова О. Відкриття вищих жіночих медичних курсів в Одесі та підсумки першого навчального року: урочистості та труднощі. *Чорноморська минувшина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України: зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2026. Вип. 21. С. 77-84.

Отримано: 22.03.2026 р.
0,7 д.а.

Анотація

У статті висвітлено відкриття у 1910 р. Одеських вищих жіночих медичних курсів, а також проаналізовано труднощі, з якими зіткнулися як адміністрація закладу, так і слухачки протягом першого року навчання. Подано відомості про урочистості з нагоди відкриття курсів 26 вересня 1910 р., охарактеризовано кількісний склад і конфесійний розподіл першого набору слухачок, розглянуто їхнє матеріальне становище та проблеми фінансового забезпечення курсів. Звернуто увагу на те, що однією з причин фінансових труднощів було дотримання 10 %-ої норми щодо прийому осіб юдейського віросповідання, якої змушена була дотримуватися Педагогічна рада під час прийому курсисток. Окремо проаналізовано стан навчального процесу в період студентських хвилювань восени–взимку 1910–1911 рр. та заходи, ужиті викладацьким складом для запобігання можливим страйкам і порушенням громадського порядку. Наведені цитати дають змогу простежити рефлексію осіб, причетних до заснування курсів. Представлені факти доповнюють краєзнавчі дослідження з історії освіти в Одесі, а також загалом історії вищої жіночої медичної освіти на українських землях у добу імперії.

До наукового обігу введено нові відомості з документів фонду № 62 «Одеські вищі жіночі медичні курси» Державного архіву Одеської області.

Ключові слова: *освіта, жіноча освіта, вища жіноча медична освіта, вищі жіночі медичні курси, урядова політика в освіті, гендерні стереотипи, жіночі студії, студентство, Одеса.*

Росіна Гейкель (1842–1929) – перша жінка-лікар (1878) у Фінляндії та загалом у Скандинавських країнах – на початку свого медичного навчання отримала листа від брата Альфреда. У ньому він, хоча й зі скепсисом, висловлював підтримку її прагненню здобути медичну освіту, водночас переймаючись, чи будуть її спідниці зручними для роботи і як вона витримуватиме запахи в анатомічній залі [20]. Однак не особливості одягу, не риси характеру, не нібито нездатність до інтелектуальної діяльності чи надмірна сентиментальність були впродовж століть перешкодами для здобуття жінками вищої освіти.

¹ Робота над статтею здійснювалася авторкою під час перебування в Інституті Александері (Університет Гельсінкі, Фінляндія) у межах Visiting Fellows Programme у вересні 2025 р. Авторка висловлює щирю вдячність керівництву та науковій спільноті Інституту Александері за всебічну підтримку та професійне середовище, а також дякує адміністрації та співробітникам Державного архіву Одеської області за створення приємних умов для опрацювання архівних фондів.

Вирішальними бар'єрами залишалися гендерні стереотипи та урядова політика, що закріплювала відповідні законодавчі обмеження.

У контексті розвитку жіночої медичної освіти на українських землях у складі Російської імперії прагнення жінок до освіти супроводжувалися вагомими соціально-політичними трансформаціями. Реформи 1860–1870-х рр., революція 1905–1907 рр., а також загальні модернізаційні процеси створили підґрунтя для активізації жіночого руху й зростання попиту на вищу освіту серед жінок [11]. Наявність освіти, своєю чергою, ставала важливим чинником посилення їхньої ролі в різних сферах життя [16]. Суспільні тенденції до рівності прав в освіті поступово посилювалися у другій половині XIX – на початку XX ст., що відображалось, зокрема, у значному попиті жінок на здобуття медичної професії. Ці процеси в різних країнах стали об'єктом численних спеціальних досліджень, серед яких є праці, присвячені як окремим постатям [19; 20], так і створенню навчальних закладів [18] та загальним питанням боротьби жінок за освіту [17]. Історія становлення вищої медичної освіти для жінок в Україні досі не відображена в повному обсязі, проте окремі аспекти появи спеціалізованих курсів у Києві, Одесі та Харкові привернули увагу дослідників К. Кобченко [12], О. Мельника [13], І. Робака [15].

Актуалізація проблем гендерної рівності сьогодні, демографічні зміни в українському суспільстві, зростання частки дівчат і жінок у медичній освіті, а також необхідність формування професійної ідентичності медика зумовлюють вивчення історії жіночої освіти та участі українських жінок у медицині.

Серед небагатьох навчальних закладів початку XX ст., що надавали жінкам можливість здобути медичну освіту, були Одеські вищі жіночі медичні курси, які діяли у 1910–1920 рр. «Нині однією з суттєвих прогалин у системі вищої освіти в Одесі є відсутність Вищих жіночих медичних курсів... З метою заповнення цієї прогалини група професорів медичного факультету Новоросійського університету поставила собі за мету відкрити в Одесі Вищі жіночі медичні курси», – так згадували початок реалізації своєї ідеї представники Педагогічної ради курсів у пояснювальній записці від 19 березня 1910 р., адресованій Одеській міській управі [3, арк. 13зв.].

Ініціативну групу професорів очолив тодішній ректор університету, професор С. В. Левашов (1856–1919). Майже два роки односторонні витратили на організацію та облаштування курсів¹. За цей період було отримано дозвіл на їх відкриття від Міністерства народної освіти, яке затвердило Положення про курси (24 серпня 1909 р.), сформовано склад Педагогічної ради на чолі з професором С. В. Левашовим, знайдено кошти на придбання будівлі для навчання, а головне – подано клопотання до міської влади щодо можливості користування міськими лікарнями, анатомічними приміщеннями, бактеріологічною станцією та іншими установами для організації навчального процесу, на що згодом було отримано відповідний дозвіл [1, арк. 2]. Засновники вирішили, що викладачами курсів мають бути професори місцевого університету, а медичні знання повинні надаватися жінкам у повному обсязі, відповідному програмам медичних факультетів [8, арк. 51].

Курси розмістилися в спеціально придбаній для їхніх потреб будівлі – так званому домі Лехнера на вулиці Зовнішній, 2 (нині – вул. Мечникова, 2). Придбання стало можливим, зокрема, завдяки жертвам благодійників. Будівлю відремонтували та облаштували відповідно до специфіки нового навчального закладу.

Протягом усього 1910 р. на адресу курсів надходили сотні запитів щодо початку прийому документів і також прохань надіслати інформацію про умови вступу. Жінки, які навчалися за кордоном, висловлювали бажання вступити на одеські курси та надсилали уточнювальні запити: «Будучи слухачкою природничого факультету Вищих жіночих курсів у Варшаві та маючи бажання вступити на медичний факультет, що має відкритися в Одесі, дозволяю собі звернутися до Вас за деякими довідками: чи відкривається вищезазначений факультет..., 2 січня 1910 р.» [4, арк. 3].

«Це наочно показало, наскільки великим було прагнення вступити на курси в Одесі і якими значними були вимоги часу щодо відкриття подібних закладів», – такий висновок подано

¹ Див. про організацію курсів статтю авторки: Уварова О. Крок у розвитку жіночої освіти: організація Одеських вищих жіночих медичних курсів у 1908-1910 рр. *Чорноморська минувшина*. 2024. Вип. 19. С. 45–54.

у подальшій звітній документації курсів [8, арк. 54]. Навіть після початку навчання надходили поштові картки з проханням про зарахування. Серед них, наприклад, із таким формулюванням: «Чи можливе зарахування на 1 курс? Я є студенткою Київських вищих жіночих курсів фізико-математичного факультету біологічного відділення першого семестру, закінчила 8 класів жіночої гімназії зі срібною медаллю. Київ, листопад 1910 р.» [4, арк. 399].

26 вересня 1910 р. відбулося урочисте відкриття курсів, на якому серед багатьох присутніх були одеський градоначальник І. М. Толмачов, міський голова М. І. Моїсєєв, члени Педагогічної ради курсів на чолі з С. В. Левашовим, професори одеського університету, професор київського Університету святого Володимира С. П. Томашевський, представники наукових товариств і духовенства, слухачки курсів, студенти та багато запрошених [14, с. 3].

За традицією того часу перед відкриттям було відслужено молебень і освячено приміщення курсів. Після цього у великій аудиторії відбулося урочисте засідання за участю всіх почесних гостей, адміністрації, слухачок курсів і запрошених осіб. Засідання відкрив голова Педагогічної ради курсів професор С. В. Левашов, який у своїй промові відзначив важливість появи курсів і наголосив, що «новий храм науки присвячений виключно тим дисциплінам, які мають кінцевою своєю метою високу гуманну й важливу ціль, а саме – допомогу стражденному людству» [14, с. 4, 13]. Професор С. В. Левашов навів статистику епідеміологічних захворювань у Європі, зазначивши, що ситуація в Російській імперії є особливо складною. Так, від захворювань на черевний тиф, дизентерію, чуму, кір, дифтерію, кашлюк померло у 1906 р. (з розрахунку на 100 тис. жителів): у Франції – 57, у Данії – 49, у Росії – понад 500 осіб. Однією з причин він вважав гостру нестачу лікарів. Наприклад, у 1907 р., як він зазначив, у Росії один лікар припадав на 6000 жителів [14, с. 14]. Наприкінці виступу голова ради підкреслив, що вищі жіночі медичні курси мають за своєю суттю бути медичним факультетом університету, лише жіночим [14, с. 19].

Міський голова М. І. Моїсєєв, який зі свого боку також доклав багато зусиль до організації закладу, від імені одеського міського громадського управління привітав усіх присутніх з відкриттям курсів і з переконанням зазначив, що «вони блискуче виправдають своє високе призначення» і що «новий осередок просвіти в Одесі надаватиме допомогу широким верствам одеського населення, які так гостро її потребують» [14, с. 4]. Професор С. П. Томашевський виголосив від імені Ради Університету святого Володимира і Київських вищих медичних курсів палке вітання та побажання процвітання. «Завдання заснування одеських курсів, – зазначив він, зокрема, – виконано блискуче, і я із радістю повідомлю про це в Києві. Вітаю відкриття жіночих курсів в Одесі й бажаю, щоб яскраве світло нового центру просвіти стало потужним чинником подальшого розвитку культури» [14, с. 4-5]. Приват-доцент В. Н. Образцов виголосив привітання від імені лікарів Новоросійського університету. Професор К. П. Серапін як секретар Педагогічної ради представив зібранню звіт і історичні відомості щодо виникнення жіночих курсів в Одесі. Після цього скарбником курсів, професором С. С. Яковлевим, було зачитано доповідь про фінансовий стан.

Слід зазначити, що чоловіки – члени Педагогічної ради були представниками доволі прогресивних поглядів, про що свідчить не лише їхня згода на викладання жінкам, а й ідеї, висловлені під час урочистого відкриття. Так, приват-доцент Л. І. Усков виступив із розлогою доповіддю про вищу жіночу освіту в Росії, критикуючи заборону на навчання жінок в університетах: «Якщо жінці надано право бути читачкою книги або авторкою твору, то на якій підставі можна відмовити їй у праві бути слухачкою лекцій?» [14, с. 14]. На завершення професор К. П. Серапін зачитав отримані на ім'я голови ради курсів вітальні телеграми. Серед них – від редактора і видавця газети «Одеський листок» В. В. Навроцького: «Вітаючи відкриття нового вищого жіночого навчального закладу, редакція надсилає Одеським вищим жіночим медичним курсам щирі побажання процвітання, висловлюючи надію, що з часом Одеські жіночі медичні курси стануть осередком медичних знань для представниць усіх верств населення» [14, с. 44].

Але урочистості завершилися, і для викладачів та слухачок розпочалися навчальні будні. 27 вересня першу лекцію на курсах у великій аудиторії прочитав професор кафедри

нормальної анатомії М. О. Батуєв. Від самого початку занять відзначалася надзвичайно висока відвідуваність лекцій та практичних занять [8, арк. 75]. Станом на 30 жовтня 1910 р. кількість викладачів і членів Педагогічної ради становила 22 особи, помічників викладачів – 6, слухачок – 109. Крім того, до відвідування лекцій і практичних занять з дозволу Педагогічної ради було допущено ще 4 осіб, яких не було поки що остаточно зараховано через неповне внесення встановленої плати [5, арк. 48]. За віросповіданням ці перші 113 слухачок розподілялися, як зазначено в документації курсів, так: «православні – 83, юдейки – 11, караїмки – 9, католички – 6, вірменки – 2, лютеранки – 1, методистки – 1» [8, арк. 32]. Протягом року вибуло 8 осіб (7 православного та 1 католицького віросповідання), і станом на кінець першого курсу навчання налічувалося 105 курсисток [8, арк. 32зв.].

Однією з проблем стали фінансові труднощі курсисток з оплатою навчання. Матеріальне становище осіб, які вступили на курси, виявилось незадовільним: деякі слухачки не могли внести повну суму за перше півріччя, і невдовзі з'ясувалося, що серед контингенту є багато малозабезпечених осіб. У зв'язку з цим виникла ініціатива допомогти їм через організацію благодійного заходу. Так, 21 листопада 1910 р. у будівлі Нової купецької біржі відбувся концерт-бал, чистий збір від якого спрямували на користь малозабезпечених слухачок та на створення фонду для надання їм допомоги [6, арк. 1]. Окрім грошових внесків від приватних осіб, пожертви речами зробили власники різних відомих в місті фірм та магазинів. Наприклад, завод штучних мінеральних вод Литовського передав для проведення балу один сифон сельтерської води та дві пляшки сиропу [6, арк. 4]. Така активна участь громадськості свідчить про широку підтримку нею ідеї жіночої освіти.

Проте, попри спільні зусилля, деяких курсисток все ж доводилося відраховувати за несплату. 24 травня 1911 р. Педагогічна рада на розпорядчому засіданні, заслухавши доповідь секретаря, професора К. П. Серапіна про заборгованість деяких слухачок, постановила: відрахувати Іванову та Сербін через несплату. Водночас, з огляду на особливо поважні причини, деяким дівчатам було призначено грошову допомогу для покриття вартості навчання з коштів, зібраних під час балу [6, арк. 32]. Ймовірно, рада брала до уваги успішність здобувачок та сумлінність у відвідуванні занять.

Серед архівних особових справ курсисток зберігається справа Домінікії Пилипівни Іванової, яка в грудні 1910 р. звернулася до Педагогічної ради з проханням надати їй допомогу в розмірі 100 рублів (повна вартість навчання за перший семестр), проте в задоволенні цього клопотання було відмовлено [9, арк. 18, 21]. У квітні 1910 р. Домінікія подала нове прохання про відстрочку, пояснюючи своє скрутне становище сімейною трагедією – смертю сестри та хворобою батька [9, арк. 13]. Керівництво пішло назустріч дівчині й дозволило відтермінувати оплату до 1 травня 1911 р. На жаль, здобувачка так і не змогла внести кошти й була відрахована з першого курсу. Матеріали справи свідчать, що наступного навчального року вона внесла повну суму і відновилася, але через постійні фінансові проблеми так і не змогла завершити навчання [9, арк. 18, 21]. Натомість Етта Айзікова Сербін, пройшовши аналогічні етапи – клопотання, відрахування та відновлення, – успішно закінчила у 1914 р. повний курс навчання. Вона продемонструвала досить високі результати з усіх дисциплін, отримавши лише одну «трійку» з мінералогії [10, арк. 30].

Матеріальні труднощі спіткали й самі курси. Як зазначалося у звітній документації закладу, запровадження для осіб юдейського віросповідання 10 %-ої норми від загальної кількості прийнятих на навчання, хоча й дало змогу Педагогічній раді привести діяльність курсів у відповідність до засад урядових навчальних закладів, проте вкрай негативно позначилося на їхньому фінансовому становищі [8, арк. 79-80]. Після введення цієї умови курси негайно «зазнали бойкоту» з боку одеської громади, внаслідок чого надходження

пожертв повністю припинилося¹. Через це винагорода за викладання, особливо для помічників викладачів, виплачувалася лише в мінімальних розмірах [8, арк. 80]. Запровадження квоти було зумовлене вимогою міської влади, зокрема градоначальника; її дотримання давало курсам право використовувати міські установи для навчально-допоміжних потреб [1, арк. 5]. На той час Міністерство народної освіти доволі скептично ставилося до відкриття суто комерційних медичних курсів, функціонування яких не було підкріплене необхідним спеціальним оснащенням та клінічними базами [5, арк. 14-24]². Тому підтримка з боку міської влади була вирішальною для відкриття курсів в Одесі й змушувала організаційний комітет ще на етапі підготовки дотримуватися квоти для осіб юдейського віросповідання. Хоча в «Положенні про курси» зазначалося, що це приватний навчальний заклад [2, арк. 39], принципи його діяльності мали суспільний характер і були тісно пов'язані з міським самоврядуванням [8, арк. 51].

Поступово, хоча й не без труднощів, налагоджувалася організація навчального процесу. Як повідомляв професор М. Сидоренко, який читав лекції з мінералогії та геології у весняному семестрі 1910–1911 н. р., йому доводилося демонструвати наочні матеріали, принесені «зі сторони», оскільки власного навчально-допоміжного кабінету та інструментарію на курсах він не мав [8, арк. 34-34 зв.]. На певні незручності під час викладання ботаніки вказував і професор Л. А. Рішаві, якому доводилося позичати демонстраційні посібники в університетській медико-ботанічній лабораторії [8, арк. 43-44]. Трупний матеріал для лекцій та практичних занять надходив на курси з університету, відчутного дефіциту не спостерігалось. Для демонстрації на лекціях з анатомії професор М. О. Батуєв використовував переважно препарати університетського кабінету нормальної анатомії. Деякі препарати готував безпосередньо прозектор курсу [8, арк. 38зв.].

Випробуванням для закладу став листопад 1910 р., коли імперією прокотилася хвиля студентських заворушень³. Як повідомляла Педагогічна рада піклувальнику Одеського навчального округу, упродовж 9–10 листопада 1910 р. всі лекції та практичні заняття на курсах відбувалися у звичному порядку. Жодних порушень дисципліни серед слухачок не зафіксовано і в наступні дні [7, арк. 4, 6]. Проте певний інцидент стався 8 грудня 1910 р., коли з самого ранку серед курсисток тривали збуджені обговорення. На першу лекцію зібралося понад 90 осіб, а під час перерви було винесене на голосування питання про дводенний страйк. У розпал голосування до аудиторії для продовження лекції увійшов професор О. Ф. Маньковський, після чого близько 50 курсисток «демонстративно, спричинивши сум'яття, вийшли» [7, арк. 25]. Наступного ж дня Педагогічна рада ухвалила рішення вивісити таке оголошення: «З огляду на те, що деякі слухачки останнім часом дозволяли собі демонстративно залишати аудиторію під час лекцій, а також влаштовувати недозволені зібрання, Педагогічна рада попереджає, що у разі продовження подібного безладдя вона не зупиниться перед масовим виключенням слухачок і навіть перед закриттям самих курсів» [7, арк. 29].

Через місяць, 13 січня 1911 р., Педагогічна рада отримала офіційне повідомлення від піклувальника Одеського навчального округу. У ньому йшлося про те, що згідно з постановою Ради міністрів студентські зібрання у вищих навчальних закладах тимчасово забороняються; особи, які порушили цю постанову, підлягають виключенню; а на керівників покладається обов'язок установити суворий нагляд за недопущенням до закладів сторонніх осіб. Цю розпорядчу

¹ Поясненням такого формулювання може бути припинення благодійних внесків з боку заможних одеських євреїв. Серед документів архівного фонду курсів зустрічається велика кількість запитів від єврейок, але застосування квоти відчутно обмежило їхні можливості вступити на курси.

² Показовим прикладом для сумнівного ставлення міністерства до комерційних курсів можуть слугувати вищі жіночі курси пані Невіандт у Харкові. Вони були організовані у 1907 р. у складі юридичного та історико-філологічного факультетів, а у 1908 р. доповнені медичним, який вимагав чимало коштів, що стало значним навантаженням, і курси невдовзі розпалися [15, с. 216].

³ Масові сходки і траурні демонстрації, що відбулися після смерті письменника Л. М. Толстого, яка сталася 7 (20) листопада 1910 р., швидко набули характеру масштабних антиурядових маніфестацій. Участь у них студентів викликала негативну реакцію уряду, що спровокувало подальші студентські страйки.

вказівку піклувальник запропонував прийняти до негайного виконання задля належної підтримки навчального життя на курсах [7, арк. 32-32зв.]. Ці вимоги довели до відома слухачок [7, арк. 33]. Протягом наступних місяців адміністрація курсів щодня надсилала до Одеського навчального округу стислі повідомлення про хід занять та можливі зміни в кількості присутніх: ситуація залишалася спокійною, лекції та практичні заняття відбувалися в установленому порядку («правильно») за звичайної кількості слухачок, які «настільки твердо усвідомлювали свої завдання, що, попри заворушення в інших вищих навчальних закладах і чутки, які проникали до нового закладу, не відволікалися від своїх обов'язків і відвідували як лекції, так і практичні заняття завжди справно» [7, арк. 39, 59, 72, 82; 8, арк. 75]. Ймовірно, що, з одного боку, контроль керівництва та загроза виключення, а з іншого – побоювання здобувачок втратити омріяну можливість здобути освіту, пояснюють відносно стриману поведінку курсисток.

Отже, завдяки зусиллям групи професорів-медиків та за підтримки міської влади у вересні 1910 р. було урочисто відкрито в Одесі вищі жіночі медичні курси, що стало значним кроком у розвитку жіночої освіти на українських землях. Керівництво і викладацький склад докладали зусиль, щоб навчання проходило на тому ж рівні, що й на медичному факультеті Новоросійського (Одеського) університету. Педагогічна рада була змушена балансувати між власними прогресивними поглядами та тогочасними законодавчими вимогами, подекуди дискримінаційними. Перший навчальний рік на курсах – сповнений піднесення після відкриття, але водночас затьмарений соціальними викликами осені-зими 1910–1911 рр. та матеріальними труднощами – став початком професійного шляху для багатьох жінок. І хоча не всі вони досягли мети й дехто був змушений залишити навчання, символічна цифра – 113 курсисток першого набору – ознаменувала подальшу присутність жінок у медичній освіті. Як зазначалося у першому звіті про роботу курсів, «слухачки виявили працьовитість, повне усвідомлення свого обов'язку та похвальну успішність, тож є підстави вважати, що з них вийдуть цілком підготовлені та старанні діячки на лікарській ниві» [8, арк. 79]. Лікарки – попри «спідниці»!

Джерела та література:

1. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 62. Оп. 1. Спр. 1. 46 арк.
2. ДАОО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 3. 40 арк.
3. ДАОО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 4. 107 арк.
4. ДАОО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 5. 405 арк.
5. ДАОО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 6. 55 арк.
6. ДАОО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 10. 43 арк.
7. ДАОО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 11. 82 арк.
8. ДАОО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 12. 60 арк.
9. ДАОО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 670. 36 арк.
10. ДАОО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 1213. 39 арк.
11. Драч О. О. Гендерний вимір соціальних трансформацій (кінець XIX – початок XX ст.): формування образу «нової жінки». *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość*. Monografia zbiorowa / red. Ihor Sribnyak. Warszawa-Toruń : Międzynarodowy konsorcjum naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra, 2019. С. 140–153.
12. Кобченко К. Початки вищої медичної освіти українського жіноцтва (кін. XIX – поч. XX ст.). *Українознавчий альманах*. 2011. Вип. 5. С. 128–133.
13. Мельник О. В. Вища жіноча медична освіта і навчальний процес на Одеських ВЖК та ОБЖМК: між приватним та суспільно-корисним (1910–1917 рр.). *Інтелігенція і влада*. Серія : Історія. 2012. Вип. 25. С. 72–82.
14. Открытие Высших женских медицинских курсов в г. Одессе. 26 сентября 1910 г. [Речи, произнесенные при торжественном открытии курсов]. Одесса, 1911. 45 с.
15. Робак І. Ю. Становлення вищої медичної школи Харкова в дорадянську добу (до 210-річчя Харківського національного медичного університету). *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie ; Rocznik Polsko-Ukraiński*. 2014. Т. 16. S. 207–218.
16. Шандра В. С. Освіта як фактор зростання ролі жіноцтва в українському суспільстві (1880-ті рр. – початок XX ст.). *Карпатський край*. № 1–2. 2018. С. 78–88.

17. Johanson C. Autocratic Politics, Public Opinion, and Women's Medical Education during the Reign of Alexander II, 1855-1881. *Slavic Review*. 1979. Vol. 38, No. 3. P. 426–443.

18. Molinari V. "Schools of their own": the Ladies' Medical College and London School of Medicine for Women. In: D. Andreolle and V. Molinari (ed.), *Women and Science, 17th Century to Present: Pioneers, Activists and Protagonists*. Cambridge : Cambridge Scholars Publishing, 2011. P. 99–124.

19. Nimura J. P. The Doctors Blackwell: How Two Pioneering Sisters Brought Medicine to Women – and Women to Medicine. New York, W. W. Norton & Company, Inc., 2021. 320 p.

20. Sinisalo H. Rosina Heikel – lääkäri hameista huolimatta. *Tieteessä tapahtuu*. 2011. № 4–5. P. 7–11.

References:

1. Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archive of the Odesa region (Ukraine)] (as follows – DAOO). F. 62. Op. 1. Spr. 1. 46 ark. [in Russian].

2. DAOO. F. 62. Op. 1. Spr. 3. 40 ark. [in Russian].

3. DAOO. F. 62. Op. 1. Spr. 4. 107 ark. [in Russian].

4. DAOO. F. 62. Op. 1. Spr. 5. 405 ark. [in Russian].

5. DAOO. F. 62. Op. 1. Spr. 6. 55 ark. [in Russian].

6. DAOO. F. 62. Op. 1. Spr. 10. 43 ark. [in Russian].

7. DAOO. F. 62. Op. 1. Spr. 11. 82 ark. [in Russian].

8. DAOO. F. 62. Op. 1. Spr. 12. 60 ark. [in Russian].

9. DAOO. F. 62. Op. 1. Spr. 670. 36 ark. [in Russian].

10. DAOO. F. 62. Op. 1. Spr. 1213. 39 ark. [in Russian].

11. Drach, O. O. (2019) Hendernyi vymir sotsialnykh transformatsii (kinets XIX – pochatok XX st.): formuvannia obrazu «novoï zhinky». In: *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość*. Monografia zbiorowa / red. Ihor Sribnyak. Warszawa-Toruń : Międzynarodowy konsorcium naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra. P. 140–153. [in Ukrainian].

12. Kobchenko, K. (2011) Pochatky vyshchoi medychnoi osvity ukraïnskoho zhinotstva (kin. XIX – poch. XX st.). *Ukrainoznavchyi almanakh*. Vyp. 5. S. 128–133. [in Ukrainian].

13. Melnyk, O. V. (2012). Vyshcha zhinocha medychna osvita i navchalnyi protses na Odeskykh VZhK ta OVZhMK: mizh pryvatnym ta suspilno-korysnym (1910–1917 rr.). *Intelihentsiia i vlada*. Seriia : Istoriia. Vyp. 25. S. 72–82. [in Ukrainian].

14. Otkrytie Vysshih zhenskih medicinskih kursov v g. Odesse. 26 sentyabrya 1910 g. [Rechi, proiznesennye pri torzhestvennom otkrytii kursov] (1911). Odessa. 45 s. [in Russian].

15. Robak, I. Yu. (2014) Stanovlennia vyshchoi medychnoi shkoly Kharkova v doradiansku dobu (do 210-richchia Kharkivskoho natsionalnoho medychnoho universytetu). *Prace Naukowe Akademii im. Jana Dlugosza w Częstochowie ; Rocznik Polsko-Ukraiński*. T. 16. S. 207–218. [in Ukrainian].

16. Shandra, V. S. (2018) Osvita yak faktor zrostannia roli zhinotstva v ukraïnskomu suspilstvi (1880-ti rr. – pochatok XX st.). *Karpatskyi krai*. № 1-2. C. 78–88. [in Ukrainian].

17. Johanson, C. (1979) Autocratic Politics, Public Opinion, and Women's Medical Education During the Reign of Alexander II, 1855–1881. *Slavic Review*. Vol. 38, No. 3. P. 426–443.

18. Molinari, V. (2011) "Schools of their own": the Ladies' Medical College and London School of Medicine for Women. In: D. Andreolle and V. Molinari (ed.), *Women and Science, 17th Century to Present: Pioneers, Activists and Protagonists*. Cambridge : Cambridge Scholars Publishing. P. 99-124.

19. Nimura, J. P. (2021) The Doctors Blackwell: How Two Pioneering Sisters Brought Medicine To Women–And Women to Medicine. New York, W. W. Norton & Company, Inc. 320 p.

20. Sinisalo, H. (2011) Rosina Heikel – lääkäri hameista huolimatta. *Tieteessä tapahtuu*. № 4–5. P. 7–11.

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2026.21.359730>

УДК 355.461:355.48

DEVELOPMENT AND USING OF UNMANNED SURFACE VEHICLES IN WARS OF THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

Artem Fylypenko

Head of Workshop Scientific-Research Center of the Armed Forces of Ukraine “State Oceanarium”, Naval Institute, National University “Odesa Maritime Academy”

20 Tarasa Kuzmina St, Odesa, 65000, Ukraine

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8283-5313>

E-mail: fylypenko.niss@gmail.com

Serhii Kurdiuk

PhD, Head of the Scientific-Research Department of Maritime Unmanned Strike Systems, Scientific-Research Center of the Armed Forces of Ukraine “State Oceanarium”, Naval Institute, National University “Odesa Maritime Academy”

20 Tarasa Kuzmina St, Odesa, 65000, Ukraine

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3165-4571>

E-mail: seregal5507@ukr.net

Maksym Benedisiuk

Head of the Research and Application Department – Deputy Head the Scientific-Research Department of Maritime Unmanned Strike Systems, Scientific-Research Center of the Armed Forces of Ukraine “State Oceanarium”, Naval Institute, National University “Odesa Maritime Academy”

20 Tarasa Kuzmina St, Odesa, 65000, Ukraine

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0004-4178-4726>

E-mail: mcsymben@gmail.com

Volodymyr Druz

Research Officer, Armament and Military Equipment Scientific Research Division, Scientific-Research Department of Maritime Unmanned Strike Systems, Scientific-Research Center of the Armed Forces of Ukraine “State Oceanarium”, Naval Institute, National University “Odesa Maritime Academy”

20 Tarasa Kuzmina St, Odesa, 65000, Ukraine

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0005-4563-5792>

E-mail: vladimirdrouz1978@gmail.com

Andrii Trokhymenko

Junior Research Officer, Armament and Military Equipment Scientific Research Division, Scientific-Research Department of Maritime Unmanned Strike Systems Scientific-Research Center of the Armed Forces of Ukraine “State Oceanarium”, Naval Institute, National University “Odesa Maritime Academy”

20 Tarasa Kuzmina St, Odesa, 65000, Ukraine

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0001-0567-6670>

E-mail: troximenko1989@gmail.com

Submitted: 20.03.2026.

Abstract

Research devoted to the history of development and the use of Unmanned Surface Vehicles in wars of the first half of the 20th century. Based on the study of numerical historical sources, authors presented the chronological history of development of various Maritime Autonomous Systems (Remote-controlled, Autonomous Maritime Platforms) used in the First and Second World Wars, as well as the Arab-Israeli War of 1947–1948. It was analyzed the experience of using explosive boats by Italy, remote-controlled boats by Nazi Germany and unmanned boats in the USA during the Second World War. Special attention was paid to the tactics of using Unmanned Surface Vehicles. It was determined that the use of Unmanned Surface Vehicles or prototypes (explosive and radio-controlled boats) during the wars of the first half of the 20th century became an example of tactical methods that will be used in future wars. It is also noted that the study of the historical experience of the use of Unmanned Surface Vehicles is of interest from the perspective of modern practice during the Russo-Ukrainian war.

Keywords: *Unmanned Surface Vehicles, First World War, Second World War, Arab-Israeli war, explosive boats, Russian-Ukrainian war, tactics.*

Citation: Fylypenko A., Kurdiuk S., Benedisiuk M., Druz V. & Trokhymenko A. (2026), Development and using of unmanned surface vehicles in wars of the first half of the 20th century. *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 21, pp. 85-94.

РОЗВИТОК ТА ЗАСТОСУВАННЯ МОРСЬКИХ БЕЗЕКІПАЖНИХ АПАРАТІВ У ВІЙНАХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Артем Филипенко

начальник майстерні експериментально-виробничого цеху Науково-дослідний центр Збройних Сил України «Державний океанаріум» Інституту Військово-Морських Сил Національного університету «Одеська морська академія»
вул. Тараса Кузьміна, 20, м. Одеса, 65000, Україна
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8283-5313>
E-mail: fylypenko.niss@gmail.com

Сергій Курдюк

доктор філософії, начальник науково-дослідного управління морських безпілотних ударних систем Науково-дослідний центр Збройних Сил України «Державний океанаріум» Інституту Військово-Морських Сил Національного університету «Одеська морська академія»
вул. Тараса Кузьміна, 20, м. Одеса, 65000, Україна
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3165-4571>
E-mail: Serega15507@ukr.net

Максим Бенедісюк

начальник науково-дослідного відділу застосування – заступник начальника управління морських безпілотних ударних систем Науково-дослідного центру Збройних Сил України «Державний океанаріум» Інституту Військово-Морських Сил Національного університету «Одеська морська академія»
вул. Тараса Кузьміна, 20, м. Одеса, 65000, Україна
ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0004-4178-4726>
E-mail: mcsymben@gmail.com

Володимир Друзь

науковий співробітник науково-дослідного відділу озброєння та військової техніки науково-дослідного управління морських безпілотних ударних систем науково-дослідного центру Збройних Сил України «Державний океанаріум» Інституту Військово-Морських Сил Національного університету «Одеська морська академія»
вул. Тараса Кузьміна, 20, м. Одеса, 65000, Україна
ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0005-4563-5792>
E-mail: vladimirdrouz1978@gmail.com

Андрій Трохименко

молодший науковий співробітник науково-дослідного відділу озброєння та військової техніки науково-дослідного управління морських безпілотних ударних систем науково-дослідного центру Збройних Сил України «Державний океанаріум» Інституту Військово-Морських Сил Національного університету «Одеська морська академія»
вул. Тараса Кузьміна, 20, м. Одеса, 65000, Україна
ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0001-0567-6670>
E-mail: troximenko1989@gmail.com
Отримано: 20.03.2026 р.
0,9 д.а.

Анотація

Дослідження присвячене історії розвитку та застосування морських безекіпажних апаратів (комплексів, систем) у війнах першої половини ХХ століття. На підставі вивчення численних історичних джерел викладена хронологічна історія розвитку різноманітних морських роботизованих засобів ураження (дистанційно-керованих, автономних морських платформ), які застосовувалися у Першій та Другій світових війнах, а також арабо-ізраїльській війні 1947–1948 рр. Був проаналізований досвід застосування під час Другої світової війни вибухових катерів Італією, дистанційно-керованих катерів Linse нацистською Німеччиною та безекіпажних катерів США. Особлива увага приділялася тактиці застосування зазначених апаратів (комплексів, систем). Було визначено, що застосування морських безекіпажних апаратів або їх прототипів (вибухових та радіокерованих катерів) під час війн першої половини ХХ ст. стало прикладом тактичних прийомів, які будуть застосовуватися у війнах майбутнього. Зазначено також, що вивчення історичного досвіду застосування морських безекіпажних апаратів (комплексів, систем) представляє собою інтерес з огляду на сучасну практику їх застосування під час російсько-української війни.

Ключові слова: морські безекіпажні апарати (комплекси, системи), Перша світова війна, Друга світова війна, арабо-ізраїльська війна, вибухові катери, російсько-українська війна, тактика.

Цитування: Филипенко А., Курдюк С., Бенедісюк М., Друзь В., Трохименко А. Розвиток та застосування морських безекіпажних апаратів у війнах першої половини ХХ ст. *Чорноморська минувшина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України: зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2026. Вип. 21. С. 85-94.

Характерною рисою бойових дій на Чорному морі під час російсько-української війни, яка розпочалася у 2014 р., стало активне застосування Силами оборони України (далі – СОУ) морських безекіпажних апаратів (комплексів, систем) (МБеА (К,С)), наслідком чого стала зміна стратегічної ситуації в Чорноморській військово-морській зоні операційній зоні на користь України. Втрати, завдані російському корабельному угрупованню, змусили російське командування перейти до оборони. Була знята блокада з морських портів України, що дозволило відновити перевалку вантажів в портах Одеса, Чорноморськ та Південний.

Український досвід застосування МБеА (К,С) цілком зрозуміло викликав інтерес і до прикладів застосування різноманітних морських роботизованих засобів ураження (дистанційно-керованих, автономних морських платформ) в інших війнах. Вивчення цього досвіду дозволяє дослідити як розвиток самих морських безекіпажних апаратів, так і практику їх застосування.

Мета дослідження - дослідити шляхи розвитку морських безекіпажних апаратів в різних країнах, висвітлити позитивні приклади їх застосування та їх вплив на хід війни на морі, з'ясувати ті обставини, які сприяли або, навпаки, перешкоджали їх застосуванню. Розуміння історичних уроків дозволить уникнути необ'єктивності при оцінці досвіду нинішньої російсько-української війни. Хронологічно дослідження охоплює період першої половини ХХ ст. і включає вивчення досвіду Першої та Другої світових воєн, а також арабо-ізраїльської війни 1947-1949 рр.

Історії застосування морських роботизованих засобів ураження присвячено чимало публікацій. Серед них, в першу чергу, слід виділити спогади Ю.В.Боргезе «Десята флотилія MAS» [2], колишнього командира італійської 10-ї флотилії MAS, яка витримала кілька видань під назвами. Вона побачила світ у 50-ті роки і досить докладно висвітлює бойову діяльність італійських диверсантів, які використовували різні типи вибухових та дистанційно-керованих катерів, які можна вважати прототипами сучасних МБеА.

Дії італійських та німецьких спеціальних підрозділів на морі також були висвітлені у роботах Дж. Гріна та А.Масіньяні [5], В.Запоточні [8], Г.Броксдорфа [1]. Застосування безекіпажних катерів Сполученими Штатами Америки у серпні 1944 р. висвітлюється в публікаціях, присвячених операції Dragoon, зокрема, в книзі Дж. Кларка та Р.Сміта [3]. Про досвід застосування італійських вибухових катерів МТМ під час арабо-ізраїльської війни 1947-1948 рр. розповідається у роботі Б.Морріса [7].

Таким чином, в ході дослідження вирішувалося завдання узагальнення розрізаних даних про розробку морських безекіпажних апаратів та їх прототипів, виявити основні закономірності їх бойового застосування, розглянути зазначений історичний досвід як приклад асиметричних бойових дій на морі, спрямованих на зменшення стратегічної переваги противника.

Першість у розробці та застосуванні дистанційно-керованих катерів належить Німеччині, де ще до Першої світової війни розпочалися експерименти щодо випробування апаратури, придатної для наведення на ворожий корабель телекерованого катера-торпеди (на дистанції до 20-30 миль).

У 1909 р. Німецький Імперський флот уклав контракт із компанією Lurssen Wurf на будівництво 9-метрового експериментального вибухового катера Racker, який мав розвивати швидкість у 27 вузлів і керувався за допомогою двох 50-метрових проводів [1, р. 129].

Другий експериментальний катер Havel, побудований тією ж компанією, мав довжину 11 метрів і за рахунок двигуна потужністю 100 к.с. мав розвивати швидкість 33 вузли. Проте, що випробування були визнані незадовільними [1, р. 129].

З початком Першої світової війни Німецький Імперський флот відродив програму і протягом 1915/1916 рр. було побудовано 17 катерів (від FL1 до FL17)

Катери були оснащені двома бензиновими двигунами і мали потужний заряд вибухівки у носовому відсіку. Управління здійснювалося за рахунок передачі сигналів по

ізолюваному одножильному кабелю па дистанції в межах прямої видимості оператора [1, р. 129].

Після окупації Бельгії в 1914 р. в бельгійському порту Зеєбрюгге німці збудували берегову стаціонарну станцію наведення катерів. Пост управління висотою 30 метрів у проекті мав забезпечувати управління на дистанції прямої видимості, тобто до 20-25 миль. Крім того, на одному з гідролітаків кайзерівського флоту, який служив повітряним коригувальником, встановили потужний на той час передавач. У завдання його оператора входило внесення поправок у роботу берегової станції за межами її візуального контакту з катером, що давало змогу збільшити дальність застосування катерів, для чого була збільшена довжина кабелю до 50 миль.

У 1916 р. було вирішено застосовувати керовані катери проти з'єднань англійських кораблів, які робили систематичні обстріли північного флангу німецького фронту на бельгійському узбережжі. В Остенде, де також була побудована станція наведення, перекинули всі FL. Проте, через технічні несправності, німці втратили 5 катерів.

Перше бойове застосування телекерованих катерів було проведено 1 березня 1917 р. Внаслідок атаки катеру FL 7 проти передового пункту базування англійського флоту Ньюпорт на бельгійському узбережжі був зруйнований мол і розташований на ньому спостережний пункт.

Друге успішне застосування, вже проти корабля противника відбулося 28 жовтня 1917 р. коли катер-камікадзе FL-12 пошкодив британський монітор HMS Egebus біля берегів Бельгії.

До ідеї застосування малих швидкісних катерів, оснащених вибухівкою і призначених для завдання уражень кораблям та суднам противника, повернулися в Італії. На хвилі погіршення відносин з європейськими країнами і особливо з Великою Британією у зв'язку з Другою італо-ефіопською війною 1935 р., італійське військове командування схвалило підготовку до створення спеціальних диверсійних підрозділів на військово-морському флоті.

Командир флотилії Валеріо Боргезе у свої книзі «Морські дияволи» відзначав, що за умов нерівності потенціалів Італії та Великої Британії на морі і в повітрі виникла ідея створити зброю, раптове застосування якої у вдало обраний момент викликало б «значне ослаблення морських сил противника в початковий період війни, завдяки новизні засобу та рішучості атакуючих» [2, р. 2]. З 1936 р. італійські військові моряки починають експерименти із використанням торпед, що керуються людьми.

В той же час генерал авіації генерал Амадео д'Аоста та його брат адмірал герцог Аїмоне ді Сполето виступили з проектом використання малих швидкісних катерів з вибухівкою, які за допомогою гідролітаків мали бути доставлені до баз противника. Після спуску на воду, катери мали атакувати кораблі у ворожому порту, при цьому їх дії мали бути прикриті ударами авіації, які мали відволікати сили противника. Був спроектований прототип катера і навіть побудовані два зразки, проте після завершення італо-ефіопської війни проект було згорнуто [2, р. 10-11]. Проект був відроджений у 1938 р., проте від транспортування катерів за допомогою літаків відмовились.

Основним вибуховим катером, що застосовувався італійськими військовими моряками був катер МТМ (Motoscafi da Turismo modificati – туристичний моторний катер модернізований). Ці катери не можна в повному сенсі назвати безекіпажними морськими апаратами, проте практика їх застосування певною мірою передувало практиці застосування МБеА.

Катер МТМ мав тонажність у 1,5 тонн, довжину – 5,2 м, ширину 1,9 м. Він був оснащений двигуном «Alfa-Romeo 2500», який мав потужність 95 к.с. і міг розвивати швидкість ходу 32 вузли. Автономність при максимальній швидкості ходу складала 5 годин. В передній частині знаходився заряд вибухівки в 300 кг з ударним та гідростатичним підривноком. Керування катером здійснював пілот, який мав підвести катер на найближчу відстань до цілі. Після наведення на ціль пілот мав дати повний хід, закріпити кермо і

викинутися в море. Для пілота призначався спеціальний дерев'яний пліт, який викидався з катера. При ударі о корабель противника відбувався вибух порохових зарядів, які розрізали катер на дві частини. Носова частина, оснащена гідростатичним підривною, досягнувши певної глибини, вибухала, спричиняючи руйнування підводної частини ворожого корабля [2, р. 26-27].

У 1941 р. була створена 10-та флотилія штурмових засобів (10-та флотилія MAS), на озброєнні якої знаходилися як керовані торпеди SLC, так і катери МТМ.

26 березня 1941 р. група італійських диверсантів за допомогою вибухових катерів МТМ провела вдалу диверсію в бухті Суда на о.Крит, внаслідок якої був пошкоджений важкий крейсер HMS York та потоплений танкер. Катери були доставлені до місця атаки за допомогою двох есмінців, на кожному з яких було розташовано по шість МТМ.

Водночас під час цієї атаки один з катерів, що не вибухнув, потрапив до рук англійців, що дозволило їм вжити контрзаходи. Ефективність цих заходів повною мірою проявилася під час масованої атаки 25-26 липня 1941 р на порт Ла-Валетта (о.Мальта), в якій взяли участь 8 вибухових катерів та 2 керовані людиною торпеди.

Ця операція, незважаючи на провал, може вважатися прикладом комбінованої операції, у якій кожен з засобів виконував відведене їм завдання. Так, одна з керованих торпед мала підійти до ділянки, де вибухові катери мали здійснити прохід в головну гавань Ла-Валетти (під мостом, що з'єднував мол Сант-Ельмо з берегом), і підірвати протиторпедні сітки. Після підриву протиторпедних сіток катери мали увійти в гавань і завдати ураження кораблям противника. Очевидним недоліком цього плану, як і в цілому застосування вибухових катерів був не лише значний ризик для життя пілотів катерів, але й те, що навіть за умов вдалої операції висококваліфіковані спеціалісти майже стовідсотково потрапляли у полон.

Операції мала передувати атака авіації, яка мала відволікти увагу противника. Втім операція, попри ретельне планування, завершилася провалом. Катери були своєчасно виявлені радаром англійців, внаслідок чого атака катерів не стала несподіванкою. МТМ були знищені вогнем берегових батарей, в той час як загін забезпечення був майже повністю знищений англійською авіацією. Загибло 15 італійських моряків на чолі з командиром 10-ї флотилії MAS капітаном 2-го рангу Вітторіо Моккагатою, ще 18 потрапили у полон.

Після цієї невдалої спроби катери МТМ майже не брали участі у бойових діях. Виключенням стала спроба здійснити у липні 1943 р. атаку на судна союзників, в сицилійському порту Сиракузи. Для атаки було вирішено задіяти малі вибухові катери МТМ (були меншими за МТМ і призначалися для транспортування підводними човнами). Проте підводний човен, який мав доставити 3 катери до Сицилії, був своєчасно виявлений, зазнав ушкоджень внаслідок атаки і був змушений припинити виконання завдання.

На відміну від вибухових катерів більш вдалою була бойова діяльність торпед, керованих людьми. 19 грудня 1941 р. внаслідок атаки керованих торпед на рейді в Александрії були пошкоджені лінкори HMS «Queen Elizabeth» і HMS «Valiant».

Внаслідок атаки британський флот на довгі місяці залишився без лінкорів на Середземному морі, і його крейсерам довелося відмовитися від будь-яких активних дій. За оцінкою італійських військових, «александрійська операція допомогла рішуче подолати найважчу кризу, в якій знаходився італійський флот 2 місяці, і опосередковано принесла італійцям рішучу перемогу в першій битві конвоїв. Фактично з неї розпочався період явного панування італійців у східному та центральному Середземномор'ї».

І хоча стратегічно Італії не вдалося змінити ситуацію на Середземноморському театрі, а в майбутньому завдяки вжитим заходам протидії англійцям вдалося уникнути втрат великих кораблів, дії 10-ї флотилії MAS показали, що асиметричні бойові дії на морі можуть бути досить ефективними і навіть створити передумови для отримання стратегічних переваг. В даному випадку асиметричні дії застосовувалися із залученням нових зразків ОБТ

і, відповідної наступальної тактики. Вагомим був і пропагандистський ефект від цієї акції, що є важливим для асиметричних бойових дій.

У нацистській Німеччині вибухові катери спочатку використовувалися диверсійними підрозділами німецької військової розвідки, зокрема, полком «Бранденбург-800», в рамках якого були сформовані спочатку підрозділи «легкої інженерної роти» а згодом – підрозділ берегової піхоти (Kustenjäger) [1, p.130].

На початку 1944 р. було сформоване з'єднання «К» (K-Verbände) у складі Військово-морського флоту нацистської Німеччини – підрозділ спеціальних операцій. 15 квітня 1944 р. Верховне командування Вермахту ухвалило рішення про передачу всіх вибухових катерів у підпорядкування ВМФ. Військовослужбовці підрозділу берегової піхоти дивізії (на той момент) «Бранденбург» могли обирати – залишитися у складі попередньої частини або приєднатися до ВМФ [1, p. 131-132].

Було з'ясовано, що вибухові катери, що застосовувалися дивізією «Бранденбург» є занадто легкими для дій на морі. У зв'язку з чим були розроблені нові вибухові катери Linse. Вони важили 1,2 тони, мали довжину 5,75 м і оснащувалися двигуном Ford потужністю 95 к.с., який приводив у дію два рушії Фойта-Шнайдера. Катер мав дальність ходу 80 миль при крейсерській швидкості 15 вузлів та міг розвивати максимальну швидкість 31 вузол. Linse ніс заряд 300 кг вибухівки (згодом 480 кг) [1, p. 132].

Нові Linse були готові в травні 1944 р. До жовтня 1944 р. були готові 385 катерів, а всього було побудовано 1201 одиниця [1, p. 132].

Тактика застосування була наступною. Ланка Linse (1 катер дистанційного керування Rotte і 2 вибухових катери Linse), йдучи зі швидкістю 12 миль на годину, впритул один до одного, приглушивши мотори, мала наблизитися до передбачуваного місця стоянки ворожих суден. На кожному катері, що вибухає, лише по одному водію, а на катері дистанційного керування, що не несе підривного заряду, додатково ще два члени екіпажу.

Виявивши ворожі кораблі, водії вирішували, який катер атакує те чи інше судно, і брали курс на супротивника. Linse мали наблизитися до цілі на невеликій швидкості, уникаючи передчасного запуску двигуна, щоб не бути виявленим противником. Після подачі сигналу ланка спрямовується в атаку. Водій катера, що вибухає, мав включити "найповніший вперед", привести у бойове положення підривник і включити прилад дистанційного керування. Водій мав залишатися протягом певного часу на катері, тримаючи його на курсі, після чого викидався в море, звідки його мав підібрати катер дистанційного керування.

Катер дистанційного керування брав на себе управління вибуховими катерами, контролюючи їх керма за допомогою ультракоротких хвиль. Кожним з вибухових катерів керував окремий водій за допомогою ультракороткохвильового передавача. Для уникнення інтерференції, передавачі мали працювати на різних частотах. За допомогою передавачів катери могли здійснювати повороти, включати малий та повний хід, вмикати та вимикати двигун і, у випадку, якщо не вдавалося потрапити в ціль, здійснювався дистанційний підрив катера.

Для того, щоб можна було здійснювати наведення на ціль у темряві, перед тим, як залишити катер, водій вмикав лампи: зелену на носі та червону на кормі. Обидві лампи можна було спостерігати лише з корми. Відповідно по відхиленням ламп можна було зробити висновок стосовно того, чи дотримується катер курсу і радист міг подати команду, яка коригувала курс.

Була сформовано 11 флотилій Linse (від 211 до 221) [1, p. 135-137].

В червні 1944 р. 211-та флотилія була перебазована в порт Гавр. Поряд із новими Linse їй довелося використовувати старі катери, які знаходились колись на озброєнні дивізії «Бранденбург». Перша атака була запланована в ніч на 25 червня 1944 р. Надвечір з Гавру вийшла група R-катерів, які тягли на буксирі 8 командних катерів Rotte та 9 старих Linse. Від

самого початку розпочалися проблеми. Один з Linse вибухнув після зіткнення з R-катером, вибухнув і потопив і його і ще два Rotte [1, p. 138].

Як тільки група залишила гавань Гавру і R-катери прибавили швидкості, Linse почали відчувати вплив морського хвилювання. В деяких випадках відбувся розрив линв, вихід з ладу електрообладнання на Linse внаслідок залиття водою, перекидання катерів. З 8 командних катерів Rotte на плаву залишилось лише 2. Пошук кораблів противника результату не дав. Так само не мала успіху ще одна спроба у липні [1, p. 138].

Більш успішною була атака 2 серпня 1944 р., яка проводилася спільно з керованими торпедами. Linse вдалося потопити десантний корабель LCG746. Ще одна група зуміла потопити танкер і невідоме судно. Битва коштувала двох командних катерів, 16 Linse та життя 1 офіцера та 7 моряків [1, p. 139].

Остання битва 211-ї флотилії в Нормандії відбулася 8 серпня 1944 р. Було потоплене вантажне судно, корабель-майстерня та тральщик. Втрати флотилії склали 4 екіпажи Linse [1, p. 139].

Флотилії Linse проводили операції також у Нідерландах та Норвегії, які часто закінчувалися провалом через технічні проблеми.

Остання операція Linse відбулася в ніч на 20 квітня 1945 р., коли 12 катерів відправилися у рейд на Дюнкерк. Вони були перехоплені британським патрулем, 6 катерів було потоплені, інші повернулися на базу [1, p. 145].

Флотилії Linse діяли також в Середземному морі та на Адріатиці спільно з X флотилією італійців. Їх дії на південному узбережжі Франції не можна назвати успішними. Так, між 24 серпня та 10 вересня 1944 р. вони спрямовувалися в район узбережжя Сан-Тропе. Жодних успіхів не було досягнуто, проте втрачено 13 катерів. 20 жовтня 1944 р. британський есминець піддав обстрілу район базування 213-ї флотилії, знищивши всі Linse. В наступному, судячи з тих даних, що існують, більшість атак за участю вибухових катерів виявилися невдалими [1, p.140].

У 1944 р. концепцією ударних моторних човнів зацікавилися у Японії. Човни Shin'yū (яп. дослівно «моретрус») залежно від модифікації мали вагу 1,295 або 2,2 т та довжину від 5,1 до 6,5 м. Два двигуни Toyota потужністю по 67–134 к. с. забезпечували швидкість у 26–30 вузлів (48–56 км/год). Дальність ходу – 200–315 км. Окрім 270 кг вибухівки у носовій частині, човни несли також дві 120-міліметрові некеровані протикорабельні ракети. Усього за весь час існування та застосування човни Shin'yū пошкодили або знищили 24 ворожі десантні катери та легкі кораблі. Найбільша «здобич» камікадзе – пошкоджені есмінці USS Charles J. Badger (DD-657) та USS Hutchins (DD-476).

Розробкою безекіпажних катерів займалися і в країнах Антигітлерівської коаліції. Під час операції «Драгун», висадки союзників на півдні Франції під час Другої світової війни для розчищення мінних полів та пляжних перешкод застосовувалися катери Арех.

Човни Арех були створені для вирішення проблеми, яка була властива для десантних операцій на середземноморських пляжах півдня Франції. На відміну від Нормандії, в Середземному морі фактично не було приливів, у зв'язку з чим міни та інші інженерні перешкоди, призначені для стримування десантів, постійно знаходилися під водою. Від час висадки у Нормандії підрозділи ВМС США по бойовому розчищенню (Navy Combat Demolition Units – NCDU) змогли методично розчистити інженерні перешкоди під час відливу. Через відсутність приливів-відливів у Середземному морі NCDU потрібно було знайти інший спосіб розчистити шлях для десантних кораблів.

Для вирішення проблеми стандартний 36-футовий десантний катер Арех, був оснащений для радіокерування та споряджений вибухівкою. Для операції було побудовано 54 катера Арех та 27 контрольних катерів [6].

Дрони Арех мали дві конфігурації «самець» та «самка». «Самець» був оснащений 1 тонною вибухівки і призначався для того, щоб створити початковий пролом у

загородженнях, після чого туди мала зайти «самка» Арех, яка мала у собі максимальний для цього типу катеру вантаж вибухівки у 4 тони і мала розширити цей пролом.

Очікування щодо дронів Арех були відносно низькими. Операторам радіоуправління було важко керувати безпілотниками та оцінювати відстань до човнів від пляжу.

В реальному застосуванні дрони показали себе краще, ніж на тренуваннях. Вранці 15 серпня 1944 р. перші човни Арех були спущені на воду проти загороджень на пляжі у затоці Кавалер. Усі вони вибухнули серед перешкод вздовж лівої частини пляжу висадки. В той же час права частина загороджень залишилася неушкодженою. На пляжі висадки в затоці Пампелон більшість човнів Арех вибухнула проти перешкод. Проте один з них сів на міліну, а інший затонув. Третій змінив курс і повернувся в море, вибухнувши біля сторожового корабля і пошкодивши його.

При висадці на іншій ділянці, ситуація виявилася ще складнішою. Перша спроба прорватися виявилася невдалою вогонь німецьких берегових батарей. Під час другої спроби деякі з Арех перестали відповідати на радіосигнали. Висловлювалося навіть припущення, що німцям вдалося перехопити радіосигнал. Як результат, два з них сіли на міліну, два були затримані та роззброєні, а одну знищив есмінець USS Ordronaux, щоб уникнути зіткнення, і лише три вибухнули серед перешкод.

Слід зауважити, що Радянський Союз у 20-30-ті роки теж займався випробуванням радіокерованих катерів, що відповідало прийнятій тоді в Робітничо-Селянському Червоному флоті концепції «малої війни на морі».

Одну з розробок здійснювало Особливе технічне бюро з військових винаходів спеціального призначення (Остехбюро), яким керував винахідник Володимир Бекаурі.

На першому етапі Остехбюро була розроблена радіолінія для управління катером, а також електромеханічний кермовий («Элемру»), що приймав від радіолінії команди зміни курсу катера. Другим етапом розробки телекатерів було створення системи телемеханічного управління в кільватерному строю. Телекатери системи «Вольт» виконували значну кількість команд, що передаються по радіолінії з поста управління: «Хід», «Малий хід», «Середній хід», «Повний хід», «Ліво», «Право», «Прямо». По шести командам 1° , 5° та 30° «Ліво» і 1° , 5° , 30° – «Право» катер автоматично переходив на змінений курс, причому послідовно можна було задавати будь-яку зміну курсу катера. Управління здійснювалося передавальною радіостанцією «У», що представляла собою комплекс лічильно-рахувальних аналогових приладів електромеханічного типу, а також командний пристрій, що посилав на радіостанцію команди управління курсами катерів. Було розроблено апаратуру телеуправління «Вольт-Р», що забезпечувала управління катерами, оснащеними торпедами, з гідролітаками.

Водночас із Остехбюро розробку радіокерованого катеру «Оса» здійснював винахідник Олександр Шорін, який очолював Центральну лабораторію дротового зв'язку (ЦЛДЗ). На відміну від проекту Остехбюро, де керування здійснювалося з корабля, у проекті О.Шоріна, оператор знаходився на борту літака і визначав кут виходу катера в атаку.

У 1931 р. відбулися порівняльні випробування двох систем у Ленінграді, за результатами якої перевага була віддана системі Олександра Шоріна. Було зазначено, що хоча керування катерами-роботами з надводного корабля в системі Остехбюро і дає певні переваги, вони не можуть компенсувати крайньої складності визначення взаємного становища катера та цілі, коли оператор перебуває в одній із ними площині. Спостереження згори значно спрощувало завдання.

За результатами випробування була обрана конструкція ЦЛДЗ. У 1934 р. було розпочато формування дивізіонів катерів «хвильового управління» та «особливих ескадрилей хвильового управління» з МБР-2ВУ в кожній з бригад торпедних катерів Балтійського, Чорноморського та Тихоокеанського флотів. Під час російсько-німецької війни радіокеровані катери майже не застосовувалися, через несприятливі умови на морі і панування німецької авіації у перші місяці.

Служба італійських вибухових катерів МТМ продовжилася і після Другої світової війни у складі військово-морських сил Ізраїлю під час арабо-ізраїльської війни 1948 р.

Військово-морські сили Ізраїлю, які були створені у березні 1948 р. суттєво поступалися єгипетському флоту, який мав повну перевагу на морі. У березні 1948 р. один з засновників ізраїльського військово-морського флоту Зеєв Гаям (уродженець Одеси Зеєв Айзикович) за дорученням Давіда Бен-Гуріона був відряджений до Італії з метою купівлі кораблів для військово-морських сил Ізраїльського флоту. Серед придбаних кораблів були і шість катерів МТМ, які застосовувалися Х-ю флотилією MAS.

У серпні 1948 р. човни отримав диверсійний підрозділ військово-морської служби (офіційно – підрозділ рятувальних човнів), яким командував Йохай Бін-Нун і який згодом був перетворений шляхом злиття на спецпідрозділ Shayetet 13. На Галілейському морі розпочалися тренування, які відбувалися під керівництвом одного з італійських моряків [5, р. 14].

На відміну від італійців, які передбачали, що пілот вибухового катеру може потрапити у полон, ізраїльтяни не могли допустити подібний варіант, тому для порятунку диверсантів було виділено спеціальний рятувальний човен. Базою для катерів був патрульний корабель INS Ma'oz (колишній американський USS Cythera).

Вибухові катери були задіяні в ході військово-морської фази операції «Йоав», в ході якої військово-морські сили Ізраїлю мали завдання забезпечити морську блокаду єгипетських експедиційних сил та перешкодити підвозу підкріплення та боєприпасів по морю.

22 жовтня біля узбережжя Гази були помічені два єгипетські кораблі – флагман ВМС Єгипту El Amir Farouq та тральщик класу BYMS. Ma'oz спустив човни о 21:10, і до 22:00 човни опинилися в безпосередній близькості від єгипетських кораблів. І хоча в ході атаки виникли певні проблеми, пов'язані із помилкою одного з пілотів, обидві цілі були уражені. El Amir Farouq затонув через 5 хвилин, тральщик був пошкоджений і відбуксований до Александрії. Всі командос після успішної операції вернулися на Ma'oz [7, р.328-329].

Отже операція ВМС Ізраїля ще раз підтвердила ефективність диверсійних дій або «малої війни» на морі.

Отже, історія розвитку та застосування морських безекіпажних апаратів або їх прототипів (автономних або дистанційно керованих катерів) засвідчила наявність у зазначеного типу зброї значного потенціалу, зокрема, можливість здійснення прихованих ударів по кораблям та суднам противника та об'єктам портової інфраструктури в пунктах базування та відносна дешевизна порівняно з іншими типами кораблів.

Проте, рівень технічного прогресу того часу значно обмежував можливості вибухових та радіокерованих катерів. Більшість проблем, пов'язаних із застосуванням зазначеного типу зброї, були пов'язані із її технічною недосконалістю: відмовами апаратури та двигунів, чутливістю до погодних умов і низькими мореплавними якостями, недостатньою дальністю дії.

Крім того, ефективність застосування зазначеного типу зброї значною мірою залежить від елемента несподіванки. Так, незважаючи на те, що Німеччина зуміла розробити радіокерований вибуховий катер і вдосконалити тактику їх застосування, в цілому це застосування не було ефективним значною мірою завдяки тому, що для союзників новий зразок ОВТ вже не був несподіванкою, що дало їм можливість організувати захист від вибухових катерів. Водночас, вже після завершення Другої світової війни ефект несподіванки спрацював під час атаки ізраїльських катерів МТМ на кораблі єгипетських військово-морських сил.

Негативно на ефективність застосування Німеччиною радіокерованих катерів стало те, що воно у 1944 р., коли союзники вже мали перевагу на морі та в повітрі. Крім того, недостатньою була якість розвідки, внаслідок чого частина катерів була змушена працювати у режимі вільного пошуку, що за умов технічної недосконалості катерів вело до їх

передчасного виходу з ладу та невиконання завдання. Знадобився час та інші технології, щоб застосування МБеА вийшло на інший рівень.

Водночас, застосування морських безекіпажних апаратів або їх прототипів (вибухових та радіокерованих катерів) під час війн першої половини ХХ ст. стало прикладом тактичних прийомів, які будуть застосовуватися у війнах майбутнього, а саме:

- використання для доставки вибухових катерів до зони виконання завдання за допомогою надводних кораблів та підводних човнів, які де-факто виконували ту роль, яку сьогодні виконують кораблі-дронноносці (Dron carrier);

- здійснення комбінованих атак на ціль із поєднанням надводних та підводних ударних засобів (вибухових катерів та керованих торпед) із залученням авіації для відволікання уваги противника;

- використання безекіпажних морських апаратів для розмінування акваторії при проведенні десантних операцій;

В цілому застосування вибухових катерів та інших спеціальних засобів слід розглядати як прояв асиметричних бойових дій на морі, коли слабша сторона намагається за рахунок нових технологій та тактики зменшити стратегічну перевагу противника.

Джерела та література & References:

1. Blocksdorf H. Hitler's Secret Commandos: Operations of the K-Verband. Pen & Sword Maritime. 2022. 188 p.
2. Borghese J.V. Decima flottiglia Mas. Garzanti. 1968. 375 p.
3. Clarke J.J., Smith R. Riviera to the Rhine. United States Army in World War II: European Theater of Operations. Washington DC: Center of Military History, United States Army. 1993. 628 p.
4. Fiore M. Arming a Nation: Italy's Role in Israel's Clandestine Arms Pipeline, 1947-1949. Israel Affairs. 2026. 21 p. URL: <https://doi.org/10.1080/13537121.2025.2578190> (Accepted: 05 March 2026).
5. Greene J., Massignani A. The Black Prince and the Sea Devils: The Story of Valerio Borghese and the Elite Units of the Decima MAS. Cambridge, Mass.: Da Capo Press, 2004. 284 p.
6. Hewitt H.K. Planning Operation Anvil-Dragoon. Proceedings of the US Navy Institute. July 1954. URL: <https://www.usni.org/magazines/proceedings/1954/july/planning-operation-anvil-dragoon> (Accepted: 05 March 2026).
7. Morris B. 1948: The First Arab–Israeli War. Yale University Press. 2008. 524 p.
8. Zapotoczny W. Decima Flottiglia Mas: The Best Commandos of the Second World. Fonhill Media LLC. 2017. 208 p.

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2026.21.359731>

УДК 94(477)«1941/1944»:27-722.5

THEOLOGICAL SCHOOLS AND SPIRITUAL EDUCATION OF THE OCCUPIED POPULATION IN THE SOUTH-WESTERN LAND OF UKRAINE (1941–1944)

Mykola MykhailutsaDSc (History), Professor
Department of Social and
Humanities Odesa National
Maritime University,
34 Mechnykova St, Odesa, 65029,
Ukraine

ORCID:

<https://orcid.org/0000-0003-4896-0580>E-mail: Michailuca@ukr.netCitation: Mykhailutsa, M. (2026), Theological schools and spiritual education of the occupied population in the South-Western land of Ukraine (1941–1944). *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 21, pp. 95–105.

Submitted: 20.03.2026.

Abstract

The aim of the article is to focus attention on the analysis of various source materials according to their archeographic origin, as well as the achievements of modern foreign and domestic historiography in the context of Romanian policy in the occupied southwestern Ukrainian lands during the Second World War, which entered the history of this period under the name “Transnistria”. **The scientific novelty** of the work lies in the isolation from the general processes of Romania's occupation policy of its religious segment of influence on the local population through the revival of theological education in the region, aimed at training priestly cadres and other representatives of the Orthodox clergy. Against the background of the general Romanianization orientation of the policy of the leaders of the Orthodox Mission in Transnistria, the variety of directions for the reproduction and replenishment of the canonical teaching corps for the higher and school education system introduced by the occupiers, and the provision of leaders for Christianization and catechization, primarily among student youth and school-age children, is shown. **Conclusions.** Compared with the considered state of affairs in the German-controlled occupied southern Ukrainian lands, where only short-term courses were allowed, the Romanian authorities, represented by the Governor of Transnistria G. Alexeanu and the heads of the Romanian Orthodox Mission (Archimandrite Iulii (Skriban), Metropolitan Vissarion (Puyu), Vicar Archbishop Antim (Nika), etc.), actively promoted the organization of full-fledged spiritual education, taking care of the education of future ministers of the Orthodox cult, of which there was a great shortage. During 1942–1943, two theological seminaries were opened, albeit with difficulties caused by wartime. In order to conduct admissions to the seminaries, a wide range of applicants was allowed, from deacons and psalmists to tenth-graders and school teachers who had experience in practical work. Short-term courses were created for school teachers and local clergy. At the same time, special attention was paid to the religious education of the population, in particular student youth and children. The teaching of the “Law of God” and the “Catechism” was introduced, as well as various educational activities of spiritual content in schools (Sabbath, Sunday, primary, secondary, etc.) and Odesa University. However, along with creating conditions for training and providing clergy for newly formed parishes and rebuilt churches, Romanians in Transnistria conducted Romanianization propaganda beneficial to their local church, often neglecting the national interests of the local population.

Keywords: World War II, occupation, Orthodox Church, Transnistria, Odesa, missionary work, clergy, archbishops, theological education, spiritual education, seminary, theological schools.

ТЕОЛОГІЧНІ ШКОЛИ ТА ДУХОВНЕ ВИХОВАННЯ ПІДОКУПАЦІЙНОГО НАСЕЛЕННЯ В ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ (1941–1944 рр.)

Микола Михайлуца

доктор історичних наук, професор
Кафедра соціальних та
гуманітарних дисциплін
Одеський національний морський
університет
вул. Мечникова, 34, м. Одеса,
65029, Україна
ORCID iD:
<https://orcid.org/000-0003-4896-0580>
E-mail: Michailuca@ukr.net

Цитування: Михайлуца М. Теологічні школи та духовне виховання підокупаційного населення в Південно-Західних землях України (1941–1944). *Чорноморська минувшина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України : зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2026. Вип. 21. С. 95–105.

Отримано: 15.03.2026 р.
1,0 д.а.

Анотація

Метою статті є зосередження уваги на аналізі різноманітних джерельних матеріалів за їхнім археографічним походженням, а також досягнень сучасної зарубіжної і вітчизняної історіографії у контексті румунської політики в окупованих південно-західних українських землях в роки Другої світової війни, які увійшли в історію цього періоду під назвою «Трансністрія». **Наукова новизна** доробку полягає у виокремленні із загальних процесів окупаційної політики Румунії саме її релігійного сегменту впливу на місцеве населення через відродження теологічної освіти в регіоні, спрямованої на підготовку священицьких кадрів та інших представників православного кліру. На фоні загальної румунізаторської спрямованості політики очільників Православної місії в Трансністрії показано розмаїття напрямків відтворення та поповнення законоучительського корпусу задля впроваджуваної окупантами вищої і шкільної системи освіти, забезпечення провідниками християнізації та катехізації перш за все серед студентської молоді та дітей шкільного віку. **Висновки.** Порівняно із розглянутим станом речей у підконтрольних німцям окупованих південноукраїнських землях, де дозволялися лише короткотермінові курси, румунська влада в особі губернатора Трансністрії Г. Алексяну та очільників Румунської православної місії (архімандрит Юлій (Скрібан), митрополит Віссаріон (Пую), вікарій архієпископ Антім (Ніка) та ін.) активно сприяла організації повноцінної духовної освіти, дбаючи про виховання майбутніх служителів православного культу, яких дуже бракувало. Упродовж 1942–1943 р. було відкрито, хоч і з труднощами викликаними воєнним часом, дві духовні семінарії – Дубоссарська та Одеська. З метою проведення наборів вступників до семінарій дозволявся допуск широкого спектру претендентів, від дияконів та псаломщиків до десятикласників та шкільних вчителів, які мали досвід практичної роботи. Створювалися короткотермінові курси для шкільних вчителів та місцевого кліру. Разом з тим, особлива увага приділялася релігійному вихованню населення, зокрема студентської молоді й дітей. Запроваджувалось викладання «Закону Божого» та «Катехісису», проведення різноманітних виховних заходів духовного змісту в шкільних закладах (суботніх, недільних, початкових, середніх тощо) та Одеському університеті. Однак, поряд зі створенням умов для підготовки й забезпечення кадрами духовенства новоутворених парафій та відбудованих церков, румуни в Трансністрії проводили вигідну їхній помісній церкві румунізаторську пропаганду, часто нехтуючи національними інтересами місцевого населення.

Ключові слова: Друга світова війна, окупація, Православна церква, Трансністрія, Одеса, місіонерство, духовенство, архієпископи, духовні училища, духовна освіта, семінарія, теологічні школи.

Дослідження церковно-релігійного життя в роки Другої світової війни загалом, і на півдні України, зокрема, у порівнянні з попередніми десятиліттями в історіографічному контексті певною мірою перебуває на стадії «затухання», «затінення» тощо, як зарубіжному, так і у вітчизняному форматах. Цілком зрозумілими є причини цього процесу, враховуючи перенесення дослідницьких нарацій і акцентів на війну сучасну, нав'язану українцям агресором зі сходу, в її гібридній і гарячій фазах, протистоянні історій, історичної пам'яті й ідеологій. Попри це, тема окупаційної політики союзників нацистської Німеччини, зокрема Румунії часів Антонеску, залишається ще невичерпною і відтак привабливою для дослідників, хоч і відбулися сутнісні зрушення впродовж 1990-х та перших десяти років ХХІ ст. Окремим науковим напрямком в історіографії війни 1939-1945 рр. лишається державно-релігійна політика протиборчих сторін, відродження християнського життя в межиріччі Дністра і Південного Бугу. Концептуалізації зазначеної проблеми досягли румунські дослідники: від початків, закладених в працях М. Пекураріу (M. Răcurariu) [23; 24; 25], Д. Ставаракє (Stavarache D.) та Г. Василєску (Vasilescu G.) [28, р. 48-53]. Значний внесок у висвітлення діяльності Румунської православної місії в Трансністрії здійснив А.-Н. Петку (A.-N. Petcu) [26, р. 287-309], який, зокрема, виокремив недоліки місії очолюваної Ю. Скрібаном, та опублікував щорічні звіти, в яких висвітлювалася заходи в організації духовної освіти. Окремі розділи наукових праць молдовських дослідників (А. Морару [22], Р. Соловей [27]) розкривають кількісні й сутнісні результати освітньо-виховної діяльності румунів в окупованому регіоні. Вельми важливим задля розуміння саме емоційного забарвлення місіонерської сутності, ролі кліру, яке відряджалось з Бессарабії румунським патріархатом з місією катехізації населення за Дністром, виокремлюємо археографічне видання, підготовлене церковним істориком Дж. Єнаке (G. Enache) [21].

Серед вітчизняних праць, присвячених проблемам теологічної освіти й різноманітним шкільним заходам РПМ в Трансністрії, окрім наших праць [12; 13; 14; 15] у цій царині, мало хто ґрунтовно долучився. Хоча, одеські дослідники В. Крикун [8, с. 97-102], С. Боган [1, с. 101-108], О. Осипенко [19] дотично й студіювали у соціально-освітньому розрізі розвитку початкової освіти в Задністрянщині періоду румунської окупації.

Наразі, враховуючи сегментарну досліджуваність обраної теми і, що дуже важливо, наявність в нашому розпорядженні значного пласту різноманітних джерельних матеріалів з архівосховищ півдня України (ДАОО, ДАМО) та Вінницької області (ДАВО), переважно румуномовних документів окупаційного походження, а також використовуючи досягнення наших колег, представників сучасної зарубіжної і вітчизняної історіографії, маємо на меті заглибитись у контекст румунської політики в окупованих південно-західних українських землях в роки Другої світової війни, через висвітлення організації теологічної освіти та духовне виховання.

Концентруючи свої зусилля суто на місіонерсько-пропагандистських завданнях, Румунська православна церква в особі патріарха Никодима та керівників Румунської православної місії в Трансністрії (далі – місія, РПМ) не останню роль відводили організації богословської освіти, налагодженню духовного виховання у церквах, школах та релігійній пропаганді у пресі, на радіо тощо. Однак, відродження церковного життя, релігійних практик тощо розпочалося восени 1941 р. з дуже великими труднощами. Окрім низки причин, які були викликані воєнними діями, безладом, економічними проблемами, зміною влад та ін., існували й суто церковні: атеїзовані маси населення, репресоване духовенство, зруйновані культові споруди, закриті духовні навчальні заклади (семінарії та академії) тощо.

Проте з початком війни і вже в умовах безпосередньої окупації румунами Півдня України, серед населення збільшується побожність, тяжіння до церкви та до святих писань. Виникає значний дефіцит у носіях духовних знань, грамотних і освічених церковнослужителях, які б могли задовольняти релігійні потреби віруючих громад. Попри труднощі, все ж досить динамічно розвивався процес відродження християнських культових

святинь, що також актуалізувало потребу у великій кількості священнослужителів та церковних кліриків.

Серед перших кроків, які здійснювала місія очолювана спершу архімандритом Юлієм (Скрібаном), було поповнення священницьких кадрів шляхом залучення кліриків з Румунії та Бессарабії завдяки короткотерміновим відрядженням до новоокупованих територій. Власне, такі заходи, хоч і тимчасово (переважно впродовж шести місяців) окормлювали парафії та мирян, все ж не дали бажаного результату через низку причин, зокрема й через шалену румунізацію релігійного життя місцевого населення, факти корупції та зловживання відрядженими кліриками [13, с. 132, 134-135] тощо.

Згодом, після зміни керівництва РПМ в Трансністрії восени 1942 р. рішенням митрополита Віссаріона (Пуя) була створена спеціальна комісія, яка надавала право священнодійства колишнім служителям культу, які за сталінського богоборництва й утисків відійшли від служіння. Невідкладною роботою місії стала організація теологічної освіти, що мало забезпечити в межах Трансністрії місцеві парафії православним кліром, підвладним румунському екзархату та вихованими ревними провідниками його політики.

Різноманітні способи, які на початках використовувала місія, наприклад, відрядження з Румунії, з Бессарабської та Кишинівської єпархій тимчасових місіонерів на кілька місяців, не виправдали надій. Найголовніша біда – вони не володіли релігійною ситуацією, не знали на місіонерській справі, не володіли місцевими мовами, як, власне, й не знали на етнопонаціональній специфіці регіону. До того ж, використання старих дореволюційних та радянізованих священницьких кадрів не вирішувало проблеми. У більшості ж надісланих місіонерів також бракувало глибокої довіри до місцевого люду. Траплялися випадки як, до прикладу, зі священником Олексієм Лупаносом, який із української парафії с. Михайлівка, що в Південній Бессарабії, був направлений місіонером до Очакова, де служив українській громаді з червня 1942 р. до березня 1943 р., але згодом повернувся до свого приходу [21, р. 209].

31 грудня 1941 р. архімандрит Юлій (Скрібан), звітуючи перед патріархом Никодимом, зазначав: «Загальна кількість священників, задіяних в Трансністрії, із мирського кліру і з монахів (набраних із Румунії і з місцевих), нараховує 84. Цього, звичайно, дуже мало, порівняно з тим, скільки повинно бути. Перед більшовицькою революцією в Трансністрії у двох єпархіях було 2 тисячі священників. Ми були б раді мати хоча б чверть від цієї кількості, за умови, що священники будуть пасторами, сповненими духу самопожертви, рівної апостольській» [29, р. 27]. Задля цього, керівництву РПМ спершу потрібно було виконати, принаймні, два головних завдання: перше – підготувати молоду генерацію священнослужителів через заснування теологічних факультетів, семінарій, духовних шкіл тощо, і друге – поставити релігійне виховання молоді в «актуальну і загальнонародну площину». Особливої уваги з боку церковної ієрархії в Трансністрії, враховуючи суспільну стратифікацію губернаторства, набувала робота з молоддю та дітьми як у великих містах, так і в повітах губернаторства.

Перший шеф РПМ в Трансністрії архімандрит Скрібан був переконаний, що саме теологічні школи мали готувати елітних священнослужителів не тільки для Трансністрії, але й для всієї України [29, р. 28]. За планами місії, навесні 1942 р. у провінції передбачалося відкрити дві духовні семінарії – у Дубоссарах та Одесі. Однак через фінансові труднощі ці плани неодноразово коригували, а відкриття семінарії у Дубоссарах навіть було перенесено на осінь. Така ж доля спіткала й Одеську духовну семінарію. Разом з тим, у своїй румунізаторській спрямованості маршал І. Антонеску допускав певні мовні послаблення. Розуміючи, що мова є інструментом проникнення в душі православних, але заради термінової підготовки священників для румунізації населення Трансністрії, Антонеску навіть схилився до переведення навчання на факультеті теології в Чернівецькому університеті російською і українською мовами [27, р. 116].

У березні 1942 р. в Одесі, вперше за 25 років, за ініціативи протопопа Одеси о. Андрія Нікова, відбувся церковний конгрес. Головував на ньому доктор богослов'я, митрофорний архімандрит Юлій (Скрібан). У конгресі брали участь 180 представників релігійної громадськості Трансністрії. Румуни, з огляду на своє місіонерство, надавали цій події великого значення, транслюючи засідання у неділю, 25 березня 1942 р. на радіо «Молдаванка». Серед питань організаційно-адміністративних та суто релігійних, дискутувалися проблеми заснування релігійної газети та участі священників у роботі курсів, організованих на теологічному факультеті в Одесі [16]. 7 травня 1942 р. у Тирасполі відбувся Перший з'їзд благочинних міст і містечок Трансністрії, безпосереднє керівництво ним здійснював також очільник місії. У матеріалах з'їзду констатувалося, що за 6 місяців, з часу організації місії, тільки в Одесі було відкрито 20 православних храмів, розпочали свою роботу курси для викладачів «Закону Божого» в середніх навчальних закладах та викладався курс лекцій з богослов'я для студентів університету [17]. Форум благочинних визначив перспективні плани в царині богословської освіти в Трансністрії. Передбачалося відкриття пастирських курсів для осіб, які отримали богословську освіту за радянських часів та бажали долучитися до служіння Румунській православній церкві. Планувалося відкрити духовні училища в Дубоссарах, Тульчині та Одесі. В Одесі мали відкрити семінарію, починаючи з 5 класу та дворічні богословські курси для тих, хто мав середню освіту. Значна увага приділялася покращенню викладання «Катехісису» і «Закону Божого» для учнів нижчих та середніх навчальних закладів.

Спершу на Задністрянщині була відкрита Дубоссарська семінарія, яка згодом отримала ім'я Петра Могили. Саме в густонаселеному молдаванами повіті набагато легше було набирати до семінарії прорумунськи налаштованих юнаків, які б втілювали в духовній царині румунізаторську політику генерала-кондукатора І. Антонеску та прихильного до нього патріарха Никодима. Відтак, очолювана професором з Бухаресту, священником Григорієм Христеску восьмикласна семінарія у Дубоссарах, виділялася румунофільськими традиціями. Усі богословські предмети семінаристи студіювали виключно румунською мовою. Задля того, щоби у майбутньому забезпечити семінарію підготовленими вступниками за ініціативи префекта Дубоссарського повіту О. Батку (свою ініціативу він виклав у листі на ім'я митрополита від 18 серпня 1943 р.) пропонувалося заснувати місцевий ліцей-інтернат на 170 вихованців [7, арк. 229]. Місія, разом з відповідними органами влади губернаторства, на облаштування духовного навчального закладу і капітальний ремонт будівлі виділила влітку 1943 р. з губернаторського і приватного фондів 280 тис. RKKS [7, арк. 230]. Всього асигнування становили 601788 RKKS, до того ж 82 семінаристам було призначено персональні стипендії у розмірі 1100 RKKS [27, р. 119].

Не останнє місце серед проблем, спрямованих на поширення православного віровчення та забезпечення духовними пастирями столиці Трансністрії – Одеси й інших поселень на південних теренах, займало питання про прискорення відкриття Одеської духовної семінарії. Призначення митрополита Віссаріона шефом місії одразу прискорило справу. До того ж, у цьому питанні активну роль зіграла преса, яка стимулювала формування громадської думки. Газета «Молва» від 3 грудня 1942 р. вперше підняла його на своїх шпальтах, а наприкінці місяця вона ж стверджувала: «У середніх числах січня (йдеться про 1943 р. – М. М.) в Одесі буде відкрито духовну семінарію з місіонерським дворічним курсом навчання».

З благословення митрополита, на посаду ректора семінарії передбачалося призначити протоієрея Михаїла (Гросу), колишнього благочинного Балтського повіту. Від 1 січня 1943 р. оголошувався набір на 100 вакантних місць. Правом на вступ до семінарії користувалися особи, які мали середню освіту (10 класів), а також диякони, псаломщики та шкільні вчителі, які мали досвід практичної роботи. Всім семінаристам пропонувалось користування безкоштовним житлом (гуртожитком), харчуванням та навчанням [11]. Проте, швидкої реалізації планів не відбулося: відкриття семінарії затрималося до 1 лютого, а потім й до 1

березня 1943 р. Митрополит Віссаріон з цього приводу, розіслав по всій єпархії своє архіпастирське звернення, а окупаційна преса вміщувала на своїх шпальтах умови вступу до семінарії, заохочуючи безкоштовним навчанням і повним пансіоном [9]. Вступникам до семінарії необхідно було подати відповідні документи: акт про народження та хрещення, свідоцтво про освіту, про національність, а також рекомендації від громади або настоятеля парафіяльної церкви про діяльність людини, яка бажала здобувати духовну освіту.

На відміну від румуномовної семінарії в Дубоссарах, в Одеській семінарії навчання відбувалося російською мовою впродовж подальших двох років окупації. Ректором став колишній очільник Ізмаїльської духовної семінарії протоієрей Феодосій Богач [26, р. 297, 305-306]. За його старань у рік відкриття семінарії було підготовлено першу групу претендентів у священники. Першими випускниками були диякони, псаломщики та сільські вчителі, а також ті, хто володів відповідною релігійною грамотністю, хто потерпав від комуністичних утисків і, через багаторічні страждання за віру, зберіг бажання віддано служити церкві Божій та вірянам.

Результат діяльності семінарій хоч і простежувався «ледве-ледве на перших порах, – як зазначав у річному рапорті у 1943 р. митрополит Віссаріон, – все ж, з часом, був досить вагомим». Якщо на початках румунської окупації в Трансністрії на два мільйони населення було лише 23 священники, то станом на 1 листопада 1943 р. їх було вже 617 [26, р. 297, 305-306]. Загалом Румунською православною місією було залучено 890 священників [27, р. 114], з яких 265 – були місіонерами з Румунії [27, р. 119]. Більшу частину православного кліру, необхідного для задоволення релігійних потреб побожного населення, було підготовлено в семінаріях, куди, як правило, потрапляли представники місцевого населення. Хоч вони й піддавалися румунізації, однак залишалися носіями української, російської, болгарської, молдавської та інших культур.

Значної уваги румунська церковна адміністрація надавала пропаганді православ'я через налагодження духовної освіти населення, особливо шкільної та студентської молоді. Моніторинг релігійності населення наприкінці 1941 р. – початку 1942 р., за словами архімандрита А. Ніки, який опирався на висновки протоієрея повіту Березівка, показав, що «Молодь дуже далека від проблем віри. Однак, частина її має бажання вивчити молитви і пізнати віру. Вона хоче читати релігійну літературу, в якій спростовуються комуністичні теорії. Якщо ці духовні вимоги молоді будуть вчасно задоволені, то можна вважати, що у нас з'явиться нове покоління християн, таких, як їхні батьки» [29, р. 52-53].

Згодом митрополит Віссаріон, підкреслюючи свої повноваження шефа місії, звертав увагу на необхідність продовження «духовного перетворення мирян через церкву і школу» [26, р. 297]. Саме початкова школа, на його думку, мала стати осередком цього перетворення. Інформація, яка йшла від кліру, свідчила, що у початковій школі, де навчалися затеїзовані діти віком до 14 років, «спостерігалася дивна і вражаюча швидкість, завдяки якій діти оволодівають духовними знаннями та релігійною історією». Діти ж юнацького віку, відірвані від впливу батьків, «не пізнавши рятівного християнського духу, були глибоко заражені комуністичною скверною атеїста» [26, р. 304]. Саме з цієї причини, місія усю увагу й спрямовувала на організацію викладання релігії у школі, виділяючи по два уроки на тиждень у початкових класах [2, арк. 29], а також через виховання, настанови, організацію релігійних хорів та проведення шкільних свят тощо.

У лютому 1942 р. місією було організовано школи для викладачів «Катехізису» в Тирасполі, Голті та Овідіюполі. Програма цих шкіл передбачала «читання релігійних лекцій для евангелізації і повернення до християнства шкільної та позашкільної молоді» [16]. Часто у цих школах викладали священники, університетські викладачі, досвідчені вчителі та світські місіонери. Так, у Гросуловці, отець Олександр організував школу для дітей початкових класів, а в Тирасполі ініціатором заснування катехізисної школи став «досвідчений наставник молоді» М. Пугачов, який проводив публічні лекції упродовж двох годин на тиждень [29, р. 53]. У січні 1942 р. у м. Тульчин, місіонерським священником з Хотина отцем

Кукульським, були організовані курси «Катехізису», які працювали щонеділі та на всі церковні свята [29, р. 58]. До читання лекцій для молоді запрошувалися викладачі з вищою богословською освітою (навіть із Києва) та місцеві священики, які розглядали питання утворення світу, виникнення і призначення людини, існування душі, почуття релігійності в музиці, святих таїнств, реформи календаря тощо. У Могилівському повіті протоіерей С. Василович і священик Б. Цуркан у початковій школі містечка організували церковний хор, а місіонер із Жмеринки отець Андрій провів окремий педагогічний цикл, який увібрав 12 лекцій для майбутніх викладачів «Катехізису». Розпочалися лекції 28 лютого 1942 р. з дискусії про необхідність релігії у школі і тривали на різні релігійні теми цілий рік. Постійно на лекціях були присутніми біля 40 вчителів [29, р. 61]. Іноді деякі школи, за ініціативи прорумунськи налаштованого місцевого керівництва й вчителів, «прикріплювалися» до розташованих поряд з ними православних храмів. Таким чином, церкви при школах являли собою провідників християнської культури й моральності. Наприклад, в Одесі учні школи № 14 відвідували церкву св. Марії Магдалини, учні медичного ліцею і школи № 23 були прихожанами храму св. Покрови Пресвятої Богородиці (вул. Княжа, 10) [10]. Більшість дітей одеських шкіл № 6 та № 31 також відвідували парафіяльні храми. У цьому напрямку шкільний відділ Дирекції культури муніципалітету м. Одеса вказував на неприпустимість байдужого ставлення до християнського виховання школярів.

Між тим, пасивний спротив процесу християнізації шкільної освіти, яку напористо проводила місія, чинили атеїстично налаштовані вчителі (переважно молоді), які іноді зривали заходи, організовані духовенством. У відповідь на те святі отці-протоіереї зверталися до шкільної інспекції та жандармів про вживання необхідних заходів, ініціювали звільнення з роботи вчителів-атеїстів, закликали до тіснішої співпраці з церковними установами. Такі приклади були непоодинокими у Ананьєві, Балті та інших регіонах, де, зокрема, багато було сектантів.

Попри явні зрушення у шкільництві за румунської окупації, все ж старі догматичні методи, носіями яких були румунські та місцеві місіонери, що мали дореволюційну теологічну освіту, заважали загальній справі катехізації населення. Саме цей чинник призводив до превалювання старих методик, основаних переважно на зазубрюванні розділів «Біблії» та «Катехізису» малозрозумілою дітям румунською і церковнослов'янською мовами. Це тільки відштовхувало їх від релігії.

Не лишалися поза увагою румунів і вищі навчальні заклади, зокрема Одеський університет, який був під патронатом РПМ і на думку митрополита Віссаріона мав бути «очищений від зараження комунізмом» [26, р. 304]. Викладачі започаткованої в університеті кафедри теології, яку упродовж 1942 р. очолював сам архімандрит Юлій (Скрібан), читали лекції на усіх факультетах та спеціальностях. Особливою популярністю серед студентів користувалися лекційні курси: «Віра і релігія» (Юлія Скрібана) та «Зразки формування релігійної концепції» (Георге Харгела) та ін.

Значну роль у пропаганді церковного вчення і виховання релігійних почуттів на лівобережжі Дністра відіграла університетська професура та відомі теологи, що приїздили безпосередньо з Румунії. Саме вони протегували ідеологію румунського місіонерства в університетських аудиторіях, у шкільних класах серед старшокласників та на курсах вчителів, серед робітників та службовців. Адміністрація місії виділяла великі кошти на зазначену справу, про що свідчать економічні звіти РПМ за 1942-1943 рр., а також відомості на видачу грошових винагород відрядженим лекторам-місіонерам за прочитані лекції [4; 5; 6; 7; 12]. Так, у жовтні 1943 р. за активну співпрацю з редакціями християнських журналів, публікацію в газетах статей на різноманітні морально-релігійні теми, читання лекцій на курсах та в університеті місія преміювала групу інтелігентів – професорів А. Балясного, П. Корчинського, І. Яблоновського, письменників і вчителів М. Бялковського, Т. Мельникова та М. Чистякова. Безпосередньо із бюджетного фонду за артикулом «*Propagandă religioasă*» було виділено суму заохочення у розмірі 3500 RKKK [6, арк. 18].

За підтримки місії та активної колаборації професури у стислий термін був відбудований університетських храм, який до того ж швидко наповнювався іконами, культовими речами, посудом та всім необхідним для богослужіння. Університетська церква стала найкращою в Одесі, завжди виділялася наповненістю студентами й побожними інтелектуалами. Опіраючись переважно на 300 студентів-молдаван, які становили лише п'яту частину всього університетського студентського товариства, місія так і не змогла подолати свою румунізаторську сутність, хоча більшість університетського студентства становили саме українці.

Архімандрит Юлій (Скрібан), розуміючи, що підготовка «дійсних трудівників Церкви» вимагає значного часу, активно сприяв впровадженню короткострокових пастирських курсів. Зокрема, в Одесі впродовж літа 1942 р. працювали пастирські курси за богословською програмою духовної семінарії [18]. Від червня до серпня 1943 р. в масштабах всього губернаторства були організовані курси для вчителів релігії, співів та румунської мови, загальною кількістю слухачів у понад 200 осіб, які прослухали лекції 76 досвідчених священників [26, р. 305]. Серед цих священнослужителів був і парох с. Главани Кілійського повіту Яків Лозановський, який будучи направленим з Бессарабії до Трансністрії прочитав для дітей і вчителів початкових та середніх шкіл у десяти селах низку лекцій на тему «Закон Божий» [21, р. 158]. Місія, через необхідність «духовного труда в ім'я Христа», намагалася таким чином довести вчителям значення віри і релігійного виховання.

При благочинні м. Голти, з метою задоволення релігійних потреб православного населення повіту, на початку 1943 р. відкрилися короткострокові курси з підготовки православних священнослужителів, псаломщиків та «катехізерів». За навчальними планами на програму підготовки священників протягом 4-х місяців виділялося разом 816 годин, на підготовку псаломщиків – 2-місячні курси (432 години) і для 3-місячної підготовки шкільних викладачів «Закону Божого» виділялося 660 годин [3, арк. 57]. Програми курсів подавали перелік предметів, якими передбачалося оволодіти майбутнім кадрам православної церкви: Святе письмо, Старий та Новий заповіт, елементи догматики і моральності богослужіння, теоретична і практична літургіка, викриття сектантства, церковнослов'янська мова, церковний спів тощо. Окремого смислу набувало вивчення не тільки біблейської та церковної, а й румунської історії.

Вимоги до кандидатів у священники були доволі прийнятними – необхідно було лише мати освіту не нижче духовного училища, церковно-учительської школи або, на крайній випадок, двокласної школи. Для кандидатів у псаломщики визначався освітній ценз: не менше 3-х класів середньої школи старого типу, а для «катехізерів» – не нижче закінченої середньої школи. На курси приймалися також і кандидати з радянською середньою або вищою освітою, щоправда зі складанням особливого іспиту з релігійних предметів та за умови надання релігійною громадою позитивного рекомендаційного посвідчення. Однак, усього цього було замало для присвячення свого життя служінню Церкві. У зверненні до претендентів зазначалося: «Від усіх без винятку вимагається відверте ставлення до релігії, віра в Бога, любов до ближнього і гаряче бажання послужити святій православній церкві. За умови відсутності цього – освіта, навіть і вища, втрачає свою цінність, а за наявності віри – зітруться й недоліки освіти» [3, арк. 60].

Отже, порівняно із розглянутим станом речей у підконтрольних німцям окупованих південноукраїнських землях, де дозволялися лише короткотермінові курси, румунська влада в особі губернатора Трансністрії Г. Алексяну та очільників Румунської православної місії (архімандрит Юлій (Скрібан), митрополит Віссаріон (Пую), вікарій місії архієпископ Антім (Ніка) та ін.) активно сприяла організації повноцінної духовної освіти, дбаючи про виховання майбутніх служителів православного культу, яких дуже бракувало. Упродовж 1942-1943 р. було відкрито, хоч і з труднощами викликаними воєнним часом, дві духовні семінарії – Дубоссарська та Одеська. З метою проведення наборів вступників до семінарій дозволявся допуск широкого спектру претендентів, від дияконів та псаломщиків до

десятикласників та шкільних вчителів, які мали досвід практичної роботи. Створювалися короткотермінові курси для шкільних вчителів та місцевого кліру. Разом з тим, особлива увага приділялася релігійному вихованню населення, зокрема студентської молоді й дітей. Запроваджувалось викладання «Закону Божого» та «Катехізису», проведення різноманітних виховних заходів духовного змісту в шкільних закладах (суботніх, недільних, початкових, середніх тощо) та Одеському університеті. Однак, поряд зі створенням умов для підготовки й забезпечення кадрами духовенства новоутворених парафій та відбудованих церков, румуни в Трансністрії проводили вигідну їхній помісній церкві румунізаторську пропаганду, часто нехтуючи національними інтересами місцевого населення.

Джерела та література:

1. Боган С. Початкова освіта в окупованій румунськими загарбниками Південній Україні у 1941-1944 рр. *Південний захід. Одесика: історико-краєзнавчий науковий альманах*. Вип. 28. Одеса: Друкарський дім, 2011. Вип. 11. С. 101-108.
2. Державний архів Вінницької області (Україна). Ф. Р-2988. Оп. 1. Спр. 13. 33 арк.
3. Державний архів Миколаївської області (Україна). Ф. Р-2704. Оп. 1. Спр. 2.
4. Державний архів Одеської області (Україна) (далі – ДАОО). Ф. Р-2270 сч. Оп. 1с. Спр. 3. 6 арк.
5. ДАОО. Ф. Р-2270 сч. Оп. 1с. Спр. 5. 28 арк.
6. ДАОО. Ф. Р-2270 сч. Оп. 1. Спр. 7. 24 арк.
7. ДАОО. Ф. Р-2270 сч. Оп. 1с. Спр. 12. 414 арк.
8. Крикун В. Освіта в період румунської окупації в Одесі в 1941-1944 роках. *Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія*. Одеса : Астропринт, 2006. Вип.6. С. 97-102.
9. *Молва*. 1942. 14 января.
10. *Молва*. 1942. 17 декабря.
11. *Молва*. 1942. 30 декабря.
12. Михайлуца М.І. Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930-1944 рр.). Одеса: Optimum”, 2006. 237 с.
13. Михайлуца М.І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939-1945). Одеса : Вид-во «ВМВ», 2008. 392 с.
14. Михайлуца М. Православне життя в Одесі: від революції до сталінського одержавлення (1917-1945). Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2019. 388 с.
15. Михайлуца М. Маловідома історія Одеської семінарії доби війни (1941-1945 рр.). *Південний захід. Одесика: історико-краєзнавчий науковий альманах*. Вип. 28. Одеса: Друкарський дім, 2020. С. 67-75.
16. *Одесса*. 1942. 24 марта.
17. *Одесса*. 1942. 12 мая.
18. *Одесса*. 1942. 17 мая.
19. Осипенко О. Сільське населення та «трудові громади» Півдня України в губернаторстві «Трансністрія» 1941-1944 рр.: соціально-історичний аспект : монографія / Олександр Осипенко; відп. ред. М.І. Михайлуца. Одеса: ФОП Бондаренко М.О., 2021. 180 с.
20. Dallin A.I. Odessa, 1941-1944: A Case study of Soviet Territory under foreign rule. California, Santa Monica: The Rand Corporation, 1957 (1998). 296 p. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Odessa_1941_1944.html?id=JkuBAAAIAAJ&redir_esc=y (дата звернення: 16.01.2026).
21. Mărturisiri inaintea marii incercări: Conferințele preoțești din Episcopia Cetății Albe-Ismail (iulie 1944) / ed.: G. Enache, V.M. Iordan, A.M. Savin et al. Chișinău: S.n., 2018. 448 p.
22. Moraru A. Istoria românilor. Basarabia și Transnistria. 1812-1993. Chișinău : Epigraf, 1995. 403 p.
23. Păcurariu M. Istoria Bisericii Ortodoxe Romane. Vol. 3. Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1981.

24. Păcurariu M. Istoria Bisericii Ortodoxe Române. Galati, 1996. 388 p.
25. Păcurariu M. Istoria Bisericii Ortodoxe Române. Vol. 3. București, 1997. 482 p.
26. Petcu A.N. 1942-1943: Activitatea Bisericii Ortodoxe Române în Transnistria. *Studii și materiale de istorie contemporană* [Inst. de istorie "Nicolae Iorga"; Serie nouă]. Vol. 1. 2002. P. 287-309.
27. Solovei R. Activitatea Guvernamentului Transnistriei on domeniul social-economic și cultural: 19 aug. 1941 – 29 ian. 1944. Iași, 2004. 238 p.
28. Stavarache D., Vasilescu G. Misiunea bisericească Româna in Transnistria (1941-1944). *In Document, buletenul arhivelor Militare Române*. An. 1. Nr. 2/31998. P.48-53.
29. *Transnistria creștina*. București. 1943. Nr. 8. 67 p.

References:

1. Bohan S. (2011). Pochatkova osvita v okupovanii rumunskymy zaharbynkamy Pivdennii Ukraini u 1941-1944 rr. *Pivdennyyi zakhid. Odesyka: istoryko-kraieznachyhi naukovyyi almanakh*. Vyp. 28. Odesa: Drukarskyi dim, Vyp. 11. S. 101-108. [in Ukrainian].
2. Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti (Ukraina) [State Archive of Vinnytsia Region]. F. R-2988. Op. 1. Spr. 13. 33 ark. [in Romanian].
3. Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti (Ukraina) [State Archive of Mykolaiv Region]. F. R-2704. Op. 1. Spr. 2. (bez numer. ark.). [in Romanian].
4. Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti (Ukraina) (as follows – DAOO) [State Archive of Odesa Region]. F. R-2270 sch., Op. 1s. Spr. 3. 6 ark. [in Romanian].
5. DAOO. F. R-2270 sch., op. 1s., Spr. 5. 28 ark. [in Romanian].
6. DAOO. F. R-2270 sch. Op. 1. Spr. 7. 24 ark. [in Romanian].
7. DAOO. F. R-2270 sch., op. 1s., spr. 12. 414 ark. [in Romanian].
8. Krykun V. Osvita v period rumunskoi okupatsii v Odesi v 1941-1944 rokakh. *Intelihentsiia i vlada. Hromadsko-politychnyyi naukovyyi zbirnyk. Seriia: Istoriiia*. Odesa : Astroprynt, 2006. Vyp.6. S. 97-102. [in Ukrainian].
9. *Molva*. 1942. 14 yanvaria. [in Russian].
10. *Molva*. 1942. 17 dekabria. [in Russian].
11. *Molva*. 1942. 30 dekabria. [in Russian].
12. Mykhailutsa M.I. (2006). Relihiina polityka rumunskoi okupatsiinoi vlady v Pivdennii Bessarabii i Transnistrii (kinets 1930-1944 rr.). Odesa: «Optimum». [in Ukrainian].
13. Mykhailutsa M.I. (2008). Pravoslavna tserkva na Pivdni Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viiny (1939-1945). Odesa : Vyd-vo «VMV». [in Ukrainian].
14. Mykhailutsa M. (2019). Pravoslavne zhyttia v Odesi: vid revoliutsii do stalinskoho oderzhavleniia (1917-1945). Kherson: OLDI-PLIuS. [in Ukrainian].
15. Mykhailutsa M. (2020). Malovidoma istoriia Odeskoi seminarii doby viiny (1941-1945 rr.). *Pivdennyyi zakhid. Odesyka: istoryko-kraieznachyhi naukovyyi almanakh*. Vyp. 28. Odesa: Drukarskyi dim. S. 67-75. [in Ukrainian].
16. *Odessa*. 1942. 24 marta. [in Russian].
17. *Odessa*. 1942. 12 maia. [in Russian].
18. *Odessa*. 1942. 17 maia. [in Russian].
19. Osypenko O. (2021). Silske naseleenniia ta «trudovi hromady» Pivdnia Ukrainy v hubernatorstvi «Transnistriia» 1941-1944 rr.: sotsialno-istorychnyyi aspekt : monohrafiia / vidp. red. M.I. Mykhailutsa. Odesa: FOP Bondarenko M.O. [in Ukrainian].
20. Dallin Al. (1957, 1998). *Odessa, 1941-1944: A Case study of Soviet Territory under foreign rule*. California, Santa Monica: The Rand Corporation. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Odessa_1941_1944.html?id=JkuBAAAIAAJ&redir_esc=y (Accessed: 16 January 2026).
21. Mărturisiri inaintea marii incercări: Conferințele preoțești din Episcopia Cetății Albe-Ismael (iulie 1944) / ed.: G. Enache, V.M. Iordan, A.M. Savin et al. (2018). Chișinău: S.n.
22. Moraru A. (1995). *Istoria românilor. Basarabia și Transnistria. 1812-1993*. Chișinău : Epigraf.

23. Pâcurariu M. (1981). *Istoria Bisericii Ortodoxe Romane*. Vol. 3. Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București.
24. Pâcurariu M. (1996). *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*. Galati.
25. Pâcurariu M. (1997). *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*. Vol. 3. București.
26. Petcu A.N. (2002). 1942-1943: Activitatea Bisericii Ortodoxe Române în Transnistria. *Studii și materiale de istorie contemporană* [Inst. de istorie «Nicolae Iorga» ; Serie nouă]. Vol. 1. P. 287-309.
27. Solovei R. (2004). Activitatea Guvernamentului Transnistriei on domeniul social-economic și cultural: 19 auğ. 1941 – 29 ian. 1944. Iași.
28. Stavarache D., Vasilescu G. (1998). Misiunea bisericească Româna in Transnistria (1941-1944). *In Document, buletenul arhivelor Militare Române*. An. 1. Nr. 2/3. P. 48-53.
29. *Transnistria creștina*. București. (1943). Nr. 8. 67 p.

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2026.21.359732>

УДК: 94.327.5 + 355.48 «1992/1993»

NAVAL WARFARE DURING THE GEORGIAN-ABKHAZI CONFLICT OF 1992–1993: MILITARY OPERATIONS OF OPPOSING SIDES

Artem Fylypenko

Head of Workshop

Scientific-Research Center of the Armed Forces of Ukraine “State Oceanarium”,

Naval Institute, National University “Odesa Maritime Academy”

20 Tarasa Kuzmina St, Odesa, 65000, Ukraine

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8283-5313>

E-mail: fylypenko.niss@gmail.com

Igor Bilous

Leading scientific researcher at the Scientific and Research Department of Mathematical, Software, Information and Technical Support of Control Systems, Scientific-Research Department of Maritime Unmanned Strike Systems,

Scientific-Research Center of the Armed Forces of Ukraine “State Oceanarium” Naval Institute, National University “Odesa Maritime Academy”

20 Taras Kuzmina St, Odesa, 65000, Ukraine

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0001-1718-1245>

E-mail: bilousigorodessa@ukr.net

Maksym Benedisiuk

Head of the Research and Application Department – Deputy Head the Scientific-Research

Department of Maritime Unmanned Strike Systems, Scientific-Research Center of the Armed Forces of Ukraine “State Oceanarium”, Naval Institute, National University “Odesa Maritime Academy”

20 Tarasa Kuzmina St, Odesa, 65000, Ukraine

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0004-4178-4726>

E-mail: mcsymben@gmail.com

Citation: Fylypenko, A., Bilous, I. & Benedisiuk (2026), Naval warfare during the Georgian-Abkhazi conflict of 1992-1993: military operations of opposing sides. *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 21, pp. 106–117.

Submitted: 17.03.2026.

Abstract

The article, based on a wide range of scientific literature, memoirs, and other sources, reproduces the main events of the war at sea during the Georgian-Abkhazian conflict of 1992–1993. The geographical features of the theater of military operations determined the significant role of the naval component in conducting military operations by the opposing sides. Both sides actively used various improvised combat vessels to perform a wide range of functions: landing operations, landing of sabotage and reconnaissance groups, logistical support, fire damage to coastal facilities, and blockade of coast. The article shows the role played by the Gagra and Tamysh landing operations in the implementation of the strategic plans of the opposing sides. It is concluded that even in local wars of small states, naval operations can play an important role. The experience of the Georgian-Abkhaz conflict has proven that even under limited circumstances, effective improvisation can ensure success in a number of operations.

Keywords: Georgian-Abkhaz conflict, Georgia, Abkhazia, Black Sea, Gagra, Sukhumi, naval forces, landing operations, logistical support.

МОРСЬКА ВІЙНА ПІД ЧАС ГРУЗИНСЬКО-АБХАЗЬКОГО КОНФЛІКТУ 1992–1993 Р.: БОЙОВІ ДІЇ ПРОТИБОРЧИХ СТОРІН

Артем Филипенко

начальник майстерні експериментально-виробничого цеху Науково-дослідного центру Збройних Сил України «Державний океанаріум»
Інституту Військово-Морських Сил
Національного університету «Одеська морська академія»
вул. Тараса Кузьміна, 20, м. Одеса, 65000, Україна
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8283-5313>
E-mail: fylypenko.niss@gmail.com

Ігор Білоус

Провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу математичного, програмного, інформаційного та технічного забезпечення систем управління науково-дослідного управління морських безпілотних ударних систем Науково-дослідного центру Збройних Сил України «Державний океанаріум»
Інституту Військово-Морських Сил
Національного університету «Одеська морська академія»
вул. Тараса Кузьміна, 20, м. Одеса, 65000, Україна
ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0001-1718-1245>
E-mail: bilousigorodessa@ukr.net

Максим Бенедісюк

начальник науково-дослідного відділу застосування – заступник начальника управління морських безпілотних ударних систем Науково-дослідного центру Збройних Сил України «Державний океанаріум» Інституту Військово-Морських Сил Національного університету «Одеська морська академія»,
вул. Тараса Кузьміна, 20, м. Одеса, 65000, Україна
ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0004-4178-4726>
E-mail: mcsymben@gmail.com

Цитування: Филипенко А., Білоус І., Бенедісюк М. Морська війна під час грузинсько-абхазького конфлікту 1992–1993 р.: бойові дії протиборчих сторін. *Чорноморська минувшина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України : зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2026. Вип. 21. С. 106–117.

Отримано: 17.03.2026 р.
1,1 д.а.

Анотація

В статті на основі залучення широкого кола наукової літератури, мемуарів, інших джерел відтворюються основні події війни на морі під час грузино-абхазького конфлікту 1992–1993 р. Географічні особливості театру воєнних дії зумовили вагому роль морського компоненту в проведенні воєнних операцій протиборчими сторонами. Обидві сторони активно застосовували різноманітні імпровізовані бойові плавзасоби для виконання широкого спектру функцій: морських десантів, висадки диверсійно-розвідувальних груп, логістичного забезпечення, вогневого ураження берегових об'єктів, блокади узбережжя. В статті показана роль, яку відіграли Гагрська та Тамишська десантні операції в реалізації стратегічних задумів протиборчих сторін. Зроблено висновок, що навіть у локальних війнах невеликих держав морські операції можуть відігравати важливе значення. Досвід грузинсько-абхазького конфлікту довів, що навіть за умов обмежених можливостей ефективна імпровізація може забезпечити успіх у низці операцій.

Ключові слова: грузинсько-абхазький конфлікт, Грузія, Абхазія, Чорне море, Гагра, Сухумі, військово-морські сили, морський десант, логістичне забезпечення.

Грузинсько-абхазький конфлікт 1992-1993 рр. був одним з локальних конфліктів початку 90-х років, що виникли на території нових незалежних держав на тлі розвалу Радянського Союзу. Відмінною рисою цього конфлікту від інших локальних конфліктів (придністровський, грузино-південноосетинський та нагорно-карабаський) стало застосування в бойових діях військово-морських сил протиборчих сторін. І хоча за кількістю та якістю залучених кораблів та суден та масштабом їх застосування участь військово-морських сил була обмеженою, операції, в яких вони були задіяні, відіграли значну роль в ході конфлікту.

Грузино-абхазький конфлікт слід розглядати крізь призму сучасної воєнно-політичної ситуації в Чорноморському регіоні. Всі наступні події - російсько-грузинська війна 2008 р., визнання росією незалежності Абхазії та Південної Осетії, створення на території окупованих російських регіонів 4-ї та 7-ї російських воєнних баз і нарешті, заявлені на фоні широкомасштабного вторгнення російської федерації в Україну наміри побудувати в Очамчирі матеріально-технічну базу Чорноморського флоту рф наочно довели, що грузинсько-абхазький конфлікт не був конфліктом двох етносів, а був зняряддям російської зовнішньої політики, спрямованої на збереження контролю над новими незалежними державами.

В зазначеному контексті грузинсько-абхазький конфлікт представляє собою перший приклад протистояння російській агресії на морі у пострадянський період.

Мета дослідження - проаналізувати театр воєнних дій – східну частину Чорного моря та Чорноморське узбережжя Кавказу, узагальнити інформацію щодо бойових дій на морі під час грузинсько-абхазького конфлікту, дослідити участь в них військово-морських сил протиборчих сторін, визначити вплив морських операцій на загальний хід бойових дій в ході грузинсько-абхазького конфлікту. Хронологічні рамки дослідження охоплюють період активних бойових дій з 14 серпня 1992 р. по 30 вересня 1993 р.

В статті не розглядається роль та діяльність чорноморського флоту, який відповідно до підписаної 3 серпня 1992 р. в Ялті угоди на той час юридично мав статус Об'єднаного флоту росії та України з об'єднаним командуванням. На думку авторів питання про роль чорноморського флоту в грузинсько-абхазькому конфлікті вимагає окремого дослідження.

Різні політичні та військово-політичні аспекти грузино-абхазького конфлікту знайшли своє відображення в роботах грузинських, російських, українських та місцевих (абхазьких) дослідників. З цілком зрозумілих причин роботи більшості російських та місцевих істориків намагаються представити зазначений конфлікт як справедливу визвольну війну абхазького народу проти «націоналістів» Грузії, за якими стояли «ляльководи Заходу» (серед місцевих істориків цей конфлікт отримав навіть назву «Отечественная война» - «Вітчизняна війна»).

Різні військово-політичні та військові аспекти грузино-абхазького конфлікту відобразили у своїх роботах грузинський історик З. Папаскірі [9], місцеві дослідники В. Пачулія [10], В. Шарія [15], російські В. Захаров [4] та В. Пряхін [11]. Слід при цьому зауважити, що російські та абхазькі джерела не є надійними, оскільки містять у собі певні ідеологеми, спрямовані на виправдання абхазького сепаратизму та політики росії в регіоні.

Також окремі епізоди бойових дій висвітлюються в роботах американської дослідниці М. Д. Тофт [19] та англійського дослідника Б. Гьюїтта [18]. Останній відомий своєю проабхазькою позицією.

Серед українських дослідників можна виділити праці М. Жирохова, хоча його книги вийшли в росії [3], а також праця колективу авторів, присвячену сучасним конфліктам [5]. Безпосередньо історії військово-морських сил Грузії та абхазьких сепаратистів присвячені статті російського історика Д. Лівенцева [6, 7]. При підготовці статті автор також використовував матеріали сайтів «Эхо Кавказа», «Радио Свобода», грузинського воєнно-аналітичного сайту Gmas.de та інших.

Характеристика театру воєнних дій. Територія Абхазії – переважно гірська, гори займають 75% території регіону. Регіон має природні межі – на Заході ділянка грузинсько-

російського кордону проходить по лівому берегу р. Псоу та хребет Аїбга, на Півночі – по Головному Кавказькому хребту (Краснодарський край та Карачаєво-Черкеська республіка, на Заході Кодорський хребет та р.Інгурі є межею між регіоном і Грузією. Довжина берегової полоси становить 210 км, ключові населені пункти Сухумі, Гагра, Гудаута, Піцунда, Очамчіра розташовані на низині у прибережній зоні. В Абхазії розташовані дві з трьох найбільших бухт східного Причорномор'я – Сухумська та Піцундська. Портове господарство включає в себе три порти – Сухум, Очамчіра та Піцунда та три портові пункти – Новий Афон, Гудаута, Гагра із цілорічною навігацією.

В цілому територія регіону є вигідною для оборони. Приморська низина прорізана численними річками, які беруть початок у горах і впадають у Чорне море і які є природними перешкодами. Відповідно, частина ущелин, по яких течуть річки є шляхами сполучення.

Вздовж Чорноморського узбережжя проходить залізниця, яка є важливою транспортною артерією. Так само вздовж узбережжя проходить і основна магістральна автомобільна траса, яка є частиною європейського маршруту E97. Відповідно у зазначених умовах море відігравало важливу роль як у бойових діях, так і в логістичному забезпеченні протиборчих сторін.

Стан військово-морських сил протиборчих сторін. Напередодні розвалу СРСР територія Грузії, Вірменії та Азербайджана входили до складу Закавказького військового округу (ЗакВО) з центром у Тбілісі. Грузинський порт Поті був місцем базування 184-ї бригади охорони водного району (ОВР) Чорноморського флоту ВМФ СРСР із зоною відповідальності від Адлера до Батумі. До складу 184-ї бригади ОВР входили 181-й дивізіон протичовнових кораблів, 182-й дивізіон тральщиків, 82-й дивізіон навчальних кораблів, 39-й дивізіон десантних катерів (пункт базування – селище Кулеві поряд з Поті), 55-й гідрографічний район та 1171 берегова база. Корабельний склад становили п'ять малих протичовнових і сторожовий корабель, два морські, три базові і два рейдові тральщики, ракетний, торпедний і артилерійський катери, вісім десантних катерів, три каблеукладачі, два навчально-тренувальних судна, кілька допоміжних катерів різного призначення. Проте, більшість цих кораблів не дісталася Грузії. У вересні 1992 року, вже після початку активних бойових дій розпочалася передислокація особового складу, сил і засобів бригади з м.Поті до м.Новоросійськ, яка закінчилася 31 грудня 1992 року. За твердженням російських джерел, в Новоросійськ був переміщений найбільш боєздатний корабельний склад, в той час, як в Поті залишилася незначна кількість кораблів, з яких деякі були відновлені грузинськими ВМС.

На момент початку бойових дій Військово-Морські Сили Грузії знаходилися на етапі формування. Створення грузинських ВМС ще 1990 року було доручено капітану 1-го рангу, колишньому командирі атомного підводного човна ВМФ СРСР Александру Джавахішвілі. Проте, реально створення Військово-морських сил відбувалося вже після отримання незалежності та за умов конфлікту, що загострювався.

30 квітня 1992 р. командування ВМС Грузії починається формування першого підрозділу – Потійської змішаної морської бригади, у складі якої передбачався дивізіон бойових кораблів та батальйон морської піхоти [6, с.51]. За умов відсутності достатньої кількості бойових кораблів, були мобілізовані та озброєні судна Грузинського морського пароплавства.

Першими кораблями ВМС Грузії були озброєні роз'їздний катер проекту 371У «Галі» та сейнери «Кодорі» та «Гантіаді». Для десантних операцій були задіяні судна цивільного флоту – 9 пасажирських, включаючи судна на підводних крилах типу «Комета», 6 вантажних, 4 буксири, 3 ліхтери, плаваючий кран та 12 сейнерів [6, с.51].

Створення військово-морських сил «Республіки Абхазія» розпочалося відразу після початку активних бойових дій. 17 серпня 1992 року група, яку організував цивільний штурман далекого плавання Леван Катіба, вивела з Сухумі в Новий Афон кілька суден. 29 серпня 1992 р., був виданий Наказ командувача військами «Республіки Абхазія», який передбачав створення групи катерів, «використовуючи для цього всі плавзасоби Республіки,

що є в наявності». Командиром групи катерів був призначений мічман Алік Какалія [10, с. 270]. В обох приморських містах, що на той час залишилися під контролем сепаратистів Гудауті і Піцунді - почалося створення морських формувань. У Піцунді група до морського формування увійшли чотири катери та теплохід «Комета-50».

Наказом командувача військами «Республіки Абхазія» № 18 від 20 вересня 1992 р. командувачем флоту «Республіки Абхазія» був призначений Леван Катіба [9, с. 270]. Був створений штаб, укомплектований особистий склад, зібрана зброя та судна. У вересні 1992 р. з оз.Ріца в Піцунду перевели, за різними даними, 7-9 катерів на підводних крилах проекту 343МЕ "Волга". 7 жовтня 1992 р. абхазький екіпаж перегнав з Новоросійська в Піцунді самохідну баржу "МСБ-12".

На цивільні судна встановлювалися стрілецьке та артилерійське озброєння, пускові установки некерованих реактивних снарядів. Морські сили сепаратистів були розділені на два дивізіони, Піцундський та Гудаутський. Всього, за деякими підрахунками, у 1992-1993 рр. сепаратисти мали у своєму розпорядженні 25-35 плавзасобів. Ремонтні майстерні флоту базувалися у Гудауті, в Мюссерській бухті. Були створені Гудаутська та Піцундська бази берегової охорони, спеціальна водолазно-диверсійна група [10, с. 270]. У жовтні 1992 року почалося формування батальйону берегової охорони з трьох рот численністю 300 осіб для оборони берега моря від гирла річки Гуміста до Нового Афона. За наказом міністра оборони «Республіки Абхазія» № 116 від 15 грудня 1992 року був створений батальйон берегової охорони Гудаутського гарнізону.

Початок конфлікту. Історія виникнення грузинсько-абхазького конфлікту і період до початку бойових дій не є темою даної публікації. Варто лише зазначити, що суперечки між абхазами і грузинами мали давнє історичне коріння і загострилися внаслідок розвитку відцентрових тенденцій в Радянському Союзі і прагнення грузинського народу до незалежності. За результатами перепису Радянського Союзу абхази склали лише 17,8 % Абхазської автономної РСР, в той час як грузини – 45,7 %, решту – представники інших національностей. На тлі зростання активності сил, які виступали за незалежність Грузії, ширилося і прагнення абхазів до відокремлення від Грузії і відновлення статусу Абхазії як «незалежної» радянської республіки, який вона мала у 1921-1931 рр.

Тривалий час між сторонами тривала «війна законів», яка супроводжувалася збройними сутичками між абхазами та грузинами. Важливу роль в протистоянні відігравав ще один гравець – у серпні 1989 р. у Сухумі була створена Асамблея (з 1991 р. – Конфедерація) гірських народів Кавказу, яка почала створювати власні збройні формування. І хоча Конфедерація заявляла про себе як про «суверенне національно-державне утворення», її збройні формування відіграли роль російських проксі, виступивши на боці абхазів проти територіальної цілісності Грузії. Російська та вірменська етнічні меншини Абхазії спочатку зберігали нейтралітет, однак пізніше у більшості своїй вони стали на бік абхазів у їх прагненнях відокремитися від Грузії. Російська федерація грала в грузино-абхазькому конфлікті роль посередника та «миротворця», час від часу навіть надаючи підтримку офіційній грузинській владі, проте насправді створюючи ситуацію, яка дозволяла контролювати конфлікт.

Грузино-абхазьке протистояння ускладнювалося громадянською війною власне в самій Грузії, де у січні 1992 р. відбувся державний переворот. Обраний у 1991 р. Президентом Звіад Гамсахурдія був усунутий з посади формуванням «Військової ради» Грузії на чолі з Тенгізом Кітовані та Джабою Іоселіані. Прихильники З.Гамсахурдія, так звані «звіадісти» у Західній Грузії (Мінгрелії) розпочали збройну боротьбу проти правлячої Тимчасової військової ради.

21 лютого 1992 р. а Тимчасова військова рада Грузії скасувала Конституцію Грузинської РСР 1978 р. і відновила Конституцію Грузинської Демократичної Республіки 1921 р., яка не містила положень про автономний статус Абхазії. Керівництво Абхазії в свою чергу заявило про відновлення конституції РСР Абхазії 1925 р. і де-юре проголосила

незалежність. Державна рада Грузії, яку очолив 10 березня 1992 р. прибулий з Москви колишній перший секретар ЦК компартії Грузії та міністр закордонних справ СРСР Едуард Шеварднадзе оголосила рішення абхазького парламенту недійсним. Конфлікт все більше набував форми збройного протистояння.

Паралельно розгорталось збройне протистояння між зв'язистами та Державною радою. У липні зв'язисти викрали заступника прем'єр-міністра Грузії Александра Кавсадзе, а 11 серпня 1992 р. у м.Зугдіді під час зустрічі представників Державної ради зі зв'язистами колишній начальник особистої охорони Гамсахурдії Гоча Бахія полонив 12 державних діячів Грузії, серед яких був міністр внутрішніх справ. З метою звільнення заручників та охорони комунікацій, у тому числі залізниці та інших важливих об'єктів, розпочалася операція «Меч».

Початок бойових дій і Гагрський десант 14-15 серпня 1992 р. 14 серпня 1992 р. о 7:00 частини Національної гвардії Грузії, підтримані бронетехнікою, перетнули адміністративну межу з Абхазією і, майже не зустрічаючи спротиву, почали рухатися в бік столиці автономії м. Сухумі [5, с. 126-127]. Близько 11:00 грузинські сили зайняли місто та порт Очамчіра, а близько 12:00 зайшли до м.Сухумі.

В той час, як грузинські сили успішно просувалися до м.Сухумі і вели бої на околицях міста, ВМС Грузії провели успішну Гагрську десантну операцію, в якій взяли участь 2 вантажних судна, 2 судна на підводних крилах “Комета” та 1 баржа [6, с. 51]. Десант складався з 250 бійців різних підрозділів, серед яких були бійці батальйону легкої піхоти «Шавнабада» за підтримки 4 БМП та 4 БТР. Зранку 15 серпня 1992 р. Десант висадився біля вокзалу в с.Гантіаді і з ходу оволодів селищем Леселідзе, після чого грузинські військові вийшли на кордон з російською федерацією по р. Псоу. Місцеві сили сепаратистів при висадженні десанту чинили опір, але маючи на озброєнні лише стрілецьку зброю, не могли його зупинити і близько 19:00 відійшли до санаторію «Україна». Підтримку десанту також надали місцеві грузинські озброєнні формування з району с.Колхіда [15, с. 40] У ході протидії десантові загинуло 8 сепаратистів, а також було багато поранених.

Внаслідок операції грузинським військам вдалося взяти під контроль м.Гагри та Гагрський район і головне – ділянку грузинсько-російської границі на річці Псоу. Основна лінія фронту проходила вздовж двох невеликих річок, які розділяли протиборчі сторони: р. Бзіпі між Гагрою та Гудаутою та р. Гуміста, між Сухумі та Гудаутою. Вздовж обох з них, за допомоги російських військових були створені потужні лінії оборони. Непідконтрольним грузинським військовим залишався і район м.Ткварчелі, де сепаратистами був створений т.зв. «Восточний фронт». Майже за рік цей «фронт» відіграє важливу роль у іншій морській десантній операції, але вже з боку сепаратистів.

В ході наступальної операції грузинськими ВМС крім бойових, була проведена важлива гуманітарна операція – 18 серпня 1992 р. була здійснена евакуація 173 грузинських жінок і дітей з Піцунди [6, с. 51].

Контроль над Гагрським районом і ділянкою грузинсько-російського кордону мав для Грузії критично важливе значення, оскільки це дозволяло запобігти отриманню сепаратистами підтримки з боку Росії та Конфедерації гірських народів Кавказу. Проте, справа не була вирішена до кінця. Під контролем сепаратистів залишилася ділянка російсько-грузинського кордону вздовж Великого Кавказького хребта, через який на підконтрольну сепаратистам територію прибували загони Конфедерації гірських народів Кавказу та найманці. Серед них найчисленнішими і підготовленими були чеченські добровольці. Найпомітнішою фігурою серед них став Шаміль Басаєв із своїм «Першим чеченським батальйоном» [9, с. 424].

До того ж, маючи всі можливості завдати вирішальних ударів як в районі Ткварчелі, так і по Гумісті, політичне керівництво Грузії утрималося від наступальних військових операцій, не в останню чергу внаслідок позиції Москви, яка майже в ультимативній формі

вимагала припинення військових дій та виведення грузинських підрозділів з Абхазії [9, с. 424].

Ситуація для Гагрського угруповання, незважаючи на початковий успіх, залишалася складною. Відрізане від основного угруповання, воно мало логістичне забезпечення лише морським шляхом, в той час як противник міг отримувати підкріплення та боєприпаси по суші.

Поступово в район Гагри були перекинуті морем додаткові сили. До складу угруповання входили 101-й, 102-й та 103-й батальйони Міністерства оборони Грузії «Аваза», «Білий орел», «Шавнабада» та «Мхедріоні»; а також місцеві та регіональні добровольчі групи. Відомо також, що угрупованню на 5 баржах були доставлені БТР, РСЗВ «Град» та імпровізовані ракетні установки з протиградовими ракетами «Алазань» [6, с. 51]. Водночас грузинські джерела визнають, що однією з ключових проблем була низька боєздатність грузинських підрозділів, відсутність дисципліни та єдиного командування. До кінця вересня 1992 р. грузинське угруповання в Гагрі опинилося в серйозній кризі. Не відбувалася ротация бійців, а постачання продовольства, медикаментів та інших предметів першої необхідності відбувалися з затримками [17]. У Гагрі також були відсутні підрозділи технічної підтримки бронетехніки – різкий контраст з абхазькою стороною, яка на початок вересня створила функціональні ремонтні бази в Гудауті під керівництвом російських інструкторів [17].

Крім того, під контролем сепаратистів залишилися порт Піцунда та портові пункти Гудаута та Новий Афон, який давав їм можливість діяти з моря. Логістичний коридор грузинських сил проходив повз зайняту абхазами Піцунду, звідки сепаратисти мали змогу атакувати грузинські судна, які перевозили вантажі для Гагрського угруповання швидкісними катерами. Крім того, було здійснене мінування підступів до берегу, хоча обсяги не називаються [10, с. 270].

Отримавши підтримку з боку Конфедерації гірських народів Кавказу, сепаратисти спробували піти у контрнаступ. У ніч на 24 серпня 1992 року абхазька прес-служба оголосила, що абхазькі війська штурмують Гагру. Бій по периметру міста тривав до ранку 25 серпня. 25 серпня о 22:00 розпочався новий потужний наступ сепаратистів та бойовиків КГНК. Абхазькі підрозділи змогли просунути в місто, але грузинські війська, отримавши підкріплення з боку «Мхедріоні», втримали позиції. Бої тривали до 30 серпня коли грузинські війська о 14:00 розпочали контратаку на південь, у напрямку Піцунди. Проте контрнаступ захлинувся і грузинські війська на свої попередні позиції в Гагрі та навколо неї. Після тижня запеклих боїв лінії фронту залишилися практично там, де вони були від початку [18, Р. 148-149].

Спроба грузинських військ провести наступ в бік критично важливої Бзібської ущелини, по якій проходить Ріцинське шосе надходило підкріплення з боку росії, також зазнала невдачі.

3 вересня 1992 р. за результатами зустрічі у Москві президент рф Борис Єльцин та голова Державної ради Грузії Едуард Шеварднадзе за участі лідера сепаратистів Владіслава Ардзінби підписали підсумковий документ, який визнавав територіальну цілісність Грузії і передбачав припинення вогню з 12.00 5 вересня 1992 р. Передбачалося також створення Комісії з представників Грузії, росії та Абхазії, яка мала забезпечувати дотримання припинення вогню. Комісії мали бути передані підрозділи для здійснення «роззброєння, розформування та видалення з Абхазії, а також недопущення до Абхазії незаконних збройних формувань та груп» [12].

Військове керівництво сепаратистів використало перемир'я для перегрупування сил. З настанням холодів сепаратисти ризикували втратити єдину контрольовану ними в'ючну дорогу через гірські перевали Гудаутського району в Краснодарський Край. У зв'язку з цим лідер сепаратистів, «голова державного комітету оборони Абхазії» Владислав Ардзінба ще

до вересня віддав наказ щодо підготовки наступу проти гагрського угруповання грузинських військ [Катран]. Операція отримала кодову назву «Буря».

За свідченням заступника командувача ЗакВО росії Суфіяна Бєспаєва, грузинська сторона дотримувалася всіх угод. Наприкінці серпня з Гагри були виведені 1200 військовослужбовців та військова техніка і на момент початку наступу сепаратистів в Гагрі залишалось 200 військовослужбовців [13].

Операція розпочалася 1 жовтня 1992 р. У наступі брали участь важка бронетехніка, зокрема танки Т-72. Проте, грузинські сили оговталися та протягом кількох годин відновили початкові лінії фронту. Сепаратисти спільно з російськими проксі з КГНК знову згуртувалися та розпочали черговий наступ на Гагру, захопивши місто. Грузинська сторона стверджувала, що росіяни допомогли сепаратистам та «конфедератам» у тому числі встановленням військово-морської блокади берегової лінії та стверджувала, що перший заступник міністра оборони російської федерації – начальник Генерального штабу збройних сил російської федерації генерал-полковник Михайло Колесніков був безпосередньо відповідальний за планування операції [19, р. 104]. Цей факт, звісно ж спростовувався російськими офіційними особами, а згодом і абхазькими істориками.

У процесі проведення операції «Буря» було заплановано висадку морського десанту сепаратистів в найближчій тактичній глибині грузинських військ для недопущення розгортання ними нового рубежу оборони. Військове керівництво сепаратистів припускало, що за наявності у грузинських військ резервів у тилу вони повинні будуть закріпитися в одному з найвужчих місць – у гирла Холодної річки. Десант вийшов з Піцунди на трьох катерах. Дорогою одному катеру довелося повернутися на базу. Вранці десант з 47 осіб який складався переважно з кабардинських «конфедератів» провів висадку, після чого була організована засада над дорогою, у яку потрапив автобус і кілька легкових автівок з грузинськими військовими. Виконавши завдання по недопущенню розгортання нової лінії оборони десант сепаратистів відійшов з міста засідки [1, с. 65-68].

Після захоплення м.Гагра, а згодом сіл Гінтіаді та Лєселідзе сепаратисти встановили контроль над грузинсько-російським кордоном, завдяки чому забезпечили собі додаткові логістичні шляхи для отримання допомоги з боку росії та КГНК.

Успіх в Гагрі, надихнув сепаратистів на операцію із захоплення м. Очамчіра. Для наступу були задіяні сили т.зв. «Східного фронту» сепаратистів (район Ткварчелі). Захоплення Очамчіра дозволило б відрізати основне угруповання грузинських сил, розташоване в Сухумі від Грузії і покращити стратегічне становище «Східного фронту». Перша операція під кодовою назвою «Грім», яку сепаратисти провели 11 жовтня 1992 р. провалилася, після чого був розроблений план нової операції, яка мала відбутися 26 жовтня 1992 р. План, підготовлений Генштабом сепаратистів, передбачав наступ на місто із трьох сторін і мав супроводжуватися нічним морським десантом з Гудаути в районі с.Гудава. Проте, через шторм баржа з десантом не змогла дістатися берега. Незважаючи на неприбуття десанту, командування сепаратистів вирішило продовжувати операцію, яка зазнала невдачі [16].

Тамишський десант. До кінця 1992 р. війна набула позиційного характеру. 15-16 березня 1993 року сепаратисти спробували захопити Сухумі, але понесли значні втрати. Під час наступу кораблі сепаратистів здійснили відволікаючий маневр, імітуючи висадку десанту [10, с. 273].

На морі теж час від часу відбувалися незначні сутички. Протиборчі сторони використовували плавзасоби для висадки диверсійно-розвідувальних груп в тилу противника. 24 квітня 1993 р. сторожовий катер типу «Гриф» сепаратистів перехопив грузинську баржу МСБ-24 та доставив її в порт Гудаута. А 28 квітня кораблі «Кодорі» та «Гантіаді» грузинських ВМС нанесли 28 квітня 1993 р. ураження табору Шаміля Басаєва в Гудауті, зокрема, «Кодорі» випустив по табору 36 реактивних снарядів з установки «Град» [6, с. 52].

20 травня 1993 р. відповідно до домовленостей, досягнутих 14 травня Борисом Єльциним та Едуардом Шеварднадзе на зустрічі в Москві було запроваджено режим припинення вогню, проте, незабаром бойові дії відновилися.

Згідно практики, що вже склалася, росія водночас виступала в ролі миротворця і допомагала сепаратистам. У травні в Гудауту прибули російські офіцери зі спеціальною місією, які передали начальнику генштабу сепаратистів Султану Сосналієву космічні знімки грузинських позицій, які детально показували розташування важкої техніки, артилерійських установок, окопів, штабів командування тощо на грузинській стороні. Сама операція, з урахуванням накопиченого досвіду попередніх атак і допущених помилок, включала кілька напрямів, з яких головною метою був лише один, і фактично передбачала захоплення позицій на північ від Сухумі та була підготовчим етапом до фінального штурму Сухумі [2].

Одним з елементів операції, яка отримала назву «Буря – 777» мав стати морський десант. 1 липня 1993 р. о 21:00 операція була розпочата. З Гудаути вийшли дві морські самоходні баржі, одна з них - МСБ-24, свого часу захоплена у грузинських ВМС, у супроводі кількох катерів для прикриття. На одній з них знаходилася РСЗВ БМ-21 «Град», передана сепаратистам росіянами.

Незважаючи на те, що рух кораблів був зафіксований грузинською стороною, це не призвело до якихось суттєвих рішень.

Склад десантного загону нараховував близько 350 осіб. Підтверджено, що до складу десантного загону входили 100 російських козаків, 30 досвідчених бійців, відібраних з загонів Шаміля Басаєва, 25 осіб з абхазької діаспори, які проживають у Туреччині, група з 8 елітних офіцерів Придністров'я, північнокавказький загін із 50 осіб, група з 20 офіцерів російської регулярної армії, група із 50 осіб батальйону спецназу «Едельвейс», а також мешканці різних сіл Очамчирської області, добре знайомі з Тамишем та околицями. Тобто більшість десанту склали вихідці з росії [2].

На зустріч з десантом з Ткварчелі (т.зв. «Восточний фронт») вирушили абхазькі формування та найманці. Прорвавши грузинську оборону, сепаратистам вдалося взяти під свій контроль залізничну та автомобільні магістралі та зміцнитися у селах Лабра та Тамиш [9, с. 443]. Таким чином, Сухумі фактично виявився відрізанним від решти Грузії. У цих умовах грузинське командування прийняло рішення зосередити основну увагу на завданні головного удару саме по десанту, що висадився в Тамиші. Грузинські частини почали просуватися до Тамиша одночасно з двох сторін: Сухумі та Очамчирі. Після тривалих боїв, що тривали з 2 по 10 липня, грузинські формування успішно здолали завзятий опір російських спецназівців та найманців та ліквідували десант.

Під час боїв з десантом відбувся і перший морський бій в історії війни. 7 липня 1993 р. відбувся бій грузинського мінного тральщика “Гантіаді” (командир - Шукрі Копаліані) в районі Тамиша з кількома абхазькими катерами. Цей день відтоді відзначався як День Військово-морських сил Грузії [6, с. 52].

У боях за Тамиш противник зазнав чергової чутливої поразки. Загинуло близько 600 бойовиків, було потоплено 3 баржі та 1 корабель, виведено з ладу 2 танки, збито 2 вертольоти [9, с.443].

Проте, в цілому загалом липнева кампанія була успішною для абхазької сторони, оскільки 5-9 липня, у розпал Тамиської битви, сепаратисти взяли села Сухумського району: Ахалшені, Гума, Шрома, і тим самим оволоділи стратегічно вельми важливими висотами навколо Сухумі, що згодом фактично вирішило результат військового протистояння в цілому [9, с. 443].

Наступ сепаратистів на Сухумі і дії їх військово-морських сил Ситуація на абхазькому фронті з осені 1992 року до літа 1993 року залишалася незмінною, поки в липні абхазькі сили не розпочали черговий наступ на Сухумі, третє з початку року. 27 липня 1993 року, після тривалих боїв, у Сочі було підписано угоду про тимчасове припинення вогню, у якому росія виступала у ролі гаранта.

Втім, як і в попередні рази, перемир'я було використано сепаратистами та російськими проксі з КГНК для підготовки чергового наступу. Протягом 1-20 серпня грузинська сторона виконала вимоги угоди. Важка техніка була вивезена з Абхазії на судах, на лінії фронту біля р.Гуміста на околиці Сухумі залишилося лише два військових пости, грузинські військові частини виводилися або розформовувалися. Протягом першої половини вересня 1993 р. в Сухумі почали повертатися біженці [5, с. 127-128].

16 вересня 1993 р. сепаратисти порушили угоду про припинення вогню і розпочали штурм Сухумі. Повторилася ситуація липня 1993 р. В ніч з 15 на 16 вересня був висаджений десант в районі с.Тамиш. Формування сепаратистів з «Східного фронту» взяли під контроль авто та залізничні магістралі в районі Адзюбжа-Цагера, внаслідок чого Сухумі опинилися у напівоточенні. Було організоване постачання десанту по морю, яке втім не завжди було вдалим. Якщо 16 та 18 вересня сепаратистам вдалося розвантажити баржі, прибулі в район Тамиш, то 19 та 21 вересня спроби виявилися невдалими [10, с. 273].

В свою чергу, грузинські кораблі забезпечували доставку зброї, техніки, боєприпасів та особового складу до Очимчирського району, зокрема до с. Нові Кіндги, яке перебувало в осаді з суші, що дозволило провести успішний контрнаступ і вибити сепаратистів з Тамишу. Спроби флоту сепаратистів наблизитися до озера Скурча (штучна водойма, яка має сполучення з морем) успіху не мали.

З боку моря Сухумі було заблоковане морськими силами «Абхазької республіки». В умовах, коли сухопутні шляхи постачання опинилися під контролем сепаратистів та їх російських союзників, керівництво Грузії намагалось налагодити постачання повітряним шляхом, використовуючи для цього цивільні авіалайнери. На катерах сепаратистів були розташовані розрахунки з переносними зенітними ракетними комплексами (ПЗРК). Катери були розташовані поза зоною дії берегової артилерії і атакували літаки, коли останні виконували маневр на посадку з боку моря.

21 вересня 1993 р. у 8 км від берега був атакований ракетою літак Ту-134А-3, на борту якого знаходилися 6 членів екіпажу, 22 цивільні пасажери (серед них одна дитина) та продукти. Після потрапляння ракети літак впав у море.

На другий день, 22 вересня, був атакований літак Ту-154Б-1, на борту якого знаходилися 12 членів екіпажу та 120 грузинських поліціантів. Внаслідок аварії загинуло 108 осіб (100 поліціантів та 8 членів екіпажу).

Протягом 23 вересня ракетні пуски з боку абхазьких катерів були зафіксовані екіпажами ще трьох цивільних літаків, які йшли на посадку до Сухумського аеропорту, проте ракети цілей не досягли.

27 вересня 1993 р. Сухумі пав, а 30 вересня формування сепаратистів вийшли на адміністративну межу з Грузією на р.Інгурі. Захоплення міст та сіл сепаратистами супроводжувалися актами насильства по відношенню до цивільного грузинського населення. Близько 250 тис. чоловік, переважно етнічних грузинів, стали біженцями.

Отже, бойові дії на морі під час грузинсько-абхазького конфлікту 1992–1993 рр. стали унікальним прикладом застосування військово-морських сил у локальних конфліктах на пострадянському просторі. Географічні особливості регіону зумовили важливу роль морського компоненту, з Чорного моря здійснювалися десантні, логістичні операції, вогневі нальоти.

Попри обмеженість ресурсів та початковий етап формування, ВМС Грузії проявили гнучкість у використанні наявних цивільних суден для бойових завдань. Вони виконували широкий спектр функцій: від проведення десантних операцій і морських перевезень до вогневої підтримки сухопутних військ і протидії противнику на морі.

Прикладом успішної десантної операції стала Гагрська десантна операція грузинських військ 14-15 серпня 1992 р., завдяки якій вдалося отримати контроль над ділянкою грузинсько-російського кордону і створити критичну ситуацію для сепаратистів. Проте, незавершеність операції грузинських військ внаслідок політичних рішень призвели до втрати стратегічної ініціативи і, врешті решт, до поразки Гагрського угруповання.

У свою чергу, абхазькі формування, за активної підтримки росії та добровольців з Північного Кавказу, також змогли організувати морські десантні дії, що мало значний вплив на перебіг бойових дій. Незважаючи на поразку Тамишський десант у 2-11 липня 1993 р. призвів до захоплення важливих висот, що врешті решті відіграло вирішальну роль під час наступу на Сухумі у вересні 1993 р.

Досвід, отриманий в ході Тамишського десанту, був використаний сепаратистами в ході Сухумської наступальної операції 16-17 вересня 1993 р.

Таким чином, морський вимір конфлікту засвідчив, що навіть у локальних війнах невеликих держав морські операції можуть відігравати важливе значення. Досвід цього конфлікту виявив не лише вразливість держав, що перебувають на етапі створення власних ВМС, а й показав, що навіть у разі обмежених можливостей ефективна імпровізація може забезпечити успіх у низці операцій.

Джерела та література:

1. Выход Катрана. Сб. ст. и воспоминаний об Отечественной Войне Народа Абхазии 1992–1993 годов. Сухуми, 2017. 248 с.
2. Гігінешвілі Г. Тамишський десант. Gmas.ge. 20.07.2020. (грузинською мовою). URL: <https://surl.li/ckevta> (дата звернення: 20.02.2026).
3. Жирохов М. Семена распада: войны и конфликты на территории бывшего СССР. СПб., 2012. 677 с.
4. Захаров В.А. 17 лет назад начался вооружённый конфликт между Грузией и Абхазией. Портал МГИМО. 14.08.2009. URL: <https://mgimo.ru/people/1443> (дата звернення: 20.02.2026).
5. Конфлікти, що змінили світ. Колектив авторів. Харків: Фоліо, 2022. 192 с.
6. Ливенцев Д. Грузинские военно-морские силы. *Сова*. № 5(7). С. 50-58.
7. Ливенцев Д. Абхазские военно-морские силы. *Сова*. № 5(7). С. 59-62.
8. Лолишвили Г. Тамышский десант. *Независимая газета*. 06.07.1993.
9. Папаскири З. Абхазия. История без фальсификации. Тбилиси, 2010. 595 с.
10. Пачулия В. Грузино-абхазская война (боевые действия). Сухуми, 2010. 562 с.
11. Пряхин В.Ф. Региональные конфликты на постсоветском пространстве (Абхазия, Южная Осетия, Нагорный Карабах, Приднестровье, Таджикистан). М., 2002. 312 с.
12. Россия – Грузия. Итоговый документ Московской встречи 3 сентября 1992 года. URL: https://lawrussia.ru/texts/legal_185/doc185a417x330.htm (дата звернення: 20.02.2026).
13. Ураигишвили Б. Политический компромисс обернулся для Грузии военным поражением в Гаграх. *Известия*. 05.10.1992.
14. Цушба И. Добровольцы Отечественной войны народа Абхазии (август 1992 – сентябрь 1993 гг.). Сухуми, 2000. 126 с.
15. Шария В. Абхазская трагедия: сб. Сочи, 1994. 150 с.
16. Шария В. Неудавшийся штурм, который «навел шороху». *Эхо Кавказа*. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.ekhokavkaza.com/a/28817924.html> (дата звернення: 20.02.2026).
17. Gigineishvili G. Gagra (1992): The Russian Verdict, Act One. *New Iveria*. №11. URL: <https://akhaliiveria.ge/en/article/> (дата звернення: 20.02.2026).
18. Hewitt, B.G. *The Abkhazians: A Handbook*. St. Martin's Press, 1998. 288 p.
19. Toft M.D. *The Geography of Ethnic Violence: Identity, Interests, and the Indivisibility of Territory*. Pinceton Univercity Press. 2003. 226 p.

References:

1. Vyhod Katrana. Sbornik statej i vospominanij ob Otechestvennoj Vojne Naroda Abhazii 1992–1993 godov. Suhumi, 2017. 248 s. [in Russian].

2. Giginejshvili G. Tamishskij desant. Gmas.ge. 20.07.2020. (gruzinskoyu movoyu). URL: <https://surl.li/ckevta> (Accessed: 20 February 2026). [in Georgian].
3. Zhirohov M. Semena raspada: vojny i konflikty na territorii byvshego SSSR. Sankt-Peterburg. 2012. 677 s. [In Russian].
4. Zaharov V.A. 17 let nazad nachalsya vooruzhyonnyj konflikt mezhdru Gruziej i Abhaziej. Portal MGIMO. 14.08.2009. URL: <https://mgimo.ru/people/1443> (Accessed: 20 February 2026). [in Russian].
5. Konflikty, sho zminili svit. Kolektiv avtoriv. Harkiv: Folio, 2022. 192 s. [in Ukrainian].
6. Livencev D. Gruzinskie voenno-morskie sily. *Sova*. № 5(7). S.50-58. [in Russian].
7. Livencev D. Abhazskie voenno-morskie sily. *Sova*. № 5(7). S.59-62. [in Russian].
8. Lolishvili G. Tamyshskij desant. *Nezavisimaya gazeta*. 06.07.1993. [in Russian].
9. Papaskiri Z. Abhaziya. Istoriya bez falsifikacii. Tbilisi, 2010. 595 s. [in Russian].
10. Pachuliya V. Gruzino-abhazskaya vojna (boevye dejstviya). Suhumi, 2010. 562 s. [in Russian].
11. Pryahin V.F. Regionalnye konflikty na postsovetском prostranstve (Abhaziya, Yuzhnaya Osetiya, Nagornyj Karabah, Pridnestrove, Tadzhikistan). M., 2002. 312 s. [in Russian].
12. Rossiya – Gruzija. Itogovyj dokument Moskovskoj vstrechi 3 sentyabrya 1992 goda. URL: https://lawrussia.ru/texts/legal_185/doc185a417x330.htm (Accessed: 20 February 2026) [in Russian].
13. Uraigishvili B. Politicheskij kompromiss obernulsya dlya Gruzii voennym porazheniem v Gagrah. *Izvestiya*. 05.10.1992. [in Russian].
14. Cushba I. Dobrovolcy Otechestvennoj vojny naroda Abhazii (avgust 1992 – sentyabr 1993 gg.). Suhumi. 2000. 126 s. [in Russian].
15. Shariya V. Abhazskaya tragediya (sbornik). Sochi.1994. 150 s. [in Russian].
16. Shariya V. Neudavshijsya shturm, kotoryj «navel shorohu». *Eho Kavkaza*. 26.10.2017. URL: <https://www.ekhokavkaza.com/a/28817924.html> (Accessed: 20 February 2026). [in Russian].
17. Gigineishvili G. Gagra 1992: The Russian Verdict, Act One. *New Iveria*. №11. URL: <https://akhaliiveria.ge/en/article/> (Accessed: 20 February 2026).
18. Hewitt, B.G. *The Abkhazians: A Handbook*. St. Martin's Press, 1998. 288 P.
19. Toft M.D. *The Geography of Ethnic Violence: Identity, Interests, and the Indivisibility of Territory*. Pinceton Univercity Press. 2003. 226 p.

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2026.21.359733>

УДК 327:94(477:437.311)«19/20»

UKRAINIAN PLACES OF PRAGUE: THE METHOD AND PRACTICE OF EXCURSION DIPLOMACY

Volodymyr Poltorak

PhD (History), Associate Professor,
Oriental Institute of the Czech Academy of
Science

4 Pod vodárenskou věží, Praha, 18200,
Czech Republic

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-6336-9150>

E-mail: poltorak@orient.cas.cz

Citation: Poltorak, V. (2026) Ukrainian Places of Prague: The Method and Practice of Excursion Diplomacy, *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 21, pp. 118-130.

Submitted: 10.03.2026.

Abstract

This article analyzes excursion diplomacy as a form of cultural diplomacy, public history, and the spatial communication of historical memory. Drawing on a series of thematic routes prepared and conducted in Prague between December 2024 and December 2025, it examines the potential of the urban walk as an instrument for representing Ukrainian history in a European context. The concept of the “Ukrainian places of Prague” denotes a concrete topography of presence, memory, work, study, memorialization, and cultural and diplomatic action.

The study focuses on six routes: five already implemented excursions devoted to the Ukrainian musical, scholarly, educational, memorial, and gastronomic presence in Prague, as well as a sixth conceptual excursion, “Ukraine-Rus’ and Medieval Prague”, which extends the project’s chronological horizon to the dynastic, book-cultural, university, commercial, and political connections of medieval Central and Eastern Europe. It is argued that the materials of such excursions convincingly demonstrate the integration of Ukrainian history into the European context: Ukraine appears not as a peripheral «appendage» to other peoples’ histories, but as one of the full-fledged subjects of a shared European past.

The article also emphasizes that identifying the heritage of Rus’ exclusively with the Russian historical narrative is a historiographically reductive approach that does not correspond to the complex, multi-actor history of Rus’.

In addition, the study outlines the possibilities for scaling up excursion diplomacy through cooperation with scholarly, educational, cultural, and diplomatic institutions, above all with the Embassy of Ukraine in the Czech Republic, the Czech-Ukrainian Scientific Society, the Pylyp Orlyk Foundation and its program “Roots and Wings: History That Unites”, as well as the Scientific Society for the History of Diplomacy and International Relations.

Keywords: *excursion diplomacy, cultural diplomacy, public history, Ukrainian places of Prague, Ukraine-Rus’, medieval Prague, Ukrainian emigration, historical memory, urban topography.*

УКРАЇНСЬКА ПРАГА: МЕТОДИКА ТА ПРАКТИКА ЕКСКУРСІЙНОЇ ДИПЛОМАТІЇ

Володимир Полторак

Кандидат історичних наук, доцент
Інститут сходознавства
Чеської академії наук
Під Водаренською вежею, 4, м.
18200, Чехія
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0002-6336->
E-mail: poltorak@orient.cas.cz

Цитування: Полторак В. Українська Прага: методика та практика екскурсійної дипломатії. *Чорноморська минувшина* : зап. Від. історії козацтва на ФОП Бондаренко М. О., 2026. Вип. 21. С. 118-130.

Отримано: 10.03.2026 р.
1,0 д.а.

Анотація

У статті проаналізовано екскурсійну дипломатію як форму культурної дипломатії, публічної історії та просторової комунікації історичної пам'яті. На матеріалі циклу тематичних маршрутів, підготовлених і проведених у Празі впродовж грудня 2024 року – грудня 2025 року, розглянуто можливості міської прогулянки як інструмента репрезентації української історії в європейському контексті. Поняття «**українські місця Праги**» означає конкретну топографію присутності, пам'яті, праці, навчання, меморалізації, культурної й дипломатичної дії. У центрі уваги перебувають шість маршрутів: п'ять уже реалізованих екскурсій, присвячених українській музичній, науковій, освітній, меморіальній і гастрономічній присутності в Празі, а також шоста концептуальна екскурсія «Україна-Русь і Середньовічна Прага», що розширює хронологічний горизонт проекту до династичних, книжних, університетських, торговельних і політичних зв'язків середньовічної Центрально-Східної Європи. Аргументується, що матеріали таких екскурсій переконливо засвідчують інтегрованість української історії в європейський контекст: Україна постає не периферійним «додатком» до чужих історій, а одним із повноправних суб'єктів спільного європейського минулого. Окремо підкреслюється, що ототожнення руської спадщини винятково з російським історичним наративом є історіографічно спрощеним і не відповідає складній багатосуб'єктній історії Русі.

У статті також окреслено можливості масштабування екскурсійної дипломатії через взаємодію з науковими, освітніми, культурними та дипломатичними інституціями, насамперед із Посольством України в Чеській Республіці, Чесько-українським науковим товариством, Фундацією Пилипа Орлика та її програмою «Корені та крила: історія, яка об'єднує», а також Науковим товариством історії дипломатії та міжнародних відносин.

Ключові слова: екскурсійна дипломатія, культурна дипломатія, публічна історія, українські місця Праги, Україна-Русь, середньовічна Прага, українська еміграція, історична пам'ять, міська топографія.

У сучасному гуманітарному знанні дедалі більшої ваги набувають форми представлення історії, що виходять за межі академічної статті, архівної публікації чи університетської лекції. Історичне знання дедалі частіше потребує не лише фіксації в тексті, а й публічного просторового втілення, здатного поєднати джерело, пам'ять, міське середовище та живу аудиторію. Однією з найперспективніших форм такого втілення є тематична екскурсія, у межах якої маршрут виконує не допоміжну, а концептуальну

функцію: він упорядковує факти, створює послідовність аргументів, дозволяє побачити зв'язок між окремими місцями і, зрештою, формує нову карту історичної видимості [17; 23].

Для української історії в Центральній Європі ця проблема є особливо актуальною. Українська присутність у європейських містах часто існує як низка окремих згадок: будинок, де жив науковець; цвинтар, де поховано діяча; театр, де відбулася важлива подія; навчальний заклад, пов'язаний з еміграцією; кав'ярня, де формувалося середовище. Проте без маршрутного поєднання ці місця залишаються фрагментами, а не цілісною історією. Саме тому поняття **«українські місця Праги»** видається методично продуктивнішим, ніж надто широка формула «українська Прага»: воно точніше фіксує конкретну просторову тканину присутності, а не уявне «паралельне місто», своєрідне «гетто» всередині чеської столиці.

Прага є особливо показовим прикладом такого підходу. Матеріали, пов'язані з українськими місцями Праги, демонструють, що українська історія органічно вплетена в європейський контекст. Йдеться не лише про політичну еміграцію міжвоєнної доби, а й про культурну дипломатію Української Народної Республіки, українську участь у європейській науці, освітні інституції в еміграції, меморіальну географію міста, гастрономічні та повсякденні форми культурної присутності, а також про значно давніші зв'язки Русі з Чехією. У цьому сенсі празький матеріал дозволяє особливо наочно показати, що українська історія є частиною спільної європейської історії, а не периферійним додатком до «великих» чужих наративів [17; 22].

Теоретично стаття спирається на сучасне українське осмислення публічної та культурної дипломатії. У працях, присвячених публічній дипломатії, наголошується, що йдеться не лише про офіційне інформування або зовнішньополітичний імідж, а й про створення каналів довіри, символічної присутності та культурного впливу [23]. Культурна дипломатія, своєю чергою, розглядається як складова ширшого поля публічної дипломатії, пов'язана з обміном ідеями, цінностями, образами й культурними практиками [17, 65–68]. Для цієї статті важливо, що такі підходи дозволяють інтерпретувати екскурсію не як другорядну форму популяризації, а як окремий інструмент культурної дії.

Важливий історичний вимір цієї проблематики дають студії Ірини Матяш та Тіни Пересунько, які показують, що українська публічна й культурна дипломатія має не лише сучасні форми, а й виразну історичну тяглість, зокрема у практиках дипломатичної служби Української революції 1917–1921 років та в культурній місії Української республіканської капели Олександра Кошиця [22]. Саме цей історичний досвід особливо важливий для аналізу празьких маршрутів, адже один із них безпосередньо присвячено «Щедрику» в Празі.

Для міжвоєнної академічної Праги ключовими є матеріали про Український вільний університет і ширшу українську освітньо-наукову інфраструктуру в Чехословаччині. Документальна виставка ЦДАГО України та енциклопедичні огляди празького українського життя демонструють, що Прага в 1920–1930-х роках була одним із головних центрів української науки поза межами України [11; 14]. У цьому аспекті празький матеріал особливо виразно засвідчує європейську інтегрованість української академічної історії.

Для шостої екскурсії, присвяченої середньовічному горизонту, важливими є як наукові розвідки про ранньосередньовічну топографію Праги, так і офіційні історичні ресурси про Вишеград, Емаузський монастир, Кароліnum, Бетлемську каплицю, Унгельт-Тин та Ольшанський цвинтар [3; 8–12; 6]. Окреме значення мають праці про спадщину Русі в східноєвропейській історіографії. Для цієї статті важливо підкреслити, що руська спадщина не може бути автоматично редукована до пізнішого російського наративу. Така редукція ігнорує багатосуб'єктний характер історії Русі та витісняє київський і русько-український вимір із європейського історичного поля [8].

Мета статті полягає у тому, щоб: по-перше, окреслити екскурсійну дипломатію як окрему форму культурної дипломатії та публічної історії; по-друге, проаналізувати цикл маршрутів українськими місцями Праги як авторську дослідницьку ініціативу, що працює на перетині науки, пам'яті та міжнародної культурної репрезентації; по-третє, показати, що

саме матеріали таких екскурсій особливо переконливо підтверджують інтегрованість української історії в європейський контекст; по-четверте, ввести до цієї рамки шосту концептуальну екскурсію «Україна-Русь і Середньовічна Прага»; по-п'яте, окреслити можливості масштабування такого формату в партнерстві з науковими, освітніми, культурними та дипломатичними інституціями.

Екскурсійна дипломатія як форма науки в міському просторі. Екскурсійну дипломатію можна визначити як різновид культурної дипломатії, що реалізується через просторово організований історичний наратив. Її відмінність від лекції, виставки чи музейної експозиції полягає в тому, що знання тут розгортається в русі. Маршрут не просто супроводжує зміст, а формує його. Послідовність зупинок, їхня відстань одна від одної, тип міського середовища, зміна епох і сюжетів – усе це перетворює прогулянку на форму історичного аргументу, який міцно стоїть на просторовому та візуально-образному локальному фундаменті. Саме тому екскурсійна дипломатія особливо ефективна там, де йдеться про присутність спільноти в міському просторі, про історію видимості, пам'яті й приналежності [17; 65–66].

Для українського випадку цей підхід набуває додаткової ваги. Екскурсія українськими місцями Праги не зводиться до показу «українських слідів» у чужому місті. Вона дає змогу побачити, що українська історія є органічною частиною чеської національної та водночас загальноєвропейської. У Празі українська тема проявляється у дипломатії, музиці, освіті, науці, літературі, поховальній культурі, громадському активізмі, міграції знань і навіть гастрономії. Такий матеріал особливо наочно демонструє, що українська історія не є ізольованою або суто регіональною: вона постійно розгортається в транснаціональних європейських контекстах [17; 22].

Цикл маршрутів 2024–2025 рр. як авторська дослідницька ініціатива. Упродовж грудня 2024 – грудня 2025 рр. в Празі було підготовлено й проведено п'ять тематичних пішохідних лекцій українськими місцями міста. У межах циклу в них узяли участь 143 особи. Близько сімдесяти відсотків учасників становили українські науковці, які працюють у чеських університетах і дослідницьких установах. Такий склад аудиторії надавав маршрутам виразного академічного профілю, але не замикав їх у межах суто професійного середовища. До подій долучалися також представники української громади, культурних інституцій, дипломати, медіа та ширша зацікавлена публіка.

Принципово важливо, що цей цикл постав не як випадковий набір розрізнених екскурсій, а як авторська дослідницька ініціатива Володимира Полторака, заснована на архівній, бібліографічній, топографічній та біографічній роботі. Саме дослідницький характер проекту забезпечив йому концептуальну єдність. Партнерські інституції – передусім Чесько-українське наукове товариство та Посольство України в Чеській Республіці – виступали важливими співучасниками, платформами підтримки або поширення, при цьому концептуальна рамка маршрутів визначалася саме авторським баченням і систематичною працею з матеріалом [24].

Три з п'яти маршрутів починалися біля пам'ятника Тарасові Шевченку. Це місце поступово перетворилося на символічний і практичний старт більшості прогулянок. Така повторюваність не була випадковою: вона створювала впізнавану ритуальну точку початку, від якої щоразу розгорталася інша версія української присутності в Празі. Кожну подію супроводжувала спеціально підготовлена автором екскурсій стилізована ретролистівка із серії «Українці в Празі», що матеріалізувало згадку про маршрут, виконуючи вункцію візуального конспекту лекції, і при цьому закріплювало наратив в колективній пам'яті.

Перша екскурсія: «Щедрик» у Празі. Перша прогулянка, проведена 21 грудня 2024 р., була присвячена Українській республіканській капелі Олександра Кошиця. Сам вибір цієї теми був програмним. Він дозволяв розпочати цикл не з локальної історії діаспори, а з прикладу української культурної дипломатії європейського масштабу. Маршрут був

побудований довкола місць, пов'язаних із перебуванням капели в Чехословаччині та з празькою історією «Щедрика» [22].

Саме тут особливо виразно проявляється інтегрованість української історії в європейський контекст. Українська Народна Республіка у 1919 р. Намагалася бути почутою Європою не лише в дипломатичних кабінетах, а й через культуру. Історія капели, як показують дослідження, була не мистецьким «додатком» до політики, а самостійною формою міжнародної репрезентації держави [17; 67–68]. Празька прем'єра «Щедрика» в цьому сенсі є не просто епізодом музичної історії, а подією, що вміщує цілий комплекс тем: державне самопредставлення, боротьбу за міжнародну видимість, конструювання позитивного образу України в Європі, а також довгу історію культурної пам'яті, яка зберегла цей сюжет до сьогодні.

Для екскурсійної дипломатії цей маршрут був важливий ще й методично. Він показав, що прогулянка може працювати не лише з «матеріальними» постатями на кшталт будинків чи пам'ятників, а й з музичною подією, з театральним простором, з культурною аурою міста. Прага в такому наративі поставала не зовнішньою сценою для українського виступу, а одним із місць, де європейська біографія української музики стала видимою [22].

Друга екскурсія: Іван Пулюй і європейська історія української науки. Друга прогулянка була присвячена Іванові Пулюю. Саме через біографію видатного чесько-українського вченого празький матеріал дає можливість особливо переконливо показати інтегрованість української історії в європейський науковий контекст. Пулюй не є лише «українським ученим за кордоном» у вузькому біографічному сенсі. Його празький період демонструє, що українська наукова традиція була включена в модерний європейський інтелектуальний простір, у технічний прогрес, в університетське та інженерне середовище.

Маршрут включав місця праці, проживання й меморіалізації Пулюя, а сама розповідь поєднувала кілька вимірів його постаті: фізика й електротехніка, україномовний переклад Біблії, моральний авторитет у громадському житті, комунікація з чеськими колегами та європейським науковим світом. Важливо, що в такому екскурсійному форматі Пулюй поставав не тільки як видатний українець, а як одна з фігур європейської історії науки, чия українськість не суперечила його міжнародному значенню, а була його органічною складовою.

Саме на прикладі такого маршруту видно, що матеріали українських місць Праги руйнують стереотип про нібито «локальність» або «окраїнність» української інтелектуальної історії. Українська наука тут виступає не провінційною копією західних процесів, а однією з їхніх частин. Екскурсія про Пулюя тому важлива не лише як біографічний сюжет, а як аргумент у ширшій розмові про місце України в європейській модерності.

Третя екскурсія: українські вищі навчальні заклади в Празі у 1921–1945 рр. Третя пішохідна лекція була присвячена українській вищій школі в Празі міжвоєнного періоду. Цей маршрут, демонструє наочно, що Прага для українців була не лише місцем політичного прихистку, а одним із найважливіших європейських осередків продовження українського інтелектуального життя.

Маршрут поєднує будівлі, пов'язані з Українським вільним університетом, інші навчальні інституції, студентські помешкання, бібліотеки й церковний простір, у якому український студент одночасно був і співцем, і читачем, і учасником академічного життя. У цьому полягає особлива сила маршруту: він показував не окрему установу, а систему української освіти в Празі. Архівні й енциклопедичні матеріали підтверджують, що празький період був вирішальним для розвитку Українського вільного університету та ширшого українського наукового середовища в Чехословаччині [9; 11]. Зовнішнє підтвердження суспільного резонансу такого маршруту зафіксоване, зокрема, й у повідомленні Укрінформу про екскурсію «Українські університети в Празі у 1921–1945 роках» [24].

Тут знову особливо виразно виявляється інтегрованість української історії в європейський контекст. Ідеться не про «ізолювану еміграцію», що існувала сама для себе, а

про включення українських інституцій у чехословацький та європейський академічний простір. УВУ в Празі не був лише символом втрати батьківщини; він був доказом того, що українська освіта здатна функціонувати як європейська університетська традиція навіть у вигнанні [11]. Саме тому маршрут українськими університетами Праги є одним із найсильніших аргументів на користь тези про органічну європейськість української історії.

Четверта екскурсія: український некрополь на Ольшанському цвинтарі. Четверта екскурсія, проведена 14 червня 2025 року на Ольшанському цвинтарі, зібрала 39 учасників і стала наймасовішою подією циклу. Це не випадково. Меморіальний простір особливо концентровано виявляє історичну присутність. Ольшани – не просто найбільший цвинтар Праги; це один із головних просторів української пам'яті в Центральній Європі [6; 14]. Саме тут поховані або вшановані численні діячі української політики, науки, літератури й культури.

У межах маршруту особлива увага приділялася таким постатям, як Олександр Олесь, Софія Русова, Степан Ключурак, Федір Швець, Сергій Шелухин, Олександр Колесса, Іван Борковський, Федір Щербина, Володимир Леонтович та інші. Важливим було й те, що прогулянка працювала не тільки з окремими могилами, а з самим принципом української меморіальної присутності в європейському місті. Віртуальний некрополь української еміграції та офіційні ресурси фіксують Ольшанський цвинтар як одну з головних точок української некропольної географії за кордоном [14]. Прага, своєю чергою, репрезентує його як найбільший і центральний цвинтарний комплекс міста [6].

Матеріали цього маршруту знову ж таки працюють на загальну тезу концепції екскурсійної дипломатії. Українська історія тут не ізольована від європейської, а вписана в один із найважливіших меморіальних ландшафтів Праги. Поховання українських діячів у чеській столиці є не знаком периферійності, а знаком історичної співприсутності. Пам'ять про них у празькому просторі підтверджує, що українська історія має своє місце в європейській міській культурі пам'яті.

П'ята екскурсія: українська їжа в Празі сто років тому. П'ята, ювілейна прогулянка була присвячена українській гастрономічній культурі в Празі 1920-х років. На перший погляд, це може здатися менш «канонічною» темою, ніж музика, університет або меморіальні місця. Проте леще екскурсія особливо добре показала, що українська історія в Європі розгортається не лише через державні інституції чи високі культурні жанри, а й через повсякденне міське життя, смак, меню, звички, приватне спілкування та соціальні осередки.

Маршрут був побудований довкола українських ресторанів і місць харчування, що функціонували у празькому середовищі. Він показував, що українська кухня в Празі не була лише «етнічною екзотикою», а ставала формою культурної комунікації. Учасники дізнавалися, коли празькі мешканці вперше скуштували страви з подільської яловичини, які несподівані харчові поєднання викликали цікавість у чехів, які різновиди борщу мали сталий український асоціативний статус. Завершення маршруту дегустацією історично реконструйованих страв – пісного борщу із сушеними грибами, різних вареників, голубців у виноградному листі, узвару, спотикача – перетворювало історію на досвід прямої участі.

У цьому випадку інтегрованість української історії в європейський контекст проявляється особливо тонко. Йдеться не про великі дипломатичні жести, а про те, як українська культура входить до повсякденного міського життя іншої європейської столиці. Це не зменшує, а, навпаки, підсилює аргумент: українська присутність у Празі була не епізодом суто «високої» культури, а частиною ширшого соціального й культурного ландшафту міста [16].

Шоста екскурсія: «Україна-Русь і Середньовічна Прага». Шоста екскурсія становить концептуальне розширення всього циклу. Якщо перші п'ять маршрутів були зосереджені переважно на модерній та новітній історії, то «Україна-Русь і Середньовічна Прага» переводить увагу до довшої історичної тривалості. Її головна мета полягає в тому,

щоб показати: українські місця Праги не обмежуються простором еміграції ХХ століття. Значно глибші шари зв'язків ведуть до середньовічної Русі, до династичних союзів, слов'янської книжності, університетських контактів, торгівлі та політики [3; 8].

Особливу увагу в цій частині слід звернути на термінологію. У європейських і популярних викладах досі часто трапляється інерційне ототожнення руської історії з російською. Однак така схема є історіографічно викривленою і фактично відтворює пізнішу російськоцентричну модель бачення середньовічного минулого. Русь була значно складнішим історичним явищем, а її спадщина належить до поля багатосуб'єктної східноєвропейської історії. Саме тому в контексті празького маршруту принципово важливо говорити не про «російську» присутність, а про руський, київський, русько-український історичний горизонт [8]. Це не є анахронічним «переприсвоєнням» минулого, а навпаки – спробою повернути історичній мові належну точність.

Ібрагім ібн Якуб і ранньосередньовічна Прага. Шоста екскурсія цілком закономірно виходить на ранньосередньовічний сюжет Ібрагіма ібн Якуба, арабськомовного мандрівника єврейського походження з Андалусії, який залишив перший із відомих письмових описів Праги. Для маршруту це важливо не лише як «екзотичний» початок, а як доказ того, що Прага вже в Х столітті постає як місто торгівлі, транзиту й контактів. І ще й горизонт робить можливою розмову про руську присутність у празькому просторі ще задовго до модерної доби: «...Прага – це місто з каменю й вапна над рікою, що там тече. Воно менше за місто і більше за село. У ньому є ринок, забезпечений усім потрібним як для подорожніх, так і для постійних мешканців. Над ним височить велика й природою укріплена твердиня. Є в ньому також джерело води, що виходить на поверхню землі. Води його перетинають нижню частину того міста. Воно є найзначнішим, коли йдеться про товари. Приїзять до нього з міста Кракова руси і слов'яни з товарами і приходять до них з країв тюрських мусусульмани, євреї і тюрки, також з товарами і з монетою візантійською, і вивозять від них рабів (інше прочитання – борошно, В.П.), олово і різні хутра...» [3, 95]. Цитата знакова, вказує на неоднозначність трактування руської історії доби київського князя Святослава – але підкреслює, що в першій письмовій згадці про Прагу зафіксовано присутність русів в чеській столиці, що робить її одним з перших європейських міст, з якими середньовічна Україна-Русь пов'язана документально.

Вишеград і Сватава Польська. Однією з головних зупинок маршруту є Вишеград. Офіційні історичні ресурси Праги наголошують, що місцеве укріплене поселення сформувалося в середині Х століття і пізніше стало важливим осередком князівської та королівської влади [13]. Саме тут доречно говорити про Сватаву Польську, доньку Марії Доброніги Київської та, відповідно, онуку Володимира Святославича та племінницю Ярослава Володимировича. Для українського маршруту ця постать принципово важлива, адже через неї руська династична лінія входить безпосередньо в гран-наратив чеської історії.

У чеській історичній традиції Сватава постає як перша коронована королева Чехії, мати трьох чеських князів, безумовний політичний авторитет [12]. Ці факти особливо промовисті для маршруту: йдеться не просто про «далекий родинний зв'язок», а про безпосередню участь руської лінії в легітимному королівському наративі чеської державності. Вишеград у такому прочитанні стає місцем, де міцніють зв'язки Чехії та Русі як спільна частина середньовічної історії Європи.

Емаузький монастир і слов'янська книжність. Іншою ключовою зупинкою є Емаузький монастир. Його офіційна історія наголошує, що Карл IV заснував цей монастир як осередок слов'янської літургії в межах латинського обряду [7]. Для маршруту «Україна-Русь і Середньовічна Прага» Емаузи мають особливе значення, оскільки дозволяють говорити не тільки про політичні й династичні зв'язки, а й про книжність, письмо, церковнослов'янську традицію та культурні моделі, близькі і руському світові.

Цей сюжет важливий для загальної тези статті. Українська історія входить у європейський контекст не лише через державу, війну чи дипломатію, а й через писемність,

релігійну обрядовість, культурну трансляцію. Емаузський монастир дає можливість показати, що середньовічна Прага була місцем, де слов'янський світ не перебував на маргінесі, а був частиною престижного культурного проєкту столиці Богемського королівства та Священної Римської імперії.

Кароліnum, університет і тривалість академічного сюжету. Офіційний історичний наратив Карлового університету в Празі наголошує, що будівля Кароліnumу є головною резиденцією університету від 1383 року [5]. Це дозволяє вписати до маршруту тему ранньої університетської мобільності зі східноєвропейського, руського й литовсько-руського простору до Праги, адже з матрикул університету відомо про десятки студентів, які мали україно-руське походження вже від перших десятиліть функціонування навчального закладу, власне від 1375 року, коли «Якобус Готеснам з Ламберку» (вірогідно – зі Львова, як тоді в латинській мові його іменували, - В.П.) сплатив вступний внесок як студент «польської нації» [5, 88]. Цікава інтерпретація студентських націй в середньовічному Празькому університеті – це були чотири корпорації пад назвами Богемська, Саксонська, Баварська та Польська – визначаючи не етнічне, а географічне походження студентів. Дослідження етнічного складу «польської нації» за певними неформальними ознаками дає можливість ідентифікувати студентів цієї корпорації і як поляків, і як угорців, і як русів-рутенив-українців. Хоча конкретні біографії потребують окремого опрацювання, сам принцип надзвичайно важливий: Прага була одним із тих університетських центрів, де східноєвропейські інтелектуальні біографії входили до латинського академічного світу.

Саме тут особливо добре виявляється тяглість усієї ідеї циклу. Маршрут українськими університетами Праги ХХ століття й маршрут середньовічною університетською Прагою утворюють довгу дугу історичної присутності. Українська академічна тема в Празі виявляється не випадковим модерним явищем, а частиною тривалішої історії знання та освіти в Центральній Європі [5; 11].

Колегіум королеви Ядвіги (Kollegium Hedwigum). На Овочному торзі неподалік Кароліnumу містився колегіум королеви Ядвіги – заснована 1397 року установа для бідних студентів із Великого князівства Литовського [5, 359-363], тобто також із литовсько-руського світу, включно з вихідцями з українських земель. Первісно задуманий як осередок підготовки освічених людей для східних земель держави Ягайла та Вітовта, він швидко став частиною празького університетського середовища, а 1411 року був перенесений саме сюди, на Овочний торг. Це був справжній студентський гуртожиток для 12 осіб із чітким статутом, спільним столом, повсякденною дисципліною, навчальними вправами та обов'язковою участю в богослужіннях у Бетлемській каплиці [9, 20-22]. Саме тому цей колегіум є важливим місцем для розуміння середньовічної Праги як простору, де руські, литовські й чеські інтелектуальні традиції входили в живий контакт і формували спільний університетський світ.

Бетлемська каплиця і простір ідей. Бетлемська каплиця, заснована 1391 року і пов'язана з Яном Гусом та празькою реформацією [2]. Для українського маршруту вона важлива не лише як чеська пам'ятка, а як простір, де народжувалися ідеї, що пізніше були осмислені й в українській культурній традиції. У ширшому плані Бетлемська каплиця дозволяє ввести до маршруту ще одну лінію інтегрованості української історії в європейський контекст: рух ідей, трансляцію релігійних і моральних моделей, інтелектуальні резонанси між Чехією та українським світом.

Унгельт і торговельна Прага. Унгельт або чеською мовою Тин, за офіційним описом був укріпленим двором купців, де збирали мито [10]. Для маршруту це особливо важливо, бо дає змогу говорити не лише про княгинь, королів і вчених, а про матеріальну інфраструктуру середньовічного міста. Через торговельні шляхи Прага була включена в ширший східноєвропейський і центральноєвропейський простір. У цьому контексті руський світ постає не як абстрактна «сусідня територія», а як один із реальних учасників торговельних контактів, які творили економіку середньовічної Праги [10; 12].

Староміська ратуша і політична репрезентація Жигмунда Корибутовича. Говорячи про празьку локалізацію влади новгород-сіверського князя Жигмунда Корибутовича, варто особливо виділити Староміську ратушу на – головний осередок самоврядування Праги гуситських часів. За хронікальною традицією, після урочистого в'їзду до міста представники магістрату передали йому ключі та міську печатку, фактично визнавши його носієм верховної влади в столиці Чеського королівства в час протистояння гуситів та династії Люксембургів. Тому в контексті маршруту Староміську ратушу слід розуміти як головне місце публічної репрезентації Корибутовича, де русько-литовський князь символічно потрапив в коло керівників гуситської Праги. Цей русько-литовський зв'язок із гуситською Прагою не обмежувався постаттю самого Корибутовича: у гуситських війнах фігурує і волинський князь Федір Острозький, тож для історії Острозьких цей чеський епізод теж є важливою частиною ширшої центральноєвропейської біографії руської знаті. Водночас із гуситським досвідом пов'язаний і пізніший військовий образ «табору», адже в центрально- й східноєвропейській військовій практиці цей термін міцно поєднався з образом укріпленого возового стану, тобто вагенбургу, згодом ставши одним з ключових тактичних елементів військового мистецтва українських козаків.

Кунігунда і рання празька менажерія. Особливо яскравою для шостої екскурсії є постать Кунігунди Ростиславівни Галицької, яка походила з Ольгівської гілки Рюриковичів, що в першій половині XIII століття сперечалась за галицьку спадщину з Романовичами. У контексті маршруту її постать дозволяє поєднати україно-руський династичний сюжет із репрезентаційною культурою чеського двору. Важливий епізод, на який варто звернути увагу, - найдавніше історично зафіксоване замовлення левів до Праги, пов'язане саме з Кунігундою: джерельний запис 1280 р. фіксує придбання нею у Венеції двох левів [1]. Це дає підстави говорити, що Кунігунда є першою історично засвідченою чеською королевою, пов'язаною з Празькою королівською менажерією (звіринцем). Для маршруту цей сюжет має не лише анекдотичне значення. Він показує, що руський елемент у чеській історії не обмежувався шлюбною генеалогією, а входив також до простору двірської репрезентації, символіки влади і престижу. Лев у цьому сенсі є знаком королівської величі, а історія його привезення до Праги виводить русько-чеський сюжет у сферу політичної культури й монаршого самопредставлення. Нагадаємо, що саме в цей час відбувається історичне становлення сучасного герба Чехії – двохвостого лева, який прийшов на зміну попередньому родовому гербу Пшемисловичів – орлу. Більше того, Кунігунда Ростиславівна була прабабусею Карла IV Люксембурга по материнській лінії, що також яскраво характеризує переплетіння династичних зв'язків високого європейського середньовіччя з україно-руським аристократичним світом.

Українська історія як частина європейського історичного поля. Саме в матеріалі празьких маршрутів особливо переконливо видно, що українська історія є частиною європейської. Маршрут про «Щедрик» показує Україну як суб'єкта культурної дипломатії; маршрут про Пулюя – як учасника європейської історії науки; маршрут про університети – як частину міжвоєнної академічної Європи; маршрут про Ольшани – як частину європейської культури пам'яті; маршрут про їжу – як частину повсякденної культурної взаємодії; середньовічний маршрут – як частину довгої історії Русі, Чехії та Центрально-Східної Європи.

У цьому полягає одна з головних символічних переваг екскурсійної дипломатії. Вона дозволяє не просто говорити про інтегрованість української історії в Європу, а буквально показувати її в міському просторі. Коли учасник проходить від Національного театру до пам'ятника Шевченку, від університетських будівель до кладовища, від Вишеграду до Емаузів, він бачить не абстрактну тезу, а матеріально відчутну топографію українсько-європейської взаємопов'язаності. Саме тому матеріали екскурсій українськими місцями Праги є настільки переконливим доказом інтегрованості української історії в ширший європейський контекст.

Масштабування: від маршруту до інституційної моделі. Практика пражських екскурсій показує, що цей формат має значний потенціал масштабування. По-перше, йдеться про тематичне масштабування всередині самого міста: від музики, науки, університетів і цвинтаря – до маршрутів середньовічними об'єктами, дитячих і шкільних програм, маршрутів для дипломатів, іноземних студентів, дослідницьких груп або партнерських інституцій. По-друге, можливою є трансферність моделі до інших міст, де українська присутність історично виразна, що недостатньо концептуалізована у вигляді маршрутної публічної історії.

По-третє, екскурсійна дипломатія може ставати частиною ширших освітніх і науково-комунікаційних платформ. У цьому сенсі співпраця з Чесько-українським науковим товариством є природною, надаючи можливість розширення аудиторії, підтримки міжнаукового діалогу, популяризації українських досліджень у Чехії, адже офіційно місія CZUSS полягає в об'єднанні українських наукових сил у Чеській Республіці та розвитку співпраці між чеськими й українськими вченими [19].

По-четверте, дуже перспективною є взаємодія з Фундацією Пилипа Орлика. Її місія прямо пов'язана зі зміцненням української державності, безпеки та міжнародної суб'єктності. У пражському контексті особливо важливою є програма «Корені та крила: історія, яка об'єднує», авторкою якої є Наталя Омельчук. За офіційним описом, це річна менторська програма для вчителів українських шкіл і культурних осередків за кордоном, орієнтована на викладання української історії, культури й літератури. Саме тут екскурсійна дипломатія може отримати новий вимір: не лише маршрут для дорослої аудиторії, а навчальний модуль, шкільна методика, інструмент підготовки вчителів, інтеграція історії в рух і міський простір [18].

По-п'яте, важливим інтелектуальним партнером може виступати Наукове товариство історії дипломатії та міжнародних відносин під проводом Ірини Матяш. Саме в публікаціях членів товариства уже вироблено поняттєвий апарат для розмови про публічну й культурну дипломатію [21]. Це дає змогу вводити екскурсійну дипломатію до ширшого поля українських студій міжнародної репрезентації не як випадковий приклад, а як самостійний аналітичний інструмент.

По-шосте, особливо важливу роль відіграє Посольство України в Чеській Республіці. У пражському випадку воно постає не тільки дипломатичним представництвом, а важливим партнером меморіальних, культурних і освітніх ініціатив. Участь посольства в підтримці окремих маршрутів, увага до українських поховань і співпраця з освітніми програмами типу «Корені та крила» показують, що екскурсійна дипломатія може стати одним із практичних форматів культурно-гуманітарної роботи дипломатичної установи [14; 24].

Отже, екскурсійна дипломатія є ефективною формою культурної репрезентації, що поєднує наукове дослідження, міську топографію, історичну пам'ять і публічний діалог. На матеріалі українських місць Праги вона доводить свою здатність не лише популяризувати окремі сюжети, а й створювати цілісну карту історичної присутності.

П'ять реалізованих маршрутів 2024–2025 рр. Показали різні виміри української історії в європейському місті: культурну дипломатію УНР, українську участь у європейській науці, міжвоєнну академічну інфраструктуру, меморіальну географію еміграції, гастрономічну і повсякденну взаємодію. Шоста екскурсія «Україна-Русь і Середньовічна Прага» додає до цього довшу історичну перспективу й дозволяє побачити, що русько-чеські зв'язки були частиною середньовічної Європи задовго до модерної доби.

Саме матеріали екскурсій українськими місцями Праги особливо переконливо підтверджують інтегрованість української історії в європейський контекст. Вони показують, що українська історія не є периферійним продовженням інших наративів, а виступає одним із суб'єктів європейського історичного процесу – в дипломатії, музиці, науці, освіті, пам'яті, торгівлі, книжності та міському житті. Водночас такі маршрути дають змогу точніше

працювати з історією Русі, не підмінюючи її пізнішими російськоцентричними схемами, а повертаючи їй багатосуб'єктний східноєвропейський зміст.

Отже, українські місця Праги є не тільки предметом локальної історії, а й перспективним середовищем для розвитку науки в дії, культурної дипломатії, публічної історії та освітнього масштабування. У цьому сенсі празький досвід може стати моделлю для багатьох європейських міст, де українська історія також чекає на власну карту видимості.

Джерела та література:

1. Balcárek, Petr. *Byzantium in the Czech Lands (4th–16th Centuries): Historical and Art Historical Perspectives*. Leiden; Boston: Brill, 2022. 532 p.
2. Bethlehem C. *Prague City Tourism*. URL: <https://prague.eu/en/objevujte/bethlehem-chapel-betlemska-kaple/> (дата звернення: 05. 03. 2026).
3. Ciháková J., Zavřel J. Ibráhímův text a archeologické poznání Malé Strany. *Archaeologica Pragensia*. Vol. 13 (1997): 93–103.
4. Matiash I., Matviienko, V. (eds). *Handbook of Cultural Diplomacy*. Kyiv: GDIP SE, 2021. 252 p.
5. *Monumenta historica Universitatis Carolo-Ferdinandae Pragensis*. Vol. 2, pars 1. Pragae: Spurny, 1834. 461 s.
6. Olšany Cemeteries. *Prague City Tourism*. URL: <https://prague.eu/en/objevujte/olsany-cemeteries/> (дата звернення: 05. 03. 2026).
7. Opatstvi Emauzy. URL: <https://www.emauzy.cz/cz/index.php?id=5> (дата звернення: 05.03. 2026).
8. Plokhy S. *The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 379 p.
9. Svatoš, M. Litevská kolej pražské univerzity (1397–1622). In *Praha – Vilnius: sborník prací k 400. výročí založení univerzity ve Vilniusu*, edited by Jan Petr and Luboš Řeháček, Praha, 1981, 19–32.
10. Týn Yard - Ungelt. *Prague City Tourism*. URL: <https://prague.eu/en/objevujte/tyn-yard-tynsky-dvur-ungelt/> (дата звернення: 05. 03. 2026).
11. *Ukrajinská svobodná univerzita v Praze – centrum vzdělávání a vědy pro ukrajinskou emigraci*. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh ob'iednan i ukrainyky. URL: <https://tsdahou.archives.gov.ua/arhiv-vystavkovykh-proyektiv/vystavkovi-proyekty-czdago-ukrayiny/2192-2/> (дата звернення: 05. 03. 2026).
12. Vaníček V. *Vratislav II. První český král*. Praha: Vyšehrad, 2004. 269 s.
13. Vyšehrad. *Prague City Tourism*. URL: <https://prague.eu/en/objevujte/vysehrad/> (дата звернення: 05. 03. 2026).
14. Віртуальний некрополь української еміграції. URL: <https://necropolis.uinp.gov.ua/> (дата звернення: 05. 03. 2026).
15. Зубко О. Їжа в житті української еміграції в Чехословацькій Республіці (1921–1939 рр.). URL: https://yizhakultura.com/material/20201105_0012 (дата звернення: 05. 03. 2026).
16. Куцай Т. Як жили, що їли й пили українські емігранти у Празі на початку минулого століття. URL: <https://spravjniistoriyi.com.ua/2025/12/17/> (дата звернення: 05. 03. 2026).
17. Матяш І. Українська дипломатична служба 1917–1921 рр.: формування інструментарію публічної й культурної дипломатії. *Український історичний журнал*. 2021. № 4. С. 65–79.
18. Місія Фундації <https://pylyporlykfoundation.org/en/our-mission-2/> (дата звернення: 05.03.2026).
19. Місія ЧУНТ. URL: <https://czuss.cz/about-us/#Mission> (дата звернення: 05. 03. 2026).
20. Місця пам'яті української дипломатії. Інтерактивна карта. URL: <https://earchive.mfa.gov.ua/map> (дата звернення: 05. 03. 2026).
21. Наукове товариство історії дипломатії та міжнародних відносин. URL: <https://sshdir.org.ua> (дата звернення: 05. 03. 2026).

22. Пересунько Тіна. Культурна дипломатія Симона Петлюри: «Щедрик» проти «русского мира». Місія Капели Олександра Кошиця (1919–1924). Київ, 2019. 312 с.
23. Публічна дипломатія : навч. посібник / за загал. ред. І. Матяш; Національний університет «Острозька академія»; Наукове товариство історії дипломатії та міжнародних відносин. Київ : Горобець, 2021. 224 с.
24. У Празі провели екскурсію місцями української пам'яті. Укрінформ. 14.04.2025. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3981881-u-prazi-projsla-ekskursia-miscami-ukrainskoi-pamati.html> (дата звернення: 05. 03. 2026).

References:

1. Balcárek, Petr. *Byzantium in the Czech Lands (4th–16th Centuries): Historical and Art Historical Perspectives*. Leiden; Boston: Brill, 2022. 532 p. [in English].
2. Bethlehem Chapel. Prague City Tourism. Rezhym dostupu: <https://prague.eu/en/objevujte/bethlehem-chapel-betlemska-kaple/> (Accessed: 30 March 2026). [in Czech].
3. Ciháková, Jarmila, and Jan Zavřel. Ibráhímův text a archeologické poznání Malé Strany. *Archaeologica Pragensia* 13 (1997): 93–103. [in Czech].
4. Matias, I., Matviienko, V. (eds). *Handbook of Cultural Diplomacy*. Kyiv: GDIP SE, 2021. 252 p. [in English].
5. *Monumenta historica Universitatis Carolo-Ferdinandae Pragensis*. Vol. 2, pars 1. Praga: Spurny, 1834. 461 s. [in Latin].
6. Olšany Cemeteries. Prague City Tourism. Rezhym dostupu: <https://prague.eu/en/objevujte/olsany-cemeteries/> (Accessed: 30 March 2026). [in English].
7. Opatstvi Emauzy. Rezhym dostupu: <https://www.emauzy.cz/cz/index.php?id=5> (Accessed: 30 March 2026). [in Czech].
8. Plokhy, S. *The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. xix + 379 p. [in English].
9. Svatoš, Michal. “Litevská kolej pražské univerzity (1397–1622).” In *Praha – Vilnius: sborník prací k 400. výročí založení univerzity ve Vilniusu*, edited by Jan Petr and Luboš Řeháček, 19–32. Praha, 1981. [in Czech].
10. Týn Yard – Ungelt. Prague City Tourism. Rezhym dostupu: <https://prague.eu/en/objevujte/tyn-yard-tynsky-dvur-ungelt/> (Accessed: 30 March 2026). [in Czech].
11. *Ukrajinska svobodna univerzita v Praze – centrum vzdělávání a vědy pro ukrajinskou emigraci*. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh ob'iednan i ukrainiky. Rezhym dostupu: <https://tsdahou.archives.gov.ua/arhiv-vystavkovykh-proyektiv/vystavkovi-proyekty-czdago-ukrayiny/2192-2/> (Accessed: 30 March 2026). [in Ukrainian].
12. Vaníček, Vratislav. Vratislav II. První český král. Praha: Vyšehrad, 2004. 269 s. [in Czech].
13. Vyšehrad. Prague City Tourism. Rezhym dostupu: <https://prague.eu/en/objevujte/vysehrad/> (Accessed: 30 March 2026). [in Czech].
14. Virtualnyi nekropol ukrainskoi emihratsii. Rezhym dostupu: <https://necropolis.uinp.gov.ua/> (Accessed: 30 March 2026). [in Ukrainian].
15. Zubko, Olha. Yizha v zhytti ukrainskoi emihratsii v Chekhoslovatskii Respublitsi (1921–1939 rr.). Rezhym dostupu: https://yizhakultura.com/material/20201105_0012 (Accessed: 30 March 2026). [in Ukrainian].
16. Kutsai, Tamara. Yak zhyly, shcho yily u pyly ukrainski emihranty u Prazi na pochatku mynuloho stolittia. Rezhym dostupu: <https://spravjniistoriyi.com.ua/2025/12/17/> (Accessed: 30 March 2026). [in Ukrainian].
17. Matias, I. “Ukrainska dyplomatychna sluzhba 1917–1921 rr.: formuvannia instrumentarii publichnoi y kulturnoi dyplomatii.” *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 4 (2021): 65–79. <https://doi.org/10.15407/uhj2021.04.065> [in Ukrainian].
18. Misiia Fundatsii. Rezhym dostupu: <https://pylyporlykfoundation.org/en/our-mission-2/> (Accessed: 30 March 2026). [in Ukrainian].
19. Misiia ChUNT. Rezhym dostupu: <https://czuss.cz/about-us/#Mission> (Accessed: 30 March 2026). [in Ukrainian].

20. Mistsia pam'iaty ukrainskoi dyplomatii. Interaktyvna karta. Rezhym dostupu: <https://earchive.mfa.gov.ua/map> (Accessed: 30 March 2026). [in Ukrainian].

21. Naukove tovarystvo istorii dyplomatii ta mizhnarodnykh vidnosyn. Rezhym dostupu: <https://sshdir.org.ua> (Accessed: 30 March 2026). [in Ukrainian].

22. Peresunko, Tina. Kulturna dyplomatiia Symona Petliury: "Shchedryk" proty "russkoho mira". Misiia Kapely Oleksandra Koshytsia (1919–1924). Kyiv: Vydavnychyi dim "ArtEk", 2019. 312 s. [in Ukrainian].

23. Publichna dyplomatiia: navch. posibnyk / za zahal. red. Iryny Matiash; Natsionalnyi universytet "Ostrozka akademiia"; Naukove tovarystvo istorii dyplomatii ta mizhnarodnykh vidnosyn. Kyiv: Horobets, 2021. 224 s. [in Ukrainian].

24. U Prazi provely ekskursiiu mistsiamy ukrainskoi pam'iaty. Ukrinform. 14.04.2025. Rezhym dostupu: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3981881-u-prazi-projsla-ekskursia-miscami-ukrainskoi-pamati.html> (Accessed: 30 March 2026). [in Ukrainian].

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2026.21.359734>

УДК 94(477)«17»:930.25

**JOURNEYS ON THE FRONTIER:
MAN WITHIN THE BORDERS OF EMPIRE IN THE LATE 18TH CENTURY
(BASED ON MATERIALS FROM AN ARCHIVE CASE)****Olena Bachynska**

DSc (History), Professor
Department of History of Ukraine and Special
Historical Disciplines
Odesa I. I. Mechnikov National University
2 Zmiiienka Vsevoloda St, Odesa, 65082,
Ukraine
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0003-0496-5742>
E-mail: Olena_an@ukr.net

Citation: Bachynska, O. (2026) Journeys on the Frontier: man within the borders of empire in the late 18th century (based on materials from an archive case). *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 21, pp. 131–138.

Submitted: 20.03.2026.

Abstract

Population migrations after changes in living conditions have always been an important area of historical and sociological research. An important moment in these processes for the 18th century were migrations — escapes due to the change of borders between the Russian and Ottoman empires. As a result, a Frontier appeared between their territories — a territory weakly controlled by both empires. New rules of life, new masters and serf pressure forced many to look for work on the Frontier, that is, to flee to the Ottoman side. Such fugitives often found themselves in difficult living conditions and could only have the right to sell their labor. The State Archives of the Odesa region contain documents that reveal the situation of fugitives on the territory of the Frontier. In particular, the publication offers materials from interviews with such fugitives who returned to Russia. The documents allow us to find out what kind of relations the fugitives had with the local population, their «employers»; to analyze the origin of migrants, demographic aspects, and everyday life. A specific point of the documents is the description of the reasons for converting to Islam and the marriage process, as well as the attitude towards this by the local population and the Russian authorities.

Keywords: Frontier, fugitives, Ottoman Empire, Russian Empire, spiritual consistory, documents, State Archives of Odesa Region, Orthodox faith, Islam.

**МАНДРИ ПО ФРОНТИРУ: ЛЮДИНА В МЕЖАХ ІМПЕРІЙ КІНЦЯ ХVІІІ СТ.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ОДНІЄЇ АРХІВНОЇ СПРАВИ)****Олена Бачинська**

Доктор історичних наук, професор
Кафедра історії України
та спеціальних історичних дисциплін,
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова
вул. Змієнка Всеволода, 2, м. Одеса, 65082,
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0003-0496-5742>
E-mail: Olena_an@ukr.net

Анотація

Міграції населення після зміни умов життя завжди були важливим напрямком історичних та соціологічних досліджень. Важливим моментом в цих процесах для ХVІІІ ст. були міграції — втечі через зміну кордонів між Російською та Османською імперіями.

Цитування: Бачинська О. Мандри по Фронтиру: людина в межах імперій кінця XVIII ст. (за матеріалами однієї архівної справи). *Чорноморська минувшина* : зап. Від. історії А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2026. Вип. 21. С. 131–138.

Отримано: 20.03.2026 р.
0,6 д.а.

Як результат між їхніми територіями з'являвся Фронтир — територія слабо контрольована з боку обох імперій. Нові правила життя, нові господарі та кріпацький тиск змушував багатьох шукати заробітків на Фронтирі, тобто тікати на османський бік. Подібні втікачі часто опинялись в складних умовах життя і могли лише мати право на продаж своєї робочої сили. В Державному архіві Одеської області наявні документи, які розкривають становище втікачів на території Фронтиру. Зокрема в публікації запропоновані матеріали опитування таких втікачів, які перейшли назад до Росії. Документи дозволяють з'ясувати, які стосунки у втікачів склалися з місцевим населенням, їхніми «роботодавцями»; проаналізувати походження мігрантів, демографічні аспекти, побутове життя. Специфічним моментом документів є опис причин переходу в іслам та процесу одруження, а також ставлення до цього місцевого населення та російської влади.

Ключові слова: *Фронтир, втікачі, Османська імперія, Російська імперія, духовна консисторія, документи, Державний архів Одеської області, православна віра, іслам.*

У XVIII ст. кордон, де сходилися Османська держава та Російська імперія, являв собою певний міст між ними, який можна умовно назвати Фронтиром. Ця територія змінювалася разом зі зміною кордону між державами. Після російсько-османської війни 1787–1792 рр. та другого поділу Речі Посполитої кордон між державами пройшов по Дністру. Як наслідок цих подій, населення, яке проживало на Правобережній Україні та у межиріччі Південного Бугу та Дністра, перейшло під владу Російської імперії. Воно мало пристосуватися до нових умов імперського життя, проте жорстко контролювати новоприєднані прикордонні провінційні території російська влада не могла. Одним з варіантів для населення, що не хотіло миритися з новими російськими імперськими правилами життя могла стати втеча до запорозьких козаків, які в цей час перебували в Османській імперії на Дунаї в Катирлезькій Січі. Іншим варіантом міг бути перехід через кордон за Дністер, де поблизу османських фортець Бендери та Аккерман знаходилися численні села, безіменні хутори та рибальські заводи. На таких рибальських заводах працювали як колишні запорожці, так і наймалися на різні роботи в хуторах та селах представники сусідніх держав: Молдавського князівства, Австрійської імперії та інших. Наприклад, один з польських чиновників В. Дзедушицький у 1785 р. здійснив поїздку по Дністру; він засвідчив організацію запорозькими козаками рибальських заводів і наявність різних етнічних груп, які торгували в самому Аккермані [12, р. 702]. З таких заводів та хуторів походили Дмитро Казанецький та Афанасій Захаров з родинами, з одеських хуторів – Осип Ігнатенко з власною родиною та родиною тестя Щербака. На правий берег Дністра протягом 1795–1800 років з колишньої території Речі Посполитої, тобто Правобережної України, перейшли Семен Посмітюха та Петро Шаповаленко з родинами [8, арк. 1-39].

Особливу політику закріплення свого впливу у Фронтирі проводила османська влада. Місцеві османські чиновники та землевласники докладали значних зусиль, щоб залучити та утримати дешеву робочу силу у своїх господарствах, зокрема це міг бути найом,

використання та затримання полонених, втікачів тощо. У результаті османська адміністрація часто закривала очі на поселення утікачів на підконтрольних їй територіях. Водночас ті, хто тікали від російського імперського гноблення, перетинаючи дністровський кордон, нерідко опинялися в умовах, які мало чим відрізнялися від попередніх. Єдиним реальним привілеєм, який здобував такий втікач або переселенець, було право продавати власну робочу силу. Багато людей ставали наймитами. Часто вони змінювали роботодавців або безперервно мандрували різними сусідніми землями, шукаючи кращих умов. Основними постачальниками людських ресурсів для цього процесу були українці та інші народи, що мешкали поблизу Фронтиру.

У свою чергу російський уряд намагався повернути втікачів, переселенців або полонених, що перебували на османських прикордонних територіях. Для цього надавалися спеціальні інструкції російським дипломатам [10, р. 70]. Це питання було узгоджено з урядами Молдавії, Волощини та османською адміністрацією в Бессарабії [2, с. 243-252]. Протягом 1779–1780 рр. російська адміністрація опублікувала кілька маніфестів. У них, обіцяючи різні пільги та привілеї, зверталася із закликом до тих, хто з різних причин опинився за межами її території, повернутися назад, у тому числі «військових регулярних і нерегулярних частин рядових та нижніх чинів, селян казенного відомства й поміщицьких, а також козаків Війська Запорозького та малоросійських посполитих» [9, арк. 5-28]. У жовтні 1779 р. російський представник у Стамбулі в спеціальному зверненні до султана підкреслював, що його чиновники переховують «чималу кількість утікачів». Навесні 1782 р. російський представник Я. Булгаков зазначав, що «на вимогу про їх повернення османська влада дубосарської землі заявляли: «повертати, хто приходить до нас добровільно, не можна, та що їм куди побажають йти відкрита буде дорога» [6].

Російські дипломати активно розшукували російських підданих в османських землях, і для цього наймалися агенти – «спеціальні люди, які можуть вишукувати та ловити наших дезертирів та інших, що ховалися в тутешній землі». Один із них, Я. Беліч, і відправив до Росії 87 осіб. Однак більшість таких осіб продовжували перебувати на османських прикордонних територіях. У 1788 р. один із російських офіцерів записав у своєму щоденнику, що «після останньої війни декілька тисяч осіб» він бачив в зазначеному Фронтирі, ближче до Молдавського князівства. Як засвідчив один зі спійманих утікачів, такі, як він, ховалися від виявлення; як наслідок, за порадами місцевих жителів, вони мали «по різних місцях не вештатися та російського одягу не носити, а ходити під виглядом молдаван, як одягом, так і волосся підстригати» [2, с. 243–252].

Попри заперечення з боку російських дипломатів, османська прикордонна влада продовжувала приймати до себе та утримувати втікачів. У березні 1801 р. російський цар видав маніфест, в якому оголошувалося прощення втікачам. Конкретизувалося, всім, хто втік за кордон, зокрема в Молдавію та інші «закордонні місця» до видання цього документа; пробачалися будь-які провини, крім вбивства. Їм та їхнім родинам гарантували й збереження майна. На повернення визначався термін один-два роки [7, с. 588]. Вже в кінці цього ж року начальник прикордонної служби, бригадир Катаржі, у своїй доповідній записці, підсумовуючи ситуацію, зазначив, що у полках, які знаходилися на османському кордоні, й «половина втікачів ще не повернена» [1, с. 134].

Значна частина втікачів перебувала на османській території Південної Бессарабії, так би мовити, між Молдавським князівством та Задунайською Січчю, маючи декілька варіантів для свого подальшого перебування на Фронтирі. Зрозуміло, що чим ближче був Фронтир, тим більше можливостей для втеч. Серед тих, хто зайшов – втік, був, наприклад, казенний поселянин Герасим Ногавської з родиною, який з 1790 р. жив в Аккермані. Він розповів, що походив з Київської губернії Переяславського повіту с. Городище (тепер с. Городище у Бориспільському районі Київської області було затоплене Канівським водосховищем) і у 1790 р. перейшов до Аккермана (Білгород-Дністровського) «по чумацькому промислу», потім в с. Деревишкуй Кілійського повіту (татарське селище на березі озера Китай, його

землі тепер в межах с. Василівка Ізмаїльського району Одеської області України), а у 1810 р. вирішив оселитися в м. Ізмаїл. У 1800 р. до Аккермана прийшли Грицько Бедвинченко та Григорій Соловійов з Кам'янець-Подільської губернії. Перший – холостий казенний поселанин з с. Куна Гайсинського повіту (тепер с. Куна Гайсинського району Вінницької області України), який спочатку займався рибальством у селах навколо фортеці. Цікавим доповненням у його характеристиці є те, що він «голив бороду» та «говорив помалоросійськи». Другий – був з м. Рашків, відвезений батьком до села Пояна в монастир (с. Пояна в Шолданештському районі Республіки Молдови), звідки прийшов до Аккермана, де жив десять років з родиною – дружиною, дочкою і племінником Артемом Соловійовим [8, арк. 1-39]. Серед таких втікачів були також казенні поселани Василь Білоченко з родиною та братом Яковом. Вони з села Червоний Кут Балтської округи (ймовірно с. Червоний Кут Уманського району Черкаської області України) у 1790 р. зайшли в Молдавію в пошуках роботи [5, спр. 4, арк. 1-99]; Діордій Чорний з родиною, двома братами та дядьком Іваном Чернишенком пішов шукати щастя в Османську імперію у 1795 р. і оселився в селі Селкуци недалеко від Каушан (тепер село Селкуца Каушенському районі Республіки Молдови). Діордій був кріпаком поміщика [Чечеля] в селі Саражинці Балтського повіту (тепер в складі Балтської міської громади у Подільському районі Одеської області) [5, спр. 2, арк. 15]. Іван Руснак з родиною з Балти по «чумацькому промислу» у 1799 р. пішов у Молдавію по різних місцях; у цей самий рік до Кишинєва прийшов Леонтій Шаполдук з дружиною з села Степанівки Балтської округи (тепер село Окнянської селищної громади Подільського району Одеської області України); з Балтського повіту був і Василь Федоров зі своєю родиною, матір'ю та двома одруженими братами, які перейшли у 1803 р. в Бендери [5, спр. 2, арк. 203]. Від поміщика Гулевича Балтського повіту пішли до Фронтиру два брати Іван та Михайло Яковлеви з родинами, від графині Потоцької – кріпак Григорій Пугач з родиною [5, спр. 4, арк. 1-16 зв.].

Ці приклади свідчать про рух населення з українського Поділля після його приєднання до російської імперської системи, після проведення ревізії 1795 р. та передавання населених пунктів російським поміщикам. Пропонуємо до уваги біографію одного з таких втікачів, яка відображає побутову та особисту історію таких людей, їхні мандри та специфіку життя в новому середовищі (див. додаток, док. 1 та док. 2). Документи зберігаються в Державному архіві Одеської області, у фонді «Херсонська духовна консисторія», справа під назвою «Про втечу поміщиці губернської секретарки селища Веселого Роздолу підданого Іллі Цибульченка на турецький бік і про прийняття там магометанського закону», розпочата 24 травня 1807 р. і завершена 24 червня 1808 р. [3].

«Головний герой» справи – Ілля Цибульченко, який походив із села Мирони. Село знаходилося на кордоні Подільського воєводства Речі Посполитої та Ханської України (Османська держава) і належало князям Любомирським (тепер село Балтської міської громади Подільського району Одеської області України). Біографічна інформація більш розлога та має декілька особливостей. Спочатку все було досить стандартно. Ілля народився близько 1780 р. в родині православних батьків, а охрестив його греко-католицький священник. Відомо, що в цей час у селі була одноповерхова греко-католицька церква Покрови Пресвятої Богородиці, яку в 1794 р. перетворили на православну. Священником з 1772 р. в церкві був Стефан Левицький [4, с. 80]. Ймовірно, вже після другого поділу Речі Посполитої у 1793 р. Іллю завіз його дід Іван Заремба до села Веселий Роздол (тепер село Вознесенського району Миколаївської області України). Вже під час ревізії 1795 р. вони були записані як піддані поміщика – губернського секретаря Павленкова. Не витримавши кріпацького тиску Ілля Цибульченко втік до міста Бендери, що тоді належало Османській імперії, у 1802 або 1803 р. Там, перебуваючи на заробітках працював у бендерського жителя Магомета, а потім у «гаджія» (ймовірно «Ходжа» – вчитель, духовна особа у мусульман) у селі Кіцкани (в документі Кішкани; тепер село у Каушенському районі Республіки Молдова). Це один з найдавніших населених пунктів регіону, який до речі, часто потрапляв в інтереси українського козацтва під час походів у Молдову та Буджак. Наприклад, у 1683 р.

під Кіцканами здобув перемогу над османськими військами Яли-паші і далі попрямував на Бендери, потім на ногайську орду та Аккерман [10, с. 166]. Населення цього населеного пункту часто залучали до будівництва фортеці та інших робіт у Бендерах. Одна з особливостей його біографії пов'язана з його прийняттям ісламу, що не було характерним у біографіях інших втікачів. Описання причин цього факту та подальшого перебування під ім'ям Саліх (в іншому документі справи Магомет; див. док. 1 та 2). Як свідчать далі матеріали справи, у Кіцканах він одружився з жінкою Анастасією, що перебувала в цьому селі разом із братом на заробітках. Вона походила з міста Оргіїв Молдавського князівства. Як свідчать документи справи, вона була православною, але перебування в Кіцканах зробило її туркенею Аніфою, а її дочку п'яти років від першого шлюбу – Заніфою [3, арк. 2].

Відзначимо, що розповідь як Іллі Цибульченка, так і його дружини про перебування в османських землях і прийняття ісламу має відтінок виправдовування, що визначається необхідністю збереження життя і необхідністю працювати серед мусульман. В такому контексті зміна релігії це є природним фактором виживання на Фронтирі. Повернення на російську територію, на попереднє місце проживання, призвело до судових дій та відповідного вироку. А саме: Іллю за втечу «для страху іншим покарати публічно батогом, дати двадцять п'ять ударів» та за те, що перейшов в іслам, засудили до шести років епітимії, відповідних постів і молитов. Його, дружину та її дочку від першого шлюбу мали повернути в православну віру та повінчати.

Отже, опис життя цієї сімейної пари є важливою складовою вивчення становища населення на Фронтирі. Документи дозволяють з'ясувати, які стосунки у втікачів склалися з місцевим населенням, їхніми «роботодавцями»; проаналізувати походження мігрантів, демографічні аспекти, побутове життя. Специфічним моментом документів є опис причин переходу в іслам та процесу одруження, а також ставлення до цього місцевого населення та російської влади.

Запропоновані нижче документи публікуються вперше, популярним методом, зі збереженням мовних, граматичних та стилістичних особливостей оригіналу. Непрочитані слова позначені трьома крапками у квадратних дужках. Примітки в тексті документів О. Бачинської. Публікація документів здійснюється в українському перекладі з російської мови оригіналу.

Документи:

Документ 1. Свідчення Іллі Цибульченка, підданого поміщиці губернської секретарки Павленкової. 2 лютого 1808 р. (Оригінал, рукопис, російська мова. Переклад О. Бачинської).

1808-^{го} року лютого 2-^{го} дня в присутності Ольвіопольського духовного правління присланий для надання свідчень з Ольвіопольського нижнього земського суду того самого повіту слободи поміщиці губернської секретарки Павленкової Веселого Роздолу підданий Ілля Цибульченко у відповідності до указу Катеринославської духовної консисторії він [був] у наступному опитуваний і показав:

Від народження йому зараз 27 років. Народився він у Подільській губернії Балтському повіті в селі Мирони. Від батьків православних. Від батька тамтешнього жителя Кирила Цибульченка, а матері Анни. По народженню хрещений тим уніатським священником, що був в тому селі, якого імені та прізвища не пам'ятав, і названий при тому був Іллею, а миром святым не помазаний. При переході звідти його батьків до Київської губернії Уманського повіту село Устя¹, де мати його померла, а батько пере[селився] звідти Балтського повіту в містечко Богополь², і знаходиться і тепер там, залишався він у тому селі Мирони з дідом своїм, того села мешканцем Іваном Зарембою, яким ще до ревізії 795-^{го} року завезений з того

¹ Тепер село Бершадської міської громади Гайсинського району Вінницької області.

² Тепер район міста Первомайська Миколаївської області України.

Ольвіопольського повіту в слободу колишнього поміщика губернського секретаря Павленкова зазначену Веселий Роздол, де і за ревізією 795-^{го} року в піддані за ним Павленковим з тим дідом своїм він, Ілля, записаний. Потім тому п'ять років з половиною, він, Цибульченко, у двадцятидворічному віці своєму ні тут, ні де-небудь ні на кому неодружений втік звідти холостим до турецької області в місто Бендери, де [по...ів] // служив у у тамтешнього жителя Магомета. [...] десять місяців відійшов від нього того [...] в село Кішкани¹ та служив у тамтешнього гаджія² шість місяців. Здійснював в увесь цей час непорушно православної віри закон, потім направлений звідти турками знов у те місто Бендери для відправлення до Росії. Але через [...] ним свідомості, чий він селянин та якого місця житель, запросили його ті магометани прийняти їхню віру та закон, через невиявлення ним на це згоди, до чого він до цих пір не мав [...] та наміру, кинули його до ями, де він утримувався вісім тижнів. Після чого, перебуваючи в ній, оголосив їм без всякого бажання, примусово, що він згодний прийняти їхній закон. Тоді ж його витягнули з тієї ями, повели до дому тамтешнього паші, де дізнавшись про його, Іллі, згоду, зроблено було йому пашею підтвердження, що б він, коли прийме магометанський закон, не жалкував би про християнську віру та не повертався в Росію, під страхом смертної кари за те. Потім в тому самому домі за наказом турецького гаджія, який виконував за їхнім обрядом всі потреби, впав він на коліна, дивлячись на опівдень, поклав ліву руку на Коран, а коли закінчив він, гаджій, турецькою мовою якесь читання, яке йому було невідомим через незнання тоді мови турецької, то за наказом того самого гаджія через товмача зняв він Іллі ліву руку із [пе...] махнув нею на відворот, і після цього названий Саліх та надана йому воля де захоче він жити [...]. // Перейшов звідти знов у село Кішкани, де жив він холостим три роки. І спілкуючись з магометанами та виконуючи їхні всі обряди, християнських же молитов не читав: «Отче наш», «Символа віри» та іншого не читав, тому що боявся покарання, і між іншим вивчив турецьку мову; потім тому один рік, за запрошенням деяких магометан, щоб він одружився, познайомився він з найменованою тепер його дружиною Анастасією, яка проживала тоді в тому ж самому селі Кішкани, служила у тамтешнього турка. Само собою називали її Аніфою, замість Анастасії, і сваха її за нього заміж запрошувала, таким чином, як зазначено в свідченнях, які він дав від початку цього пояснення, а також до кінця стверджував. Додає, що коли після заручин з нею повезли його чотири турки до мечеті, тоді запитували вони його про бажання вступити в шлюб з нею, яке він підтвердив; потім читали йому якусь книгу та, вийшовши з мечеті, допустили його до спільного з нею життя. Приєднатися він, Ілля, як і перед цим, до православної церкви, дуже бажає. І [на] подружнє життя з нею, Анастасією, згоден. Що вірно свідчив у тому і підписався.

Підданий Ілля Цибульченко.

А замість нього, неграмотного, за його рукоданим проханням канцелярист Іван зложи[...] й] руку приклав.

Документ 2. Свідчення Анастасії дружини Іллі Цибульченка. 10 грудня 1807 р.
(Оригінал, рукопис, російська мова. Переклад О. Бачинської).

1807-^{го} року грудня 10-^{го} дня в Ольвіопольському духовному правлінні прислана [при спілкуванні] з Ольвіопольського нижнього земського суду того самого повіту слободи поміщиці губернської секретарки Павленкової Веселого Роздолу підданого Іллі Цибульченка дружина Анастасія, яка зветься по справі Аніфою відповідно до указу Катеринославської духовної консисторії вона [була] опитувана і показала:

Від народження їй зараз в [...] 28^{ми} років. Народилась вона у Молдавському князівстві селищі Оргіїв. Від батька тамтешнього жителя Івана Каркатана, а матері Параскеви. По

¹ Тут і далі подано як у документі. Вірно – Кіцкани.

² Тут і далі подано як у документі. Вірно – «Ходжа».

народженням хрещена та миром святим помазана того села православним священником Ісідором за прізвиськом не відомим та найменована при цьому Анастасією; і була при них [батьках] вихована до дев'ятнадцятирічного віку видана заміж за тамтешнього жителя Івана [Міхая]; з яким вінчана у православної того села церкві священником Ісідором, та жила з ним Міхаєм у тих її батьків два роки, після чого вони померли, а той її чоловік пожив з нею ще два роки, і сам помер; протягом їхнього життя мала двох дітей – сина Василя та дочку Анну; у неї хрещені: син тим священником Ісідором, а дочка села Маловатого православним священником та обидва вони святим миром помазані; із них син помер, а дочка і тепер при ній знаходиться. Після чого жила вона вдовою три роки, а назад тому п'ять з половиною років // була завезена братом її Матвієм [... ..] в село Кишкані для заробітків, знаходилася з тим братом на службі у тамтешнього жителя [Івана] Шевця, який додержувався православної віри; через одне літо [потому] у тамтешнього жителя Федора Балана з братом її чотири роки. А тим часом тому один рік теперішній її чоловік знаходився в тому селі, був тоді магометанської віри, і називався [Магометом], познайомила з ним, запросив її вийти за нього, пояснив, що він православний християнин та втік від свого господаря з Росії; в Туреччині прийняв магометанський закон і що має, як і раніше бажання повернутися в Росію, прийняти православну віру, ім'я християнське його Ілля, а прізвисько Цибульченко – була запевнена таким його поясненням, погодилася взяти з ним шлюб, до чого той її брат при такій згоді їм, Іллі, [звати] себе християнином, не заперечував їй; тому прийшли з ним чотири турки запитували її згоди вийти за нього заміж. І коли почули її згоду на це, не кажучи більше їй нічого, взяв з собою Іллю, повели його в мечеть. Але для чого та, що вони там робили вона не знає. Але лише чула, що одних лише чоловіків за їхнім обрядом без жінок вінчають, вона від віри православної не відрікалася, і вони, хоча знали, що християнка, однак заперечення від неї ніякого не вимагали, були нею запевнені, // що вона з ним жити буде; відповідно він її назвав кадин¹ і чому Аніфою вона не знає. Після повернення його з мечеті вона увійшла до його будинку [...] з ним разом, як з чоловіком та між тим зберігаючи з нею, без порушення віри із [...] православної в [...]ній] церкві, продовжувала і моління християнське от не[.....] магометанського закону. А лише за обрядом турецьким нікуди із свого дому не виходила, і він лише тоді наслідував магометанам, коли з ними разом бував, а в будинку своєму вночі за звичаєм християнським поступав та молитви християнські читав та каявся у злочині своєму – порушенні віри християнської перед Богом. Дітей з ним Іллею не має. Минулого 1806-^{го} року у Філіпів пост разом з ним Цибульченком та з тою її донькою з турецької області втекла до Херсонської області Ольвіопольського повіту в слободу поміщиці губернської секретарки Павленкової Веселий Роздол, в якій і тепер живе, продовжить вона, Анастасія, з ним, Цибульченком подружеске життя, [якщо] буде дозволено назавжди, і залишитися у віри християнській, не порушуючи її бажань. А чи мав він, Цибульченко, перед цим дружину чи ні не знає. І чому доньку її Анну, як по справі йменують Заніфою не знає. Що вірно показала і тому і підписалася.

Підданого Іллі Цибульченко дружина Анастасія. А замість неї, неграмотної, за її рукоданим проханням канцелярист Іван зложи[.... й] руку приклав.

Державний архів Одеської області. Ф.37. Оп.1. Спр.728. Арк. 12-15 зв.

Джерела та література:

1. Бачинский А. Д. Народная колонизация Придунайских степей в XVIII – начале XIX вв.: дис. ... канд. ист. наук. Одесса, 1969. С. 134.
2. Бачинська О. Колонізаційна політика Стамбула на Придунайських землях у XVIII ст. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Вип.3. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. С. 243–252.

¹ Тур. – жінка.

3. Державний архів Одеської області. Ф.37. Оп.1. Спр.728. 19 арк.
4. Лобатынский С. Материалы для истории унии в Подолии. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. 1879. №. 2. С. 80.
5. Комунальна установа «Ізмаїльський архів». Ф.514. Оп.1. Спр.4. Арк.1-99.
6. Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции, донесения: в 4 т. Т. 3.: 1779 – 1780 гг. / под ред. Н. Ф. Дубровина. СПб., 1889. С. 419, 422.; Т. 4.: 1780 – 1782 гг. СПб., 1889. С. 422.
7. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXVI. СПб., 1830. С. 588. № 19786.
8. Російський державний військо-історичний архів. Ф.14209. Оп. 165. Спр. 26, ч. 2. (родинний архів О.Бачинської).
9. Центральний державний історичний архів України в м. Київ. Ф. 1820. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 5–28.
10. Чухліб Т.В. Зимовий похід 1683/1684 рр. українського козацтва проти Османів до причорноморського Степу. *Надчорномор'я у IX ст. до н.е. – на початку XIX ст.: студії з історії та археології*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. №1. С.163-180.
11. Dokumente privind istoria Romaniei. Colectia eudoxiu de Hurmuzaki. In 2 v. Vol. 1: Raporte conculare Ruse (1770 – 1796). București, 1962. P. 70.
12. Dzeduszycki W. Călătorie pentru cercetarea navigației pe Nistru in anul 1785 (Rezumat). *Calatori strain despre tarile Romane*. Vol.X, partea I. Bucuresti, 2000. P. 702.

References:

1. Bachynskyi A. D. Narodnaia kolonyzatsyia Prydunaiskykh stepei v XVIII – nachale XIX vv.: dys. ... kand. yst. nauk. Odessa, 1969. S. 134. [in Ukrainian].
2. Bachynska O. Kolonizatsiina polityka Stambula na Prydunaiskykh zemliakh u XVIII st. Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi (z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st.). Vyp.3. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2003. S. 243–252. [in Ukrainian].
3. Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [Statr Archives of Odesa Region]. F.37. Op. 1. Spr.728. 19 ark. [in Russian].
4. Lobatynskyi S. Materyaly dlia istorii unii v Podolii. *Trudy Podolskoho eparkhialnoho ystoryko-statystycheskoho komyteta*. 1879. №. 2. S. 80. [in Russian].
5. Komunalna ustanova «Izmail'skyi arkhiv» [Municipal Institution «Izmail Archive»]. F.514. Op.1. Spr.4. Ark.1-99. [in Russian].
6. Prisoedinenie Kryma k Rossii: Reskripti, pisma, reliatsii, donesenia: v 4 t. Т. 3.: 1779 – 1780 hh. / pod red. N. F. Dubrovina. SPb., 1889. S. 419, 422.; Т. 4.: 1780 – 1782 hh. SPb., 1889. S. 422. [in Russian].
7. Polnoe sobranie zakonov Rossiskoi imperii. Cobranie 1. Т. XXVI. SPb., 1830. S. 588. № 19786. [in Russian].
8. Rosiiskyi derzhavnyi viisko-istorychnyi arkhiv [Russian State Military Historical Archive]. F.14209. Op. 165. Spr. 26, ch. 2 (family archive of O. Bachynska). [in Russian].
9. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyiv [Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv]. F. 1820. Op. 1. Spr. 6. Ark. 5–28. [in Russian].
10. Chukhlib T.V. Zymovyi pokhid 1683/1684 rr. ukrainskoho kozatstva proty Osmaniv do prychnomorskoho Stepu. *Nadchornomoria u IX st. do n.e. – na pochatku XIX st.: studii z istorii ta arkheolohii*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2007. №1. S.163-180. [in Ukrainian].
11. Dokumente privind istoria Romaniei. Colectia eudoxiu de Hurmuzaki. In 2 v. Vol. 1: Raporte conculare Ruse (1770 – 1796). București, 1962. P. 70.
12. Dzeduszycki W. Călătorie pentru cercetarea navigației pe Nistru in anul 1785 (Rezumat). *Calatori strain despre tarile Romane*. Vol.X, partea I. Bucuresti, 2000. P. 702.

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2026.21.359735>

УДК 94:930.2](477+470)«18»

THE LANGUAGE OF THE EMPIRE: THE 1828 TRANSFER OF THE DANUBIAN SICH IN THE OFFICIAL PRESS AND ARCHIVAL DOCUMENTS

Svitlana Kaiuk

PhD in History, Associate Professor
Department of History of Ukraine
Oles Honchar Dnipro National
University
72 Nauky Ave, Dnipro, 49045, Ukraine
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0002-2452-2642>
E-mail: skaiuk22@gmail.com

Citation: Kaiuk, S. (2026). The language of the Empire: the 1828 transfer of the Danubian Sich in the official press and archival documents. *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 21, pp. 139–149.

Submitted: 12.03.2026.

Abstract

The article examines the transition of the Danubian (Zaporizhian) Sich to the Russian Empire in May 1828 as a case study of imperial language functioning at different levels of the administrative system. The relevance of the study is determined by recent approaches in imperial studies, which focus not only on historical events but also on the mechanisms of their discursive construction. The aim of the article is to compare the language of official imperial press and archival documents produced by border and military institutions in order to identify different modes of representing the same event.

Based on archival materials from the State Archives of Odesa Region and the Russian State Military Historical Archive, as well as publications from the newspaper Sankt-Peterburgskie Vedomosti, the study demonstrates that the transition of the Danubian Sich was not a single event but a complex process consisting of multiple asynchronous developments: movements of different groups of Cossacks, quarantine control, military use, and administrative regulation. It is shown that while official press presented this process as a completed act of voluntary submission, archival documents reveal it as a complex administrative and logistical challenge.

The scientific novelty of the study lies in interpreting the transition of the Danubian Sich through the concept of imperial language as a multi-layered system functioning simultaneously as a language of governance, control, and representation. The article argues that the empire did not operate with a single narrative but produced multiple discursive regimes depending on the function of the text.

The conclusions emphasize that the comparison of official press and administrative documents allows us to understand how imperial power not only describes but also constructs historical events, transforming a frontier process into a politically completed act.

Keywords: *imperial studies, Russian Empire, Danubian Sich, Zaporizhian Cossacks, imperial language, frontier, quarantine institutions.*

МОВА ІМПЕРІЇ: ПЕРЕХІД ЗАДУНАЙСЬКОЇ СІЧІ 1828 р. В ОФІЦІЙНІЙ ПРЕСІ ТА АРХІВНИХ ДОКУМЕНТАХ

Світлана Каюк

Кандидат історичних наук, доцент
Кафедра історії України
Дніпровський національний
університет
імені Олеся Гончара
пр. Науки, 72
49045, м. Дніпро, Україна
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0002-2452-2642>
E-mail: skaiuk22@gmail.com

Цитування: Каюк С. Мова імперії: перехід Задунайської Січі 1828 р. в офіційній пресі та архівних документах. *Чорноморська минушина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України : зб. наук. пр. за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М.О., 2026. Вип. 21. С. 139–149.

Отримано: 12.03.2026 р.
0,85 д.а.

Анотація

У статті досліджується подія переходу Задунайської (Запорозької) Січі на бік Російської імперії у травні 1828 р. як приклад функціонування імперської мови на різних рівнях адміністративної системи. Актуальність роботи зумовлена сучасними підходами імперських студій, які пропонують аналізувати не лише події, але й механізми їхнього дискурсивного конструювання. Метою статті є порівняльний аналіз мови офіційної імперської преси та архівних документів прикордонних і військових інституцій для виявлення різних режимів опису однієї події.

Методологічну основу дослідження становлять підходи нової імперської історії, зокрема концепції Дж. Бербанк і Ф. Купера щодо управління різноманітністю, А. Капелера щодо категоризації підданих, А. Л. Столер щодо читання колоніального архіву та Р. Вортмана щодо символічних сценаріїв влади.

На основі архівних матеріалів Державного архіву Одеської області та Російського державного військово-історичного архіву, а також повідомлень газети «Санктпетербургские ведомости» показано, що перехід Задунайської Січі не був одномоментною подією, а складався з низки несинхронних процесів: переміщення різних груп козаків, карантинного контролю, військового використання та адміністративного регулювання.

Встановлено, що в офіційній пресі цей процес подано як завершений акт добровільної покорі, тоді як архівні документи фіксують його як складну адміністративну і логістичну проблему.

Наукова новизна дослідження полягає у розгляді переходу Задунайської Січі через призму імперської мови як багаторівневої системи, що одночасно функціонує як мова управління, контролю і репрезентації. Доведено, що імперія не має єдиного способу опису подій, а виробляє різні дискурсивні режими залежно від функції тексту.

У висновках зазначено, що зіставлення офіційної преси та адміністративних документів дозволяє побачити, як імперська влада не лише описує, але й конструює подію, перетворюючи прикордонний процес на політично завершений акт.

Ключові слова: імперські студії, Російська імперія, Задунайська Січ, запорозьке козацтво, імперська мова, фронтір, карантинні інституції.

В історії України є сюжети зі шлейфом історіографічного різноголосся, оповиті присмаком ностальгії за «золотими часами» Козаччини і відчуттям втрати. Одним з таких можна вважати кінець Задунайської Січі, який офіційно позначився переходом Коша на чолі з отаманом Йосипом Гладким на бік Російської імперії у вирі чергової російсько-турецької війни 1828-1829 рр. Ця подія достатньо описана в українській історіографії [1; 2; 3; 4; 6]. Відомою є і біографія останнього кошового Задунайської Січі Й. Гладкого, який відіграв визначальну роль у цих подіях, отримав значні особисті привілеї від Російської імперії: дворянський статус, військові чини, маєтності, визнання [1; 6]. Війна зазвичай слугує

швидкій міфологізації та героїзації. Образ же останнього кошового Задунайської Січі до сих пір виглядає неоднозначним, провокує питання дослідників, нові оціночні судження тощо. Кожна історична (історіографічна) доба відкриває нове коло питань. Сучасні імперські студії конструюють нові аналітичні рамки і дослідницькі питання до старих, загально відомих сюжетів. Тож подія переходу Задунайської Січі у травні 1828 р. на бік Росії, як така, що добре описана в джерелах, цікава механізмами конструювання імперських образів. Імперська мова, функціонування якої як інструменту можна прослідити на різних адміністративних рівнях бюрократичного апарату, у різножанрових джерелах, проглядається у цьому сюжеті надто виразно.

Попри різницю оціночних суджень прихильників і противників імперій, переважна більшість сучасних дослідників імперських студій акцентують гнучкий режим влади над відмінностями, «політику різноманітності», неоднорідні практики влади на різних адміністративних рівнях і у різних регіонах [13]. «Імперська мова» постає як своєрідна політична інституція з власним механізмом функціонування. Різнобарвність та багатошаровість колоніального архіву, який можна читати під різними кутами і з різною прискіпливістю, який містить у собі ідеї і практики, є емоційним і офіційно прямолінійним одночасно, породжує багато думок і містить безліч відповідей [16].

Аналізуючи «імперську мову» у документах, які повідомляють про перехід Задунайської Січі, можна побачити кілька пов'язаних між собою рівнів: мову управління різницею – категорії підданства, народності, кордону, окраїни; мову репрезентації влади – політичного театру, символів; мову самоопису імперії і її раціоналізації [14; 17]. На рівні джерел це представляється через архівні справи прикордонних інституцій та регіональної влади південноукраїнського регіону: в даному випадку справа з фонду Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора з характерною назвою «Справа про Запорожців, які прибули до нас з-за Дунаю разом із кошовим та іншими чинами, висловивши покірність Російському престолу» [5]. Для підсилення наочності політичного театру варто додати аналогічні за змістом документи, що містяться у колекції Військово-наукового архіву Російського державного військово-історичного архіву [8]. Довершує картину самоопису імперії офіційне повідомлення, надруковане у газеті «Санктпетербурзькі відомості» [9].

Зміст архівних джерел дозволяє реконструювати перебіг переходу задунайських запорожців і відповідне відображення в імперських установах різного адміністративного рівня. Початком можна вважати рапорт Кілійської міської поліції новоросійському і бессарабському генерал-губернатору Михайлу Воронцову, в якому повідомлялося, що 11 травня 1828 р. біля Кілійської фортеці з правого берегу Дунаю з'явилися човни, які рухалися від Вилкова до Ізмаїлу [5, арк.5]. Військові керівники, які знаходилися у Кілійських гирлах, нарахували 60 човнів, на яких могло бути до 500 осіб запорожців, які прибули «з-за кордону турецьких володінь». 13 травня Ізмаїльська портова карантинна застава повідомила, що вночі до порту прибув «Запорозької Січі Кошовий отаман Йосип Гладкий» з десятьма запорожцями, при двох бунчуках і трьох знаменах [5, арк. 2]. А вже 14 травня та сама карантинна застава повідомила, що на 68 човнах прибуло ще 342 особи, які йдуть разом із кошовим отаманом [5, арк.6]. Видається трохи дивним, що того ж 14 травня 1828 р. головнокомандувач Другою армією генерал-фельдмаршал Петро Вітгенштейн повідомив М. Воронцову про перехід кошового з усіма регаліями, церквою, прапорами у кількості 1000 осіб [5, арк. 1]. Звідки взялася таке красиве число, сказати точно важко. Це спостереження стосується і такого узагальненого і довершеного опису всіх важливих офіційних атрибутів (регалії, знамена, церква), які навряд чи одночасно з'явилися у прикордонних установах. Попередніх повідомлень, на підставі яких можна було скласти таку довершену картину, у справі немає. Такі документи з'являться пізніше. Тож цей документ свідчить про інше - так званий «самоопис імперії», до якого посадовці такого рівня як Вітгейштейн наперед готові.

Петро Християнович Вітгейштейн – урядовець із значним бюрократичним і військовим стажем. Він командував великими військовими формуваннями від кінця

XVIII ст., під час Наполеонівських війн. Його життєві поразки (відсторонення від служби під час царювання Павла I, програні великі битви під Лютценом і Бауценом як командувача армії) і швидке повернення до найвищих урядових щаблів – свідчення відповідних чиновницьких умінь. Саме такого типу люди досконало володіли «імперською мовою» не тільки на письмі, але й у жестах, що і дозволяло їм швидко рухатися кар'єрними сходинками. Листи Вітгейштейна – це не тільки про стиль письма, а й про інструмент політичної дії. Тож і довершені числа, які наочно демонструють красу події та її завершеність (1000 осіб), і підкреслені атрибути (регалії, церква, вся козацька старшина) і вираз «виявили готовність служити Російсько-імператорському престолу» – типові формули, які підкреслюють велич імперії та її досконалість [5, арк. 1]. Кругле число, що складається з однакових цифр, виконує не лише інформативну, а й символічну функцію, нівелюючи внутрішню різноманітність цієї групи. За цим числом багато різних людей і доль (у даному випадку козаків різного статусу, жінок, дітей, народжених в Османській імперії чи біглих від Російської імперії тощо – див. документ 1).

Процес переходу запорожців тривав кілька днів і не завершився 14 травня 1828 р. Про це свідчать інші документи цієї архівної справи. Жоден з них не містить числа 1000 осіб. У рапорті виконуючого обов'язки бессарабського цивільного губернатора Воронцову від 19 травня, йдеться про близько 700 осіб в Ізмаїлі, які відмовились витримувати карантин у Базарчуці [5, арк. 11]. 26 травня ізмаїльська портова карантинна застава повідомила про появу ще 53 осіб на 13 човнах, які прийшли з Караурмана [5, арк. 9]. А вже 3 червня 1828 р. та сама портова застава повідомила, що запорозькі козаки з родинами у кількості 578 осіб витримали обсервацію і вирушають далі [5, арк. 13]. Отже, перехід Задунайської Січі до Росії не виглядав простим і пафосним, як його описало вище керівництво країни.

За лаштунками самого процесу переходу не помітним лишився один незначний, але дуже показовий епізод. Наприкінці травня 1828 р. запорожці за активного сприяння генерал-майора Сергія Тучкова, який відіграв визначальну роль у переході запорожців і опікувався цією справою з 1826 р., були відправлені для участі у військових діях. Мова йшла про достатньо складну військову операцію – переправу російської армії через Дунай біля селища Сатунов [5, арк. 8]. Відбулося це у той момент, коли перехід задунайців ще тривав, до прикордонних установ продовжували прибувати човни з козаками та їх родинами. Тому частина вже була відправлена до війська, а новоприбулі мали перебувати у карантині [5, арк. 9]. Лише на початку червня Ізмаїльська карантинна застава передала більшість козаків у відомство Головного опікуна колоністів генерал-лейтенанта Івана Інзова [5, арк. 13]. Отже, процес переходу Задунайської Січі – справа довготривала, обтяжена значними складнощами і негараздами, можливою непокорю імперським правилам (козаки не захотіли дотримувати карантинні обмеження там, де було визначено), неготовністю російських прикордонних установ прийняти таку кількість людей тощо.

Участь задунайців у переправі російської армії через Дунай, як і весь процес переходу виглядає інакше, якщо конструювати його за іншими імперськими документами. Це листування російських військових, які в той момент керували армією і готувалися до переправи. З цього листування травень 1828 р. виглядає доволі логістично складним і напруженим через нестачу людського ресурсу і ще більше – човнів – для переправи через Дунай. Генерал Тучков за розпорядженням вищого військового керівництва займався інспекцією всіх можливих суден, які можна було задіяти. В його записці були враховані всі човни, що знаходилися в регіоні: купецькі, перевізні тощо [8, арк. 1]. Вважалося, що всього можна розмістити від 6600 до 7500 осіб. Поруч з запискою Тучкова містився лист від 22 травня 1828 р., в якому зазначалося, що є ще запорозькі човни, з яких тільки 40 можна використати для військових потреб: на них може розміститися до 450 осіб піхоти і 119 веслярів. А якщо врахувати, що самих запорожців так само можна використати як військову силу, то справжній стан справ прояснюється. Запорожці перейшли на російський бік надто вчасно. Тому, вже 29 травня у листуванні російських військових керівників йшлося про

участь запорожців у військових діях, якщо, звісно, карантин не проти [8, арк. 4]. Так частина козаків була швидко приведена до присяги і до них був представлений офіцер Михайлов, який «знає турецьку мову, яку інколи вживають козаки» [8, арк. 6 зв.]. І це в той момент, коли задунайці ще продовжували виходити з території Османської імперії.

Саме 29 травня 1828 р. у найбільш відомій російській газеті «Санктпетербурзькі відомості» з'явилося повідомлення про хід російсько-турецької війни зі штабу при Ізмаїлі. В ньому офіційно зазначалося, що «Січ Запорозька, яка з давніх часів у володінні турецькому існувала і перебувала на правому боці гирла Дунаю, підкорилася добровільно Государю Імператору» [9]. Звісно, всі регалії, знамена і кількість 1000 осіб козаків офіційно виголошувалися. В цьому повідомленні бажане для імперії керування різницею очевидне: «Запорозька Січ» тут не зникла, не розчинилась і не виглядає як небажаний уламок минулого. Навпаки, козаків визнають як окрему групу, але лише в тій точці, де ця група вже символічно впорядкована імперською владою. Імперія констатує: окремішність допустима, якщо вона поставлена під знак царської милості. Звідси перелік всіх титулів і регалій, які більше не нагадують старі славетні часи Запорозької Січі, а вписані в імперські реалії і повсякдення. Тому і так детально вписані, бо підкреслюють імперське різнобарв'я: «Теперішній і колишній Кошові (начальники Січі), з яких перший Йосип Гладкий, має гідність двох бунчужного паші, обидва писарі, всі отамани і осавули, з двома бунчуками, трьома знаменами і всією церковною утварю, з двома священниками, з дарованими від султана привілеями і грамотами, з військовою Канцелярією і з тисячею козаків з родинами...» [9]. Це не проста імперська різниця, а та, що лягає у сферу стратегічного геополітичного напрямку Російської імперії – південь, Причорномор'я, Кавказ, терени, які підвладні османському султану. Тож включення до російської імперської лексики фраз на кшталт «двухбунчужний паша», «даровані від султана привілеї» є знаковими для мови імперії, яка прагне бачити таку різницю у своєму підпорядкуванні. Звідси і наголос на виразі «підкорилася добровільно» - бажаний приклад для наслідування і можливий механізм безболісної імперської інтеграції. Відмінність можна зберегти, якщо вона підпорядкована імперії. Офіційне газетне повідомлення не показує процес переходу Задунайської Січі, а лише його ідеально впорядкований результат. В такий спосіб багатонаціональна імперія перекодує периферійні спільноти у власний політичний словник [12, с. 15]. І «запорозькі козаки» більше не відносяться до етнографічної категорії. Газета не пояснює, чому ці козаки опинилися в Ізмаїльському карантині, не розкриває їхнього османського досвіду, не показує їхньої складної прикордонної біографії. Вона забирає у них фронтірну багатозначність і повертає їх читачеві як уже зрозумілий імперський об'єкт: вони є «запорожцями» настільки, наскільки їх побачив і прийняв імператор і імперія. Тож текст працює як інструмент не стільки опису, скільки включення через категоризацію.

Офіційна імперська преса, як і вищі імперські чиновники, добре використовують мову для зміни акценту з периферії, окраїни у центр. Ці тексти незалежно від жанру (газетне повідомлення чи офіційне листування чиновників вищих рангів) нормалізують владу над чужим простором і чужою історією. Козаки слугують гарним фоном для імперського полотна.

Їхній перехід не подано як власне рішення складної фронтірної спільноти, не подано як відповідь на кризу Османської імперії, на грецьке повстання, на довгу агітацію російських чиновників, на економічні труднощі дунайських рибалок. Усе це витіснене. Подія згорнута до констатації, одномоментного акту. Те, що в документах постає як довга підготовка, логістика, рух човнів, карантини, переговори, місцева адміністративна робота, у пресі перетворюється на морально ясний сюжет про монаршу ласку. Особливо помітною визначальна роль імператора є у наступних газетних повідомленнях про переправу через Дунай російського монарха Ніколая I [10, с. 11].

Цікаво, що у газетному повідомленні навіть карантин виглядає місцем спокою і домашнього затишку, або як мінімум – нейтральним простором. Наче це не інституція

імперського контролю над рухом людей, товарів і кордонів, достатньо жорстка через обмеження і мало комфортна [7]. Компресія часу, де довготривалий процес зведено до констатації факту, – одна зі складових мови імперських повідомлень. Тож повідомлення “Санктпетербургских ведомостей” про перехід запорожців та їхнє перебування в Ізмаїльському карантині, участь у переправі через Дунай є не стільки новинними замітками, скільки коротким імперським сценарієм включення прикордонної спільноти в простір царської легітимності.

«Добровільно», «вже перейшли», «готові ще перейти» – у газетному повідомленні це не констатація фактів, а ідеологічна конструкція події, яка сиволізує порядок, підпорядкованість, завершеність. Агентність козацької спільноти зникла, а її місце зайняв імперський центр як єдине джерело сенсу події. І вже 8 червня 1828 р. у повідомленні з театру війни зазначалося: «У другій половині дня того ж числа (28 травня) Государ Імператор зволив вирушити на турецький берег. Його Величність переправився через Дунай на човні, веслярами якого були 10 запорозьких козаків, які за кілька днів до того були турецькими підданими, а нині були нагороджені відзнаками військового ордена Святого Георгія. Кермував їхній отаман, який донині був двобунчужним пашею» [11].

А втім попри різницю у стилі і лексиці, часто обумовлену жанром і видовою атрибуцією джерел, доводиться констатувати, що на кінець 1820-х рр. всі ланки розгалуженого адміністративного апарату Росії імперською мовою добре володіли. І преса, і архівні документи походять з імперського середовища, тому не дають «чистого голосу» самих козаків. Але саме через їх зіставлення можна краще побачити, як імперська влада по-різному кодувала один і той самий прикордонний сюжет. Ці коди виявилися живучими, а імперська оптика пережила імперію і стала звичною. Помітити її можна, лише прискіпливо вивчаючи.

Документи

Документ 1. Лист головнокомандувач 2-ї армії генерал-фельдмаршал П. Вітгейштйна новоросійському генерал-губернатору М. Воронцову. 14 травня 1828 р. (Оригінал, рукопис, російська мова. Переклад С. Каюк).

16 травня 1828

Новоросійському генерал-губернатору і повноважному наміснику Бессарабської області
панові генералу від інфантерії і кавалеру графу Воронцову

Я отримав сього дня донесення від відрядженого до м. Ізмаїла генерал-майора Тучкова, що кошовий Запорозької Січі з отаманами, писарями, осаулами, хорунжими, рядовими і 1000 козаками перейшли з-за Дунаю на нашу сторону, виявивши покірність Російському Імператорському престолу.

Обставина ця свідчить про вельми сприятливі наслідки, і, перебуваючи в цьому переконанні, я наказав генерал-майору Тучкову подбати про доведення належних розпоряджень до всіх карантинних контор і зноситися з найближчими карантинними начальствами, щоб повернення тих, хто перейшов з-за Дунаю, було влаштоване найзручнішим для них способом.

Зважаючи ж, що в самих карантинах через їхню тісноту всі козаки, що перейшли, розміститися не можуть, я наказав командирі 3^{-го} піхотного корпусу, панові генералу від інфантерії Рудзевичу, відрядити необхідне число війська для блокування їх у будинках, якщо такі будуть відведені.

Обіцяючи довести про це до відома Вашої Світлості, я прошу вас приписати зі свого боку під відомчим вам начальством, щоб вони своїми розпорядженнями сприяли генералу-майору Тучкову в його старанні щодо прийому цих перших переселенців, заохотити й інших за їхнім прикладом.

Головнокомандувач 2-ї армії генерал-фельдмаршал [підпис]

№ 142

14 травня 1828

с. Хаджи Капітан

Державний архів Одеської області. Ф. 1. Оп. 214. Спр. 7. 1828. Арк. 1-1зв.

Документ 2. Рапорт Ізмаїльської портової карантинної застави новоросійському і бессарабському генерал-губернатору М. С. Воронцову. 13 травня 1828 р. (Оригінал, рукопис, російська мова, переклад С. Каюк).

8972 / 1842

16 / 18 травня 1828

Його Світлості

Панові Генералу від Інфантерії Його Імператорської Величності Генерал-Лейтенанту Новоросійському і Бессарабському генерал-губернатору і Кавалеру Графу Михайлу Семеновичу Воронцову

Ізмаїльської портової карантинної застави

Рапорт

Цього числа близько 12 години пополудні прибув до тутешнього порту через Кілійське гирло Дунаю на невеликому човні з десятьма особами запорожців, при двох бунчуках і трьох знаменах, турецької Запорозької Січі кошовий Отаман Осип Гладкий¹ із тим щоб із Запорозьким військом у відомстві його наявні, поступити в підданство Російської імперії, якого застава відповідно до його бажання прийняла у відомство своє для дотримання встановленої обсервації, про що Вашій Ясності карантинна застава цим донести честь має, що згаданий кошовий отаман Гладкий після прибуття свого оголосив, що слідом за ним для такого же надходження у підданство Росії із Задунайської Січі йде ще до тисячі осіб.

Дворний радник [підпис]
штаб-лікар, колезький асесор
[підпис]
комісар Рожалін

№ 569

13 травня

1828 року

Бл. Із. Карантину

Державний архів Одеської області. Ф.1. Оп.214. Спр. 7. 1828. Арк. 2-2зв.

Документ 3. Рапорт Виконуючого обов'язки бессарабського цивільного губернатора новоросійському і бессарабському генерал-губернатору М.С. Воронцову. 19 травня 1828 р. (Оригінал, рукопис, російська мова. Переклад С. Каюк).

№ 9437 / 1907

22/24 травня 1828

Його Світлості

Панові Новоросійському і Бессарабському
Генерал-Губернатору

Виконуючого обов'язки
Бессарабського цивільного губернатора
Рапорт

Базарчужька Бессарабська карантинна застава доповідає мені рапортом, отриманим 17 числа цього травня, що 10 числа поточного місяця прибув із-за кордону на невеликому човні з 11 особами запорожців при двох бунчуках і 3^{-х} знаменах турецької Запорозької Січі

¹ В оригіналі Гладкой. І це дуже швидка і показова зміна всього однієї літери у прізвищі на «російськомовний зразок».

Кошовий отаман Осип Гладкий з метою, щоб із Запорозьким військом у відомстві, що його має, вступити в підданство Російської імперії. – За словами цього отамана, берегова застава повідомляє, що він має відомості про всі приготування турецької армії і виявляє свою готовність надати Росії можливу допомогу в теперішній війні з Портою Османською. Він повідомив заставі, що з Константинополя прямує паша з 40000 корпусом війська, з яких має намір залишити в фортецях: у Бабі 20 000, в Тульчі 10 000 та Ісакчі 10 000.

Базарчужька застава повідомляє далі, що цей кошовий отаман був відправлений командиром брахт-вахт при Кілійських гирлах флота капітан-лейтенантом Коробкою під конвоєм до Ізмаїла з 10 запорожцями, що прибули з ним, і що одинадцятий з них був залишений у Базарчужці для заспокоєння тих із запорожців, які мали переходити з-за Дунаю на нашу сторону, і що вони не повинні очікувати жодної від того небезпеки. Нарешті берегова застава повідомляє, що слідом за тим прибули до нашого берега частина запорожців і жителів Запорозької райі з жінками і дітьми на 61 човні, які разом із залишеним у Базарчужці запорожцем також були відправлені до Ізмаїла через те, що вони не погодилися витримувати тут карантинні випробування, а також через те, що розмістити всіх їх, яких є до 700 осіб у Базарчужці неможливо через невелику карантинну будівлю.

Тим часом я отримав донесення від Ізмаїльської портової карантинної застави, отримане 13 числа цього ж травня, що згаданий кошовий Отаман з 10 запорожцями при ньому вже вступив до самої карантинної обсервації, але про решту запорожців із Базарчука туди ж відправлених, застава промовчала тому, ймовірно, що донесення відправлено до прибуття їх до цієї застави. Про такі донесення Базарчукської берегової та Ізмаїльської портової карантинних застав я маю честь донести до відома Вашої Світлості, просячи розпорядження, як вчинити з цими запорожцями після їх випуску з карантину.

Статський радник [підпис]

19 травня 1828

м. Кишинів

Державний архів Одеської області. Ф.1. Оп.214. Спр. 7. 1828. Арк. 7-7зв. № 1052

Документ 4. Рапорт Ізмаїльської портової карантинної застави новоросійському і бессарабському генерал-губернатору М. С. Воронцову. 26 травня 1828 р. (Оригінал, рукопис, російська мова. Переклад С. Каюк).

10148

30 / 1 травня 1828

Його Світлості

Панові Генералу від Інфантерії Його Імператорської Величності Генерал-Лейтенанту Новоросійському і Бессарабському генерал-губернатору і Кавалеру Графу Михайлу Семеновичу Воронцову

Ізмаїльської портової карантинної застави

Рапорт

З числа каюків і човнів, що надійшли до карантину із запорожцями, які з-за кордону переселилися в межі Росії, карантинна застава в наслідок відзиву Пана Генерал-Майора і кавалера Тучкова 1го від 24 числа цього травня за № 76, згідно з Найвищої волі, відділила 40 таких, які виявилися придатними до розміщення 450 осіб піхоти, з призначенням як на них, так і на карантинний і веслувальний катер з ними відправлений, для управління при кошовому з Отаманами і козаками всього 218 осіб, які 25 числа цього місяця близько 7 години після півночі з брахтвахтенним цієї застави офіцером Титулярним радником Михайловим, відправились до переправи, влаштованій через Дунай при селищі Сатунів, про що Вашій Світлості карантинна застава донести честь має.

Начальник надворний радник [підпис]

Штаб-лікар, колезький асесор [підпис]

Комісар Рожалін

№ 627

26 травня

1828 року

Бл: з карантину

з донесенням відряджені

з карантину до Сатунівської

переправи 40 човнах

з запорожцями

Державний архів Одеської області. Ф.1. Оп.214. Спр. 7. 1828. Арк. 8-8зв.

Документ 5. Повідомлення генерал-майора С. Тучкова начальнику Головного Штабу генерал-ад'ютанту І. Дібічу. (Оригінал, рукопис, російська мова, переклад С. Каюк).

31 травня 1828

№ 299

Начальнику Головного Штабу Його Імператорської Величності
Пану Генерал Ад'ютанту Генералу від Інфантерії і Кавалеру Графу Дібічу

Генерал Майора Тучкова Іго

Припис Вашої Світлості за найвищим повелінням цього 23 числа з № 206 щодо запорозьких козаків та їх човнів маю честь отримати і за його змістом донести маю, що десантні війська вже відпливли. Що ж стосується самих запорожців, то хоча карантинний термін для них ще не закінчився, але оскільки вони ще 9 числа цього місяця залишили турецький кордон і до вступу в карантин перебували на безлюдних островах, то і не передбачається небезпека у використанні разом із військом.

Тому генерал-майор Курносов також вже вийшов то і припис на ім'я Його отриманий додати честь маю, додаючи я наказав між тим відібрати і поставити особливо надійні човни, скласти списки запорозьким веслярам, і що при цій карантинній заставі перебуває ще один дванадцятивесловий катер, на якому можна буде розмістити 2 патронні ящики, але без коней; як веслярів за відсутності інших можна використати Запорожців.

Генерал-майор Тучков

23 травня о 12 годині після полудня

1828 р.

Г. Тучков

№75

Російський державний військово-історичний архів. Ф. ВУА. Спр. 4409. Арк.5 –5 зв.

Документ 6. Санктпетербурзькі відомості. (Оригінал, друкований, російська мова. Переклад С. Каюк).

Вівторок, 29 травня 1828

З Ізмаїла

Генерал-майор Тучков передає Фельдмаршалу від 12 травня, що Січ Запорозька, яка з давніх часів у володінні турецькому існувала і перебувала на правому боці гирла Дунаю, підкорилася добровільно Государю Імператору. Теперішній і колишній Кошові (начальники Січі), з яких перший Йосип Гладкий, має гідність двох бунчужного паші, обидва писарі, всі отамани і осавули, з двома бунчуками, трьома знаменами і всією церковною утварю, з двома священниками, з дарованими від султана привілеями і грамотами, з військовою Канцелярією і з тисячею козаків з родинами, вже перейшли у кордони наші і розташувалися в Ізмаїльському карантині; інші ж, які не встигли разом з ними перейти, в недовгому часі повинні прийти.

Джерела та література:

1. Бачинська О. А. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII – XIX ст.). Одеса: Астропринт, 2009. 256 с.
2. Бачинська О., Середа О. Османсько-турецькі документи про задунайське козацтво напередодні та під час російсько-турецької війни 1828-1829 рр. *Чорноморська минушина: Записки Відділу історії козацтва на півдні України*. 2020. №7. С. 150-159.
3. Бачинська О., Чухліб Т. Козацька Україна після зруйнування Запорозької Січі (1775-1905). Київ: Арій, 2021. 352 с.
4. Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775–1828 рр.: історико-документальний нарис. Одеса, 1994. 123 с.
5. Державний архів Одеської області. Ф. 1. Оп. 214. Спр. 7 за 1828.
6. Каюк С. Війна і кордон у житті фронтирного люду: Задунайська Січ та її останній кошовий (за матеріалами російських імперських архівів). *Universum Historiae et Archaeologiae = Універсум історії та археології*. 2024. Т. 7. (32). Вип. 1-2. С. 61-73.
7. Каюк С. Карантинні установи як інституції, або фронтірне населення в нових державних умовах. *Чорноморська минушина: Записки Відділу історії козацтва на півдні України*. Одеса, 2016. Вип. 11. С. 24-38.
8. Російський державний військово-історичний архів. Ф. ВУА. Спр. 4409.
9. *Санктпетербургские ведомости*. 1828. 29 мая. № 43.
10. *Санктпетербургские ведомости*. 1828. 5 июня. № 45.
11. *Санктпетербургские ведомости*. 1828. 8 июня. № 46.
12. Томпсон Е. *Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм*. / Пер. з англ. М. Корчинської. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006.
13. Burbank J., Cooper F. *Empires in world history: power and the politics of difference*. Princeton, N.J. : Princeton University Press. 2010.
14. *Empire Speaks Out. Languages of Rationalization and Self-Description in the Russian Empire*. Edited by Ilya Gerasimov, Jan Kusber and Alexander Semyonov. Leiden; Boston. 2009.
15. Kappeler A. *The Russian empire: A multiethnic empire*. Harlow; New York: Pearson Education. 2001.
16. Stoler A. L. *Along the archival grain: epistemic anxieties and colonial common sense*. Princeton, NJ : Princeton University Press. 2009.
17. Wortman R. S. *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy*. Vol. 1–2. Princeton: Princeton University Press, 1995–2000.

References:

1. Bachynska O. A. *Kozatstvo v «pisliakozatsku dobu» ukrainskoi istorii (kinets XVIII – XIX st.)*. Odesa: Astroprynt, 2009. 256 s. [in Ukrainian].
2. Bachynska O., Sereda O. *Osmansko-turetski dokumenty pro zadunaiske kozatstvo naperedodni ta pid chas rosiisko-turetskoi viiny 1828-1829 rr. Chornomorska mynushyna: Zapysky Viddilu istorii kozatstva na pivdni Ukrainy*. 2020. №7. S. 150-159. [in Ukrainian].
3. Bachynska O., Chukhlib T. *Kozatska Ukraina pislia zruinuvannia Zaporozkoi Sichi (1775-1905)*. Kyiv: Arii, 2021. 352 s. [in Ukrainian].
4. Bachynskiy A. D. *Sich Zadunaiska. 1775–1828 rr.: istoryko-dokumentalni narys*. Odesa, 1994. 123 s. [in Ukrainian].
5. *Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odesa Region]*. F. 1. Op. 214. Spr. 7 za 1828. [in Russian].
6. Kaiuk S. *Viina i kordon u zhytti frontyrnoho liudu: Zadunaiska Sich ta yii ostannii koshovyi (za materialamy rosiiskykh imperskykh arkhiviv)*. *Universum Historiae et Archaeologiae = Universum istorii ta arkheolohii*. 2024. T. 7. (32). Vyp. 1-2. S. 61-73. [in Ukrainian].

7. Kaiuk S. Karantynni ustanovy yak instytutsii, abo frontyrne naseleння v novykh derzhavnykh umovakh. *Chornomorska mynuvshyna: Zapysky Viddilu istorii kozatstva na pivdni Ukrainy*. Odesa, 2016. Vyp.11. S. 24-38. [in Ukrainian].
8. Rosiiskyi derzhavnyi viiskovo-istorychnyi arkhiv. F. VUA. Spr. 4409. [in Russian].
9. *Sanktpeterburhskie vedomosti*. 1828. 29 maia. № 43. [in Russian].
10. *Sanktpeterburhsie vedomosti*. 1828. 5 yiunia. № 45. [in Russian].
11. *Sanktpeterburhskie vedomosti*. 1828. 8 yiunia. № 46. [in Russian].
12. Tompson E. Trubadury imperii: Rosiiska literatura i kolonializm. / Per. z anhl. M. Korchynskoi. Kyiv: Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovy», 2006. [in Ukrainian].
13. Burbank J., Cooper F. Empires in world history: power and the politics of difference. Princeton, N.J. : Princeton University Press. 2010.
14. Empire Speaks Out. Languages of Rationalization and Self-Description in the Russian Empire. Edited by Ilya Gerasimov, Jan Kusber and Alexander Semyonov. Leiden; Boston. 2009.
15. Kappeler A. The Russian empire: A multiethnic empire. Harlow; New York: Pearson Education. 2001.
16. Stoler A. L. Along the archival grain: epistemic anxieties and colonial common sense. Princeton, NJ : Princeton University Press. 2009.
17. Wortman R. S. Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy. Vol. 1–2. Princeton: Princeton University Press, 1995–2000.

РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯDOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2026.21.359736>

УДК 94(477.74-21):339.5«18»

SPIRITUAL INTELLECTUAL OF UKRAINE OF THE 19TH CENTURY

[Review of the book: Pererva V. Archpriest Petro Gavrylovych Lebedyntsev: teacher, scientist, public figure of Ukraine (1820–1896). Vol. 1. The Bila Tserkva period. Bila Tserkva : Pshonkivskyi O. V., 2025. 198 p.]

Nataliia Dianova

DSc (History), Professor
Department of History
South Ukrainian National Pedagogical University
named after K. D. Ushynsky
26 Staroportofrankivska St, Odesa, 65020, Ukraine
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0003-0406-6907>
E-mail: ndianova777@ukr.net

Citation: Dianova, N. (2026), Spiritual intellectual of Ukraine of the 19th century [Review of the book: Pererva V. Archpriest Petro Gavrylovych Lebedyntsev: teacher, scientist, public figure of Ukraine (1820–1896). Vol. 1. The Bila Tserkva period. Bila Tserkva : Pshonkivskyi O. V., 2025. 198 p.]. *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 21, pp. 150–153.

Submitted: 10.03.2026.

ДУХОВНИЙ ІНТЕЛЕКТУАЛ УКРАЇНИ ХІХ СТ.

[Рец. на кн.: Перерва В. Протоієрей Петро Гаврилович Лебединцев: педагог, науковець, громадянський діяч України (1820–1896). Т. 1. Білоцерківський період. Біла Церква : Пшонківський О. В., 2025. 198 с.]

Наталія Діанова

Доктор історичних наук, професор
Кафедра історії України
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська, 26,
м. Одеса, 65020, Україна
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0003-0406-6907>
E-mail: ndianova777@ukr.net

Цитування: Діанова Н. Духовний інтелектуал України ХІХ ст. [Рец. на кн.: Перерва В. Протоієрей Петро Гаврилович Лебединцев: педагог, науковець, громадянський діяч України (1820–1896). Т. 1. Білоцерківський період. Біла Церква : Пшонківський О. В., 2025. 198 с.]. *Чорноморська минушина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України: зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2025. Вип. 21. С. 150–153.

Отримано: 10.03.2026 р.
0,3 д.а.

Репрезентація церковної історії ХІХ ст., залишається важливим напрямом досліджень сучасних українських науковців. Підтвердженням є поява низки наукових праць, які стосуються зазначеної проблематики. Одним із останніх прикладів стала монографія, видана в 2025 р. відомим краєзнавцем, кандидатом історичних наук, доцентом Володимиром Степановичем Перервою. Вона ґрунтується на принципах регіональної історії, що дозволило автору більш повно розглянути процеси мікроісторії на загальному тлі Київської митрополії. Вдале використання біографічного методу дослідження, дало можливість найповніше дослідити основні напрями діяльності родини Лебединцевих у цілому та Петра Гавриловича зокрема.

Рецензована монографія за своєю архітектонікою, структурою та фактичним викладенням матеріалу є оригінальною та самодостатньою. Автор використав значний масив опублікованих і архівних джерел та дослідницької літератури. Структура видання

представлена вступом, двома розділами, післямовою та додатками.

У вступній частині наведена інформація про самого Петра Лебединцева та здійснено короткий критичний аналіз історіографії стосовно його життєдіяльності.

Перший розділ монографії стосується родини Лебединцевих, освіти, формування світогляду юного Петра та його перших кроків на освітянській ниві. Володимир Перерва називає унікальним явищем народження в родині звичайного сільського настоятеля православної парафії села Яблунівки Богуславського (згодом Канівського повіту Черкаської обл.) Гавриїла Григоровича і Фекли Йосипівни Лебединцевих п'ятьох синів, які завдяки своєму розуму, наполегливій праці відданості справі та порядності залишили досить помітний слід у різних галузях розвитку тогочасного суспільства та в царині історичних наукових досліджень (с. 38). Брати росли в дружній родині, з дитинства були знайомі зі своїм земляком – Тарасом Шевченком. Початкову освіту вони здобували спочатку під керівництвом батька та сільського дячка, а потім в Богуславському духовному училищі. Усі вони закінчили Київську духовну семінарію та Київську духовну академію (КДА). Старший із них – Арсеній (1818–1898 рр.) тісно пов'язаний з Одесою, куди після завершення навчання був призначений викладачем Херсонської духовної семінарії, де через рік затверджений у званні професора. У 1847 р. отримав сан священника Одеського Спасо-Преображенського кафедрального собору, проте рік по тому, за розпорядженням архієпископа Інокентія (Борисова), в сані протоієрея призначений настоятелем Севастопольської Петропавлівської церкви. Він займався історичною діяльністю по відродженню церковних старожитностей Криму, ініційованою архієреєм. У Севастополі А. Лебединцева застала Східна війна (1853–1856 рр.). Він став учасником оборони міста та духівником Хрестовоздвиженської громади сестер милосердя. За порадою архієпископа усі події, що відбувались у воєнному Севастополі, о. Арсеній описував у листах до Владики та у своєму щоденнику. Ці епістолярні джерела в подальшому стали своєрідним літописом війни. У 1857 р. протоієрея А. Лебединцева переведено до Одеси й призначено спочатку ключарем, а з 1874 р. – кафедральним протоієреєм Спасо-Преображенського собору, де він започаткував його літопис. В Одесі Арсеній Лебединцев успішно займався викладацькою, громадською та науково-історичною діяльністю. Його опубліковані історичні праці є важливим джерелом для вивчення церковної та світської історії Південної України.

Данило Лебединцев (1821–1897 рр.) після закінчення КДА спочатку займався викладацькою роботою, а потім служив чиновником військового відомства й брав участь у розробці положення про загальну військову повинність.

Андрій Лебединцев (1826–1903 рр.) активно займався освітянською та церковною діяльністю, підтримав шкільну реформу, започатковану його братом Петром, сприяв становленню та розбудові церковнопарафіяльних шкіл, зарекомендував себе невтомним проповідником слова Божого.

Феофан Лебединцев (1828–1888 рр.), хоча й мав вищу духовну освіту й був кандидатом богослов'я, не став священнослужителем, а присвятив своє життя освіті, історичній науці та видавничій справі. Як і старший брат Петро, він був істориком-дослідником, основоположником української періодики, насамперед «Киевской старины» (с. 34–38).

Проте найвідомішою стала постать протоієрея Петра Лебединцева, який увійшов в історію XIX ст. як видатний церковнослужитель, освітянин, науковець та громадський діяч. Саме його діяльності присвячена основна частина рецензованої монографії Володимира Перерви. Автор відзначає, що освітянська діяльність юного Петра розпочалася відразу після закінчення КДА (1843 р.) в Орловській семінарії, де він досить швидко отримав звання професора. Проте він прагнув повернутися в Україну й добився переведення до Київської духовної семінарії, де успішно працював упродовж 1847–1851 рр.

У другому розділі монографічного дослідження репрезентовано білоцерківський період Петра Лебединцева (1851–1860 рр.), який автор розцінює як важливий етап його життєдіяльності. Наслідком наполегливого клопотання о. Петра, який на той час уже був

одружений і прийняв священницький сан, стало місце священника при білоцерківській Спасо-Преображенській церкві та законовчителя у місцевій гімназії. Новий помпезний храм, настоятелем якого став молодий священник, був побудований в 1839 р. завдяки зусиллям родини графів Францішека-Ксаверія та Олександри Василівни Браницьких. До речі, вони були батьками Єлизавети Ксаверіївни Воронцової (в дівоцтві Браницької), яка стала дружиною генерал-губернатора Новоросійського краю та Бессарабської області Михайла Семеновича Воронцова, значний період часу провела в Одесі, де й була похована при кафедральному соборі.

Петро Лебединцев значну увагу приділяв релігійному й моральному вихованню своєї пастви та її здоровому способу життя. Він активно пропагував часопис «Руководство для сельских пастырей», започаткований Феофаном Лебединцевим, який був справжньою енциклопедією корисних порад як для населення, так і для духовенства. Про успішне пастирське служіння о. Петра свідчать чисельні нагороди, отримані ним від Св. Синоду та Київського митрополита Філарета (Амфітеатрова).

Автор рецензованої монографії розглянув перші історичні дослідження Петра Лебединцева, які той розпочав у Білій Церкві. Краєзнавчі та церковно-історичні праці стали початком майбутньої наукової діяльності священника, яка тривала упродовж усього його життя. Він започаткував опис храмового майна на основі історичного підходу, що дало можливість зберегти важливі історичні пам'ятки, що знаходились у храмі. Він прагнув репрезентувати історію свого краю, а для цього збирав історичні документи й записував спогади старожилів, які були свідками важливих подій: Коліївщини, татарських набігів, переходу Білої Церкви від Речі Посполитої до Російської імперії та інших. До того ж, він здійснив ґрунтовний опис усіх довколишніх православних святинь.

Безпосередньою заслугою о. Петра стала реставрація стародавнього Свято-Миколаївського храму, будівництво якого розпочалося ще за часів гетьмана Мазепи (1706 р.). Завдяки активним клопотанням священнослужителя відбудований храм став музеєм історія православ'я в Білій Церкві, де зберігалися цінні церковні старожитності з шести козацьких церков, які на той час уже не існували в місті.

Володимир Перерва проаналізував освітянську діяльність Петра Лебединцева, який будучи професором білоцерківської гімназії упродовж 1859–1860 рр. відкрив декілька церковнопарафіяльних шкіл нового типу, відмінних від так званих дяківських шкіл більш раннього періоду. Це знайшло широкий резонанс у суспільстві та навіть серед російських урядовців. Автор монографії звернув увагу на особливості освітнього процесу в цих школах, які стали взірцем для наслідування в усій імперії, й на те, що навчання там, за вимогою влади, здійснювалось російською.

Варто зазначити, що пан Володимир представив історичний портрет Петра Лебединцева на загальному тлі епохи. Він не обійшов увагою ті вимоги, які висувались Св. Синодом і царським урядом до духовенства й в руслі яких мав діяти о. Петро. Під час богослужінь він повинен був зачитувати своїм парафіянам «укази й маніфести імператорів, розпорядження органів влади, повідомлення про державні реформи, різноманітні церковні й державні законодавчі акти, важливі новини» тощо (с. 119). Один із таких царських маніфестів із закликом до формування народних ополчень під час Східної війни, який був переповнений малозрозумілими фразами, привів до соціального руху під назвою «Київська козаччина» (1855 р.). Автор розглядає цей соціальний вибух, здебільшого, як бунт проти священників, які начебто приховали царський указ про обіцяну волю. При цьому підкреслюється, що селяни були доведені до відчаю панським свавіллям. Роль о. Петра в цей непростий час зводилась до умиротворення селян за допомогою палкого правдивого слова та визволення священнослужителів, взятих ними в заручники. Проте і йому, попри великий авторитет серед віруючих, це не завжди вдавалося.

У підсумку хотілось відзначити, що в короткій за обсягом рецензії неможливо охопити увесь спектр багатогранної діяльності Петра Лебединцева навіть упродовж його

незначного білоцерківського періоду. Вагомим доповненням до монографії є значна кількість світлин як осіб, дотичних до викладених подій, так і архівних та рукописних джерел. У додатках автор розмістив зібрані о. Петром «Розповіді старих людей про старі часи». Рецензована праця, безумовно, є значним дослідницьким досягненням Володимира Перерви. Переконана, що вона становитиме інтерес для науковців, студентської молоді та усіх, хто цікавиться історією України. Хочеться побажати талановитому досліднику подальших творчих успіхів та нових наукових звершень.

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2026.21.356634>

**RETRACTION OF THE ARTICLE
“SNAKE ISLAND AS A MARKER OF
IDENTITY: ON THE HISTORY OF
THE PROBLEM AND ITS
INTERPRETATION IN THE
HISTORY
OF THE UKRAINIAN BLACK SEA
REGION”**

Bachynska Olena

Editor-in-Chief

*“Chornomors'ka Mynuvshyna:
Transactions of Department of Cossack
History in the South of Ukraine”*

**ВІДКЛИКАННЯ СТАТТІ
«ОСТРІВ ЗМІЇНИЙ ЯК МАРКЕР
ІДЕНТИЧНОСТІ: ДО ІСТОРІЇ
ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ ТА
ЇЇ ОСМИСЛЕННЯ В ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОГО
ПРИЧОРНОМОР'Я»**

Бачинська Олена

Головний редактор видання

«Чорноморська минувшина :

*зап. Від. історії козацтва на півдні
України : зб. наук. пр.»*

Стаття здобувачки Ксенії Ліщини «Острів Зміїний як маркер ідентичності: до історії постановки проблеми та її осмислення в історії Українського Причорномор'я», що була опублікована у випуску 20 (2025):

Ліщина К. Острів Зміїний як маркер ідентичності: до історії постановки проблеми та її осмислення в історії Українського Причорномор'я. *Чорноморська минувшина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України: зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса: ФОП Бондаренко М. О., 2025. Вип. 20. С. 154–161.

відкликана 16 березня 2026 року рішенням головного редактора після встановлення факту фабрикації використаних джерел — неіснуючих бібліографічних посилань, згенерованих ШІ, що є порушенням академічної доброчесності. Відкликання здійснено відповідно до політики видання, розробленої з урахуванням чинних принципів Комітету з етики наукових публікацій (COPE) щодо відкликання публікацій.

Авторка, Ксенія Ліщина, подала відповідну заяву, у якій визнала, що «серйозна технічна помилка у бібліографічному списку джерел та літератури» сталася через її «звернення до автоматизованих цифрових інструментів для формування списку літератури, що призвело до генерації фантомних джерела.

Стаття залишається у вільному доступі з позначкою «Retracted» і не підлягає цитуванню. Про відкликання повідомлено авторку, а також бібліографічні бази даних, в яких індексується видання.

The article “Snake Island as a marker of identity: on the history of the problem and its interpretation in the history of the Ukrainian Black Sea region” by Kseniia Lishchyna, published in Volume 20 (2025):

Lishchyna, K. (2025) Snake Island as a marker of identity: on the history of the problem and its interpretation in the history of the Ukrainian Black Sea region. *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 20, pp. 154–161.

was **retracted on 16 March 2026** by decision of the Editor-in-Chief due to the identification of fabricated (“hallucinated”) citations, i.e. AI-generated bibliographic references in the article, which constitutes a breach of academic integrity. The retraction was made in accordance with the publication’s policy, elaborated based on the COPE Retraction Guidelines.

The author, Kseniia Lishchyna, submitted a statement in which she acknowledged that a “serious technical error in the bibliography” had occurred because she had “used automated digital tools to compile the bibliography, which resulted in the generation of phantom sources.”

The article is still available online marked as 'Retracted', but should no longer be cited. The author, as well as indexing bibliographic databases, were properly notified about the article retraction.

ЗМІСТ СТАТТІ

Чухліб Тарас

Самійло Величко, як ранньомодерний історик України: діохронно-семантичний аналіз понятійних ліксем.3

Середа Олександр

Кримський чинник управління в османському Буджаку і Очаківській землі.....10

Кузнєцов Вячеслав

Роль практиків-ентузіастів садівництва у створенні дендроагроценозів в Одесі (перша половина XIX ст.).....24

Ковальський Станіслав

Новаторські методи та підходи в науково-історичних дослідженнях архієпископа Інокентія (Борисова)...31

Лиховидов Андрій

Майстри друкарської справи та новатори одеської типографії другої половини XIX – початку XX ст..39

Новікова Людмила, Хмарський Вадим

Олександр Рябінін-Скляревський в матеріалах архіву СЗР України: родинні зв'язки як чинник вербування та репресій.....46

Зубко Ольга

Фінансове забезпечення та спроможності старшин УНР за прикладом життя Всеволода Змієнка (1886–1938)...55

Савченко Віктор

Одеська міська дума, як центр «прогресивної» опозиції імперській монархії (до питання про формування ліберально-демократичного руху в Одесі у 1905 р.).....65

Уварова Олена

Відкриття вищих жіночих медичних курсів в Одесі та підсумки першого навчального року: урочистості та труднощі.....77

Филипенко Артем, Курдюк Сергій, Бенедісюк Максим, Друзь Володимир, Трохименко Андрій

Розвиток та застосування морських безекіпажних апаратів у війнах першої половини XX ст.....85

Михайлуца Микола

Теологічні школи та духовне виховання підкупаційного населення в Південно-Західних землях України (1941–1944 рр.).....95

Филипенко Артем, Білоус Ігор, Бенедісюк Максим

Морська війна під час грузинсько-абхазького конфлікту 1992–1993 р.: бойові дії протиборчих сторін.....106

Полторак Володимир

Українська Прага: методика та практика екскурсійної дипломатії.....118

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

Бачинська Олена

Мандри по Фронтиру: людина в межах імперій кінця XVIII ст. (за матеріалами однієї архівної справи)..131

Каюк Світлана

Мова імперії: перехід Задунайської Січі 1828 р. в офіційній пресі та архівних документах.139

РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

Діанова Наталія

Духовний інтелектуал України XIX ст. [Рец. на кн.: Перерва В. Протоіерей Петро Гаврилович Лебединцев: педагог, науковець, громадянський діяч України (1820–1896). Т. 1. Білоцерківський період. Біла Церква : Пшонківський О. В., 2025. 198 с.].....150

РЕДАКЦІЙНІ ЗАЯВИ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

Бачинська Олена

Відкликання статті «Острів Зміїний як маркер ідентичності: до історії постановки проблеми та її осмислення в історії Українського Причорномор'я» 154

Зміст.....156

CONTENTS

ARTICLES

Chukhlib Taras

Samiilo Velichko as an early modern historian of Ukraine: a diachronic-semantic analysis of conceptual lexemes.....3

Sereda Oleksandr

The Crimean factor of governance in Ottoman Budzhak and Ochakiv land.....10

Kuznietsov Viacheslav

The role of gardening enthusiast-practitioners in the creation of dendroagrocenoses in Odesa (first half of the 19th century).....24

Kovalskiy Stanislav

Innovative methods and approaches in scientific and historical research of archbishop Innocentiy (Borisov).....31

Lykhovydov Andrii

Masters of the printing trade and innovators of typography in Odesa in the second half of the XIX – early XX century.....39

Novikova Liudmyla, Khmarskyi Vadym

Oleksandr Riabinin-Skliarevskiy in the materials of the archive of the foreign intelligence service of Ukraine: family ties as a factor in recruitment and repression.....46

Zubko Olha

Financial security and capabilities of the leaders of the unr as exemplified by the life of Vsevolod Zmiienko (1886–1938).....55

Savchenko Viktor

Odesa Municipal Duma, as the center of the “progressive” opposition to the imperial monarchy (before the formation of the liberal democratic movement in Odesa in 1905).....65

Uvarova Olena

The opening of the Higher Women’s Medical Courses in Odesa and the results of the first academic year: ceremonies and difficulties.....77

Fylypenko Artem, Kurdiuk Serhii, Benedisiuk Maksym, Druz Volodymyr, Trokhymenko Andrii

Development and using of unmanned surface vehicles in wars of the first half of the 20th century...85

Mykhailutsa Mykola

Theological schools and spiritual education of the occupied population in the South-Western land of Ukraine (1941–1944).....95

Fylypenko Artem, Bilous Igor, Benedisiuk Maksym

Naval warfare during the Georgian-Abkhazi conflict of 1992–1993: military operations of opposing sides.....106

Volodymyr Poltorak

Ukrainian places of Prague: the method and practice of excursion diplomacy.....118

PUBLICATION OF HISTORICAL SOURCES**Bachynska Olena**

Journeys on the Frontier: man within the borders of empire in the late 18th century (based on materials from an archive case).....131

Kaiuk Svitlana

The language of the Empire: the 1828 transfer of the danubian sich in the official press and archival documents..139

REFERENCES, CHRONICLE**Dianova Nataliia**

Spiritual intellectual of Ukraine of the 19th century [Review of the book: Pererva V. Archpriest Petro Gavrylovych Lebedyntsev: teacher, scientist, public figure of Ukraine (1820–1896). Vol. 1. The Bila Tserkva period. Bila Tserkva : Pshonkivskiy O.V., 2025. 198 p.].....150

EDITORIAL STATEMENTS AND NOTICES**Bachynska Olena**

Retraction of the article “Snake island as a marker of identity: on the history of the problem and its interpretation in the history of the Ukrainian Black Sea region” 154

Contents.....157

Наукове видання

**ЧОРНОМОРСЬКА МИНУВШИНА
CHORNOMORS'KA MYNUVSHYNA**

**Записки Відділу історії козацтва на півдні України
The Transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine**

Збірка наукових праць

Випуск 21

Комп'ютерна верстка та макетування: Олена Бачинська

Видано за авторською редакцією

Підписано до друку 21.04.2026
Обсяг 9,2 друк. арк. Формат 60x88/16. Зам. № 1671/26
Наклад 100 пр.

Надруковано у ФОП Бондаренко М. О.
м. Одеса, вул. В.Арнаутська, 60
т. +38 0482 35 79 76
info@aprel.od.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців ДК № 4684 від 13.02.2014 р.